

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

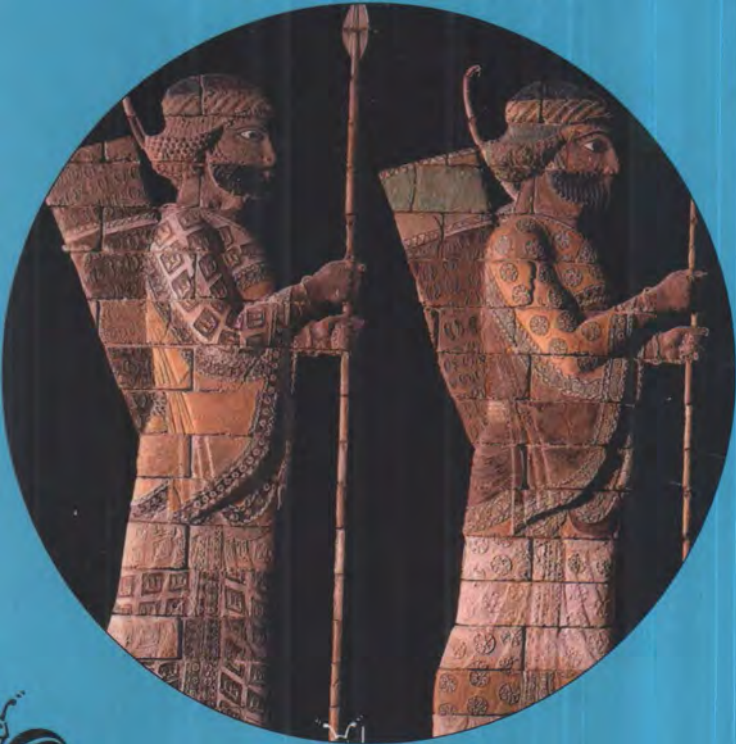
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ARİF CENGİZ ERMAN

ARİF CENGİZ ERMAN

İRAN TARİHİNİN GERÇEĞİ

Binlerce Yıllık Türk Yurdu: İran

sarmalkitabevi

sarmalkitabevi

ARİF CENGİZ ERMAN

İzmir'lidir. İstanbul'da doğdu. İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Matematik okudu. 12 Eylül Askeri darbesinden sonra yurt dışına çıktı. İsveç Uppsala Üniversitesi'nde iktisat ve uluslararası ilişkiler okudu. İktisat tarihinde yüksek lisans yaptı. Bir süre üniversitede araştırma yaptı. Daha sonra ABD'ye yerleşti. Türkoloji disiplini aldıktan sonra Maryland Üniversitesi'nde Türk dilleri uzmanı olarak görev yaptı. Arif Cengiz Erman'ın yayınlanmış eserleri:

Gök Tanrı İnancı

Türklerin Gerçek Tarihi

Turan tarihine Giriş

Türk Dilinin Köken Sözlüğü

Devlet ve Demokrasi

Sermaye Birikimi

Hazar Kağanlığı

Tatar Kağanlığı

Çin Tarihinin Gerçeği

Germenlerle Slavların Kökeni

Kuzey Hint Topluluklarının Kökeni

SARMAL KİTABEVİ

Yayıncı Sertifika No: 48172

ISBN:978-625-8349-30-6

Arif Cengiz Erman

İran Tarihinin Gerçeği / Binlerce Yıllık Türk Yurdu: İran

On Bin Yıllık Türk Uygarlığı

Yayına Hazırlayan: *İsmet Gülseçgin*

1. Baskı: Ekim 2022

Baskı ve Cilt

Repar Tasarım Matbaacılık

Merkez Mah. Cemal Ulusoy Cad. No: 43

Yenibosna / Bahçelievler/İstanbul

Sertifika No: 40675

Sarmal Kitabevi

Çağlayanlar Sok. Marmaroom Sitesi No: 24 ABlok D:35

Maltepe İstanbul

Tel: 0532 297 72 59

İran Tarihinin Gerçeği

Binlerce Yıllık Türk Yurdu: İran

Arif Cengiz Erman

İçindekiler

Önsöz.....	7
Sümer-Elam Uygarlığı.....	9
Dinsel İnanç.....	17
Gut Hanlığı.....	21
Kas Hanlığı.....	28
Mada Kağanlığı	43
Elam Kağanlığı	51
Birinci Part Kağanlığı	73
İkinci Part Kağanlığı	98
Arap Tabınlığı (Hâkimiyeti)	126
Fârisîlerin Oluşumu.....	144
Ermenîlerin ve Gürcülerin Oluşumu	156
Ayaklanmalar ve Kurulan Türk Hanlıkları	164
Selçuklu Hanlığı.....	174
Kanzma (Harezmi) Hanlığı	181
İl Hanlığı	185
Timurlu Hanlığı.....	190
Akkoyunlu Hanlığı.....	192
Kızılbaş (Safevi) Hanlığı	196
Afşar Hanlığı	203
Kacar Hanlığı.....	206
İran Şahlığı ve Farslaştırma Süreci.....	213
Türkçeden Farsaya Geçen Sözcükler	219
Kaynakça.....	271

Batılılar tarih yazarken biz Türklere de özel bir yer ayırdılar. Bu tarihe göre biz neredeyse hiç yokuz. Orta Asya'da mantar gibi bir gecede bittik. Tanımın ne olduğunu bilmedik ve hiç uygar değildik. Barbar göçebe bir toplumduk ve beslediğimiz sürüler nereye giderse biz de arkalarından giderdik. Tek özelliğimiz, çok iyi at binmektir. Bunu da at beslediğimiz için bilirdik. At beslemeyi ise, bozkırlarda yaşadığımız için zorunlu olarak öğrenmiştik. Ancak üzeniyi bile biz bulmamıştık, çünkü uygarlıkla ilgili ne öğrendiysek hep Çinlilerden, Farslardan, Araplardan ya da Romalılarından öğrenmiştik. Çok iyi at bindiğimiz için de, tarih boyu hep bu uygar toplumlara saldırmıştık. Onları yenmemize karşın, daha sonra onların yüksek kültürü altında ezilmiş ve onlardan uygarlık öğrenmiştik.

Tümüyle Türk düşmanı olan bu düzmece tarihe karşı Mustafa Kemal Atatürk'ün çabalarıyla Türk Tarih Tezi oluşturuldu. Atatürk, uygarlığı aslında biz Türklerin kurduğunu öğretti bize. Ancak onun ölümünden sonra iş başına gelen Amerikan mandacıları, ABD'nin isteğiyle Türk Tarih Tezi'ni geri çekti. Sonra da bize Batılıların yazdığı Türkleri aşağılayan ve küçümseyen tarih öğretilti. Bu düzmece tarih bize öyle belletildi ki, içimizden birçok kişi artık iyice mankurtlaşıp Türkleri Batılıların tanımladığı gibi görmeye başladı. Bu düzmece tarihe karşı çıkanları ise, "Bütün dünyayı Türk yapmakla" suçladılar. Çünkü Türküm demek ve Türk tarihine sahip çıkmak faşistlikten başka bir şey değildi!

Bugün İran olarak adlandırılan bölgenin tarihinde de Türkler neredeyse yoktur. Selçuklular bile Türk sayılmaz. Onlar İran'a girer girmez Persleşmiştir. İlhanlılar ise Türk değil, Moğoldur. Moğollar Türk değildir, ancak Türkler gibi geri bir toplumdur. Eski kaynaklar Moğolların Tatarlar olduklarını yazsa da, Batılı Tarihçilere göre bu doğru değildir. Safeviler, Afşarlar, Kacarlar gibi daha sonraki yöneticiler de ya Farstır ya da Kürt. En kötü olasılıkla Persleşmiş Türklerdir.

Batılılara göre İran'ı kuranlar Perslerdir. Persler, bugünkü İran'a Avrasya bozkırlarından göç etmiş olan Hint-Avrupalı bir topluluktur. Bu Persler bazen Part olur. Ancak hiç önemli değildir. İkisi de aynı şeydir onlara göre, çünkü Partlar da Avrasya bozkırlarından göç eden Hint-Avrupalılardır. Bu Persler ya da Partlar, Hint-Avrupalı İskitlerin bir koludur. Perslerin ya da Partların üzerine her gelen, kısa sürede Persleşmiştir. Çünkü İran, yüksek Hint-Avrupa Uygarlığı'nın en önemli ayaklarından biridir. Mankurtlaşan Türkler de bunları gözü kapalı kabul eder. Çünkü Batılı ne söylemişse, doğru söylemiştir.

Oysa İran'ın on bin yıllık tarihi, başlı başına bir Türk tarihidir. Çünkü tarihte "Pers" adında bir toplum hiç bir dönemde var olmadı. Bugün "Pers İmparatorluğu" olarak adlandırılan MÖ 550-MÖ 330 yılları arasındaki Elam Kağanlığı'nın başkentinin adı Bar'dı. Doğu Romalılar, Bar kentinin adını kendi dillerine "Persis" olarak dönüştürmüştür. Böylece Batılı tarihçiler, Romeyka (Doğu Roma) dilindeki Persis adından "Pers" diye düzmece bir "Hint-Avrupalı" toplum uydurdular. Batılı tarihçilerin Bar kentinin adını bugün "*Persepolis*" olarak adlandırmaları, yaptıkları bu düzmeciliğin boyutlarını gösterir. Ancak Akadçaya,

Romeyka diline ya da daha sonra Farsçaya dönüştürülen tüm kişi ve yer adları, “Ben Türkçeyim” diye bağırılmaktadır. Fârisî toplulukları ise, Part topraklarını 7. yüzyılda ele geçiren Arapların bu topraklara ektiği kendi tohumlarıdır.

Günümüzde İran olarak adlandırılan bölgenin tarihi, Mezopotamya ve doğusundaki Sümer-Elam Erken Türk Uygarlığı ile başladı. Daha sonra bu uygarlığın alanı giderek genişleyip bugünkü İran’ı, Doğu Anadolu’yu, Kafkasya’yı, Afganistan’ı ve Türkistan’ın kimi bölgelerini kapsadı.

“Arslanlar kendi tarihini yazıncaya kadar av öyküleri hep avcılarını övecektir.” diye bir söz vardır. Bu açıdan Türk tarihi, Batılılara bırakılmayacak kadar değerlidir.

Sümer-Elam Uygarlığı

Buzul çağında Orta Asya’da dört iç deniz vardı. Buzullar yalnızca Sibiryaya ve Himalayalar’da bulunuyordu. Bu nedenle Orta Asya’da ılıman bir salkın (iklim) bulunuyordu. İç denizlerin kurumasından önce var olan bu uygun salkın koşulları, bölgede avcı ve toplayıcı yaşam süren Turan toplumunda çok hızlı bir karaçu (nüfus) artışına yol açtı. Buzul çağının yaklaşık 12-14 bin yıl önce sona ermeye başlamasıyla birlikte, Orta Asya’da dağlarda oluşan buz tabakaları erimeye başlayarak, ırmaklarda büyük çaplı taşkınlıklara yol açtı ve büyük gelinler (seller) yaşanmaya başladı. Turan toplumu, bu dönemde küçük topluluklar olarak göçlere başladı. Bunların bir bölümü Güneydoğu Anadolu’ya kadar ulaştı. Bugün Göbekli Tepe gibi ortaya çıkarılan eski yapılar bu dönemden kalmadır.

Binlerce yıl süren bu dönem içinde buzulların tümüyle erimesi sonucu, ırmaklara taşınan sular azalınca, ırmaklar

kurumaya ve iç denizler küçülmeye başladı. İç denizler giderek kuruyarak uçsuz bucaksız çöller ortaya çıktı. Yaşamı zorlaştıran bu kurak salkın koşulları nedeniyle Turan toplumu, MÖ 7000 yıllarında daha sulak alanlara göç etmeye başladı. Bu bölgeler güneyde Çin ve Hindistan, batıda Karadeniz Bozkın ve Avrupa, güneybatıda da bugünkü İran, Mezopotamya ve Anadolu idi. Bugün Sümerliler olarak adlandırılan Erken Türkler, Mezopotamya ve doğusundaki sulak alanlarda bir çok kent kurdular.

MÖ 6800 yıllarında bugünkü İran'ın batısında köyler biçiminde yerleşim yerleri oluşmaya başladı. Ayrıca ülkenin iç kesimlerinde de çok sayıda yerleşimler oluştu. Bunlardan biri de, Kirman bölgesinde bulunan Ciroft'tur. Şuşin kenti (Sümerce: *Šušin ki*, Romeyka: Σοῦσα *Susa*), bilinen en eski yerleşim yerlerinden biriydi. Sümerce *šuš*, 'şişmek' / 'genişlemek'; *šušin ki*, 'şiş yer' / 'geniş yer' anlamına gelir. Kentin kuruluşu, Sümer kenti Uruk'un kurulması sıralarındadır. Yapılan kazılarda ortaya çıkan eserler, Uruk dönemindeki (MÖ 4100-MÖ 2900) Sümer kültürüyle büyük benzerlik göstermektedir. Ürkebilimciler (arkeologlar) arasındaki genel kanı, Şuşin'in Sümer kent hanlığı Uruk'un bir uzantısı ve Sümer uygarlığının bir parçası olduğu yönündedir. Dolayısıyla, başlangıçta Sümerliler ile Elamlılar tek bir toplumdur. Bu toplum, tutanaklara (kayıtlara) geçmiş olan en erken Türk toplumdur.

Bu Erken Türk toplumu, Orta Asya'dan getirdiği tekerleği ve sabanı kullanıyordu. Uzunluk ve ağırlık ölçülerini de ködüye (ticârete) ilk olarak onlar kazandırdı. İlk bediz (resim) yazısını MÖ 3300 yıllarında kullanmaya başladılar. Çivi Yazısı diye adlandırılan yazının kökeni bu bediz yazısıdır. Ay ve Güneş tutulmalarını sanayan (hesaplayan)

Sümer-Elam toplumu, matematik ve geometrinin de temellerini attı. Dört işlemi buldular, değreğin (dairenin) alanını sanadılar, çarpma ve bölme çizelgeleri timediler (hazırladılar). Gökbilimde (astronomide) ileri gittiler ve burçları buldular. Bunun dışında güneş ürünü (saatini) ve ay yılı sanasına (hesâbına) dayanan sakışı (takvimi) buldular; bir ayı 30 gün, bir yılı 12 ay ve bir yılı 360 gün olarak sanadılar (hesapladılar). Gece ile gündüzü 12'şer üre (saate) böldüler. 6 ve 10 sayılarına dayanan "sexagesimal" sayı düzenini ile 60'lık birimi, bütün çağ (zaman) ve orun (mekân) sanaklarında (hesaplarında) kullandılar.

Sümer ile Elam toplumlarının ayrışmasından sonra Şuşin, Elam toplumunun başkenti oldu. Elam Uygarlığı, bugünkü İran'ın Kuzistan bölgesinde MÖ 3200 - MÖ 539 yılları arasında gelişti. Batılı dilbilimciler, Sümerce gibi Elamcayı da hiç bir dil kümesine almayıp, soyu tükenmiş diller kümesine sokarlar. Elamca henüz tam olarak çözül-müş bir dil değildir. Akadça çift dilli sözlükler aracılığıyla çok az sayıda Elamca sözün anlamı bilinmektedir. Ancak tüm bunlara karşın Elamca da Sümerce gibi Türkçe ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Bilinen Elamca sözlerin sayısı çok az olmasına karşın, bu sözler anlam ve fonetik açıdan Türkçe ile eşleşmektedir. Örneğin giş-yış (ağaç), hal-öl(mek), hap-kap(mak), hut-et(mek), hut-od (od; ateş), kik-gök, kup-yap(mak), mur-yer gibi kök sözlerin eşleşmesi, bunun bir göstergesidir.

Ayrıca Elamcanın Sümerceye benzemediği savının tersine, bu iki dil birbirine çok benzemektedir. Örneğin Elamca Sümerce olarak amma-ama (ana), anu-nu (-me, -ma), bat-bad (ayak; bacak), eren-erin (eren; ordu), giri-kiri (armağan; veri), giş-ngeş (yış; ağaç), hu-gu (bu), kar-kar

(korumak), kaz-gaz (ezmek, kesmek), kur-kur (kor), me-me (men; ben), mur-dur (otur), san-gan (kan), sunk-sang (han, bey), şak-şag (uşak, çocuk), ti-di (demek), tuk-tag (çekmek), tum-tum (gömmek), tup-dub (tepmek), val-ul (çul=taş) gibi Elamca Sümerce sözlerin eşleşmesi, iki dil arasındaki aşırı benzerliği kanıtlamaktadır.

Çivi yazısı, Çin imge yazısı gibi üyükleme (hece) düzenine dayanan bir yazı biçimidir. Sesli biçimler (harfler) birer imgeyle gösterilmesine karşın, sessiz biçimler bir sesli biçim ile birlikte belirtilmek zorundadır. Örneğin sesli: *a, e, u*; sesli+sessiz: *ab, ed, ud*; sessiz+sesli: *da, ki, tu*; sesli+sessiz+sesli: *dag, tug, man* ve sesli+sessiz+ sesli: *aba, ela, udu* gibi. Çivi yazısıyla Akad dilinde yazılmış olan tabletlerin büyük çoğunluğu 19. yüzyıldan sonra çözülmüş durumdadır. Çünkü Irak'ta Akad diline benzer bir dil konuşanlar bulunuyordu. Nippur'daki eski kazılarda Sümerce – Akadça çift dilli söz çizelgeleri (listeleri) bulunmuştu. Sümer dili, Sümerce – Akadça çift dilli söz çizelgelerinden (listelerinden) çözüldü. Sümerce bugün, Akadlıların Sümerceyi okuduğu gibi okunmaktadır. Dolayısıyla, günümüzde Sümercenin nasıl okunduğu henüz tam olarak bilinmiyor. Benzer durum Elamca için de geçerlidir. Akadçada C, F, Ğ, I, J, O, Ö, Ü, V sesleri yoktur. Sümer ve Elam yazıları Akadlıların okuduğu gibi okunduğundan, Sümerce ve Elamcada da bu sesler yoktur. Oysa, var olmaları gerekir.

Bir Sami toplumu olan Akadlıların kedilerine verdikleri bir ad bile yoktu. Çünkü Akadlılar kendilerine bir ad veremeyecek kadar ilkel bir toplumdur. Sümer ülkesini içten ele geçiren bu Sami toplumu, Sümer ülkesinde kurdukları kente "Agade" adını verdi. Agade, bugün "Akkad" olarak bilinen kenttir. Ancak Agade adı da Sümercedir. Sümerce

‘taç’ anlamına gelen *aga* ile ‘yaratmak’ anlamına gelen *de* sözlerinin birleşiminden oluşur ve ‘yaratılan taç’ (kurulan ülke) anlamına gelir.

Elam Uygarlığı dört bölüme ayrılmaktadır:

Erken Elam Dönemi (MÖ 3200 – MÖ 2700)

Eski Elam Dönemi (MÖ 2700 – MÖ 1600)

Orta Elam Dönemi (MÖ 1500 – MÖ 1100)

Yeni Elam Dönemi (MÖ 1100 – MÖ 539)

İlk Elam kenti olan Şuşin, MÖ 4300 yıllarında Karun Irmağı kıyısında kuruldu. Başlangıçta Elam ülkesi, Sümerliler ve Elamlılar arasında el değiştirdi. Ancak daha sonra Elamlılar Sümer tabınlığına (hâkimiyetine) son vererek, ilk dönemlerinde kent hanlıkları biçiminde örgütlendiler. MÖ 3000 yıllarında Şuşin kentinin hanı, öteki kentleri tabınlığı altına alarak ortunu (merkezi) Şuşin olan Elam ülkesini kurdu.

Elam Uygarlığı, Burat (Fırat; Arapça: *el Furāt*, Akadça: *Purattu*) ile Tıgır (Dicle; Arapça: *Dicle*, Romeyka: *Tıyıpıç Tigris*) ovalarının doğusunda gelişti. Eski Türkçe *burat*; ‘buhar yayan’ / ‘güzel kokan’ anlamına; *tıgrıg* / *tıgrag*, ‘sağlam’ / ‘güçlü’ anlamına gelir. En az üç Elam kent hanlığı Elamı oluşturmak için birleşti. Bunlar; bugünkü Fars bölgesindeki Anşan, bugünkü Loristan bölgesindeki Avan ve bugünkü Kirman bölgesindeki Şimaşgi’dir. Daha sonra, bugünkü Kuzistan’daki Şuşin kenti de bu birliğe katıldı. Bunun dışında, Kirman bölgesindeki Varakşe, Keşan yakınlarındaki Sialk ve Ciroft gibi kentler de Elam ülkesi denetimi

altına girdi. Böylece ilk Elam Hanlığı, Sümer saldırılarına karşı bir savunma olarak bu küçük kent hanlıklarının birleşmesiyle kurulmuş oluyordu.

Erken Elam Dönemi üzerine çok az bilgi bulunmaktadır. Erken Sümer-Elam doğrusal (linyer) yazısı MÖ 3200 dolayında gelişti ve MÖ 2700'e kadar kullanıldı. Bundan sonra, bugün "Sümer çivi yazısı" olarak adlandırılan yazı kullanılmaya başlandı. Eski kayıtlar Sümer ülkesindeki Kış hanı Enmebaragesi'nin Elam'ı ele geçirdiğinden söz eder. Enmebaragesi, Elamlıları yenerek savaş engkelerini (ganimetlerini) Sümer ülkesine getirdi. Erken Elam dönemi, Avan Hanlığı'nın MÖ 2700 dolayında kurulmasıyla sona erdi. Avan, daha sonra Anşan olarak anılmaya başlandı.

Bu dönemde üç hanlık yöneticilik yaptı. İlk iki hanlığın her birinin on ikişer hanı, önce Avan'da (2400-2100) sonra da Simaşgi'de (2100-1970) yönetim sürdü. Sümerliler, iki Elam hanlığını (Avan ile Hamazi) kısa bir süreliğine denetim altına aldı. Daha sonra Lagaş'ın Eannatum ve Adab'ın Lugal Anne Mundu gibi daha güçlü Sümer hanları baskınlar düzenleyerek, Elam'ı geçici olarak denetim altına aldılar.

Avan Hanlığı (MÖ 2350 - MÖ 2150) döneminde Akad hanı Sargon, Elamlıları yenip Şuşin'i kendine bağladı ve Akadçayı torluk (resmî) dil yapmaya çalıştı. Akad Hanlığı MÖ 2240 dolayında parçalanmaya başladığında, Akad'a bağlı Şuşin ilteberi (vâlisi) Puzur Şuşinug (Akadça: *Puzur Šušinak*) ya da diğer anılışıyla Kutig Şuşinuk (Akadça: *Kutik Šušinak*), Elam'ı özgürleştirerek tahta çıktı. Eski Türkçe *buzur* / *bozar* / *puzur*, 'olgun'; *şışınıg*, 'yaşlı'; *kutig*, 'kutsal' demektir. Puzur, daha sonra kendisine karşı ayaklanan komşu kentler Kimaş ile Kurtum'u yenerek kendine bağladı. Daha sonra

tüm çeriklerini (rakiplerini) yenip başkent Anşan'ı alarak kendi hanlığını kurdu. Bununla da yetinmeyip, Eşnunna gibi önemli kentleri ele geçirerek kuzey Sümer boyunca ülkesini genişletmeye başladı.

Sonunda Akad'ı ele geçirdiğinde, dört bölgenin hanı olarak ötüngendi (ilân edildi). Daha sonra Ur'un 3. hanlığının kurucusu Ur Nammu, Elam'ı yenerek Avan Hanlığı'na son verdi. Sargon'un torununun oğlu Naram Sin (MÖ 2261 – MÖ 2224), bölgedeki ayaklanmaları bastırdıktan sonra Elam ile bir barış antlaşması yaptı. Akad Hanlığı daha sonra Gutların ("Gutiler") eline geçince, Avan Hanlığı, Avan ile Şuşin kentleri üzerinde yeniden denetim sağladı. Ancak daha sonra Gutlar Elam'a saldırınca, ülke çöktü.

Yeni Sümer hanı Şulgi, Şuşin kenti ile çevresindeki bölgeyi yeniden ele geçirdi. Simaşgi kenti yönetiminin (MÖ 2200 – MÖ 1900) ilk döneminde Elam, Gutların saldırısı altında kaldı. Simaşgi döneminde Elam ülkesi, bugünkü Kuzey İran'a ve Hazar Denizi'ne kadar uzanıyordu. Ur hanı Şuşin, kızlarından birini Anşan'ın teginiyle (prensiyle) evlendirdi. Ancak Sümerlilerin gücü azalmıştı. MÖ 21. yüzyılda Ur hanı İbbisin, Elam'a pek etki yapmayı başaramadı ve MÖ 2004'te, Şuşin ile birlik olan Simaşgi Hanlığı'nın altıncı hanı Kindı (Akadça: *Kindattu*) önderliğindeki Elamlılar Ur'u ele geçirerek, Sümer hanı İbbisin'i tutsak etmeyi başardılar. Eski Türkçe *kindı*, 'çalalayan' demektir. Daha sonra Akad hanları, Elamlıları Ur'dan kovdular.

Sukkalmah Hanlığı'nı (1770-1770) I. Eparti kurdu. Sukkalmah, Sümerce bir sandır (ünvandır) ve 'ulu yardımcı' anlamına gelir. Bu süre içinde Şuşin, Elam denetimi altındaydı, ancak Larsa ve İsin gibi Akad kent hanlıkları sürekli olarak Şuşin'i yeniden ele geçirmeye çalıştılar. MÖ 1850

dolayında Akadlı Kudur Mabuk, Güney Mezopotamya'nın çoğunu ele geçirdi. Bu dönemde Elam yöneticileri, Güney Mezopotamya üzerinde etkili olmaya başladı. Ancak güney Mezopotamya'daki Elam etkisi uzun sürmedi. MÖ 1760 dolayında Hammurabi, Elamlıları bölgeden sürerek kuzeydeki Larsa Hanlığı'nı yıktı ve Mezopotamya'da kısa süreli bir Babil yönetimi kurdu.

Orta Elam dönemi, MÖ 1500 dolayında kendilerini "Anşan ile Şuşin hanı" olarak adlandıran Anşan hanlıklarının yükselişiyle başladı. Şuşin yönetimi döneminde de Elam dili ile ikinci (kültürü) önem kazandı. Kurulduğu günden sonra Şuşin, Elamlıların ve ardından gelen bir geç dönem Elam hanlığı olan "Agamanid" Kağanlığı için bir güç ortunu (merkezi) olmayı sürdürdü ve Şuşin'in gücü, Orta Elam döneminde doruğa ulaştı.

Daha sonra Kaslar, MÖ 1400 – MÖ 1210 arasında Elam'a saldırılarda bulundular. Asurlu I. Kururuballit (MÖ 1366 – MÖ 1020), Elam'a karşı başarısız savaşlar yaptı. Elamlılar, MÖ 1224'te Kasları yendi. Orta Asur Hanlığı'nı (MÖ 1366- MÖ 1020) ele geçiren Kaslar, MÖ 1320 yılında Elam'ı da kısa süreliğine ele geçirdi. Daha sonra Kaslar Elamlılar ile yine savaştı, ancak başarısızlığa uğradılar. Babil'deki Kaslar, daha sonra giderek arıldılar (zayıfladılar). Elamlılar, 1222-1217 dolayında Kasları Elam'dan çıkardı.

MÖ 1210-MÖ 1100 arasında Elam'ın gücü yine doruğa ulaştı ve Kasların yönetimindeki Babil'e çok sayıda saldırı yaptılar. MÖ 1158'de, Babil'in büyük bir bölümünü Asurlular ele geçirdikten sonra Elamlılar Kasları yendi. Daha sonra Elamlılar Babil'i ele geçirerek, Kas Hanlığı'na son verdiler. Son Kas hanı MÖ 1155'te Şuşin'e götürülerek tırmeye (hapse) atıldı ve orada öldü. Elamlılar kısa bir süre sonra

Asur kenti Arrafa'yı (bugünkü Kerkük) aldı, ancak ardından Asurlulara yenilerek bölgeden çıkarıldılar. Bundan sonra Elam'ın gücü azalmaya başladı ve üç yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca bir belirsizlik içine girdi.

1. Yeni Elam dönemi (MÖ1100 – MÖ 770) üzerine çok az bilgi bulunuyor. Elamlılar, Asurlulara karşı bölgedeki diğer Türk boylarıyla bağlaşılar (ittifaklar) kurarak V. Şamşi Adad yönetimindeki Asurlulara karşı başansız bir biçimde savaştılar. 2. Yeni Elam döneminde (MÖ 770 – MÖ 646), MÖ 800'lerde başlayan Asur kaynakları Madalılar (Medler), Saklar (İskitler) gibi toplumlardan söz etmeye başlar. Saklar MÖ 844'te Urmu Gölü'nün güneydoğusunda yaşıyordu. Daha sonra Asurlular onlara da baş eğdirdi ve 7. yüzyılın sonlarına kadar Saklar büyük ölçüde Yeni Asur Hanlığı'nın uyrukları oldular.

3. Yeni Elam döneminde (MÖ 646-MÖ 539), Asur hanı Aşurbanipal'ın saldırılarıyla Elam'da yıkım başladı. Asurlular, Elam hatununun (kraliçesinin) yönetimi altındaki birleşik Elam Hanlığı'nı çökerterek, küçük beyliklere bölünmesine neden oldular. Aşşur Banipal'ın MÖ 627'de ölümünden sonra Babil'de iç savaş başladı. Elam, MÖ 612'de Asur kentlerini yağmalamak için Madalılar, Babiller ve diğer toplumlardan oluşan birliğe katıldı. Elam ülkesi yıkıldıktan sonra, art arda iki kağanlık (imparatorluk) kuruldu. Bunlardan ilki Mada ("Med") Kağanlığı, ikincisi de Elam Kağanlığı'dır ("Agamanid").

Dinsel İnanç

Tek Tanrılı din inancı ilk kez Türkler arasında ortaya çıktı. Bu inanç sisteminde Tanrı, evrenin kendisidir. Tanrı, evrenin kendisi olarak, evrendeki dengenin yaratıcısı ve

koruyucusudur. Tengricilik, tüm tanrı (panteist) bir inançtır ve evrende var olan her nersenin (şeyin) bir bütün olarak Tanrıyı oluşturduğunu savunur. Bu bakımdan evrende gelişen her olay, her devinim aslında doğrudan Tanrı'nın devinimidir. Bunun sonucu ise, kişinin de Tanrı'nın bir parçası olduğudur. Tengriciliğe göre, Tanrı her nersedir ve her nerse de Tanrıdır. Tanrı - evren - kişi ayrımı yoktur. Böyle bir ayrım bilincin yanılmasıdır. Kişi usunu (aklını) aşan bir Tanrı var olmadığı gibi, herhangi bir yaratmadan da söz edilemez. Tanrı yaratan değil, var olandır ve evrenin tümüdür. Evrende görülenlerden başka bir Tanrı yoktur. Önsüz ve sonsuz olan Tanrı, hem evrende, hem de kişide bulunur.

Eski Türkler, kendilerini koruyan atalarının tınlarına (ruhlanna) ve doğa iyelerine (kutsal ruhlara) ötürürlerdi (dua ederlerdi). Büyük dağların, ağaçların ve göllerin güçlü iyeleri barındırdıklarına inanarak ötürmelerini (dualarını) onlara da yöneltirlerdi. Türkler doğaya ve iyelere saygılı davranıp belli kurallara uyarak yeryüzünü dengede tuttuklarına ve kişisel güçlerinin doruğuna varıp, onları dışarıya yansıttıklarına inanırlardı. İyelere sunulan çeşitli yoluğ (kurban) ve adaklarla, onlardan kendilerini korumalarını dilerlerdi. Ancak günümüzün araştırmacıları Tanrı ile iye kavramları arasındaki ayrımı kavrayamadıklarından dolayı Tengriciliğin eski biçimleri olan Sümer ve Elam gibi eski Türk dinlerini destanlarla karıştırmaları çok Tanrılı dinler olarak algılamaktadır.

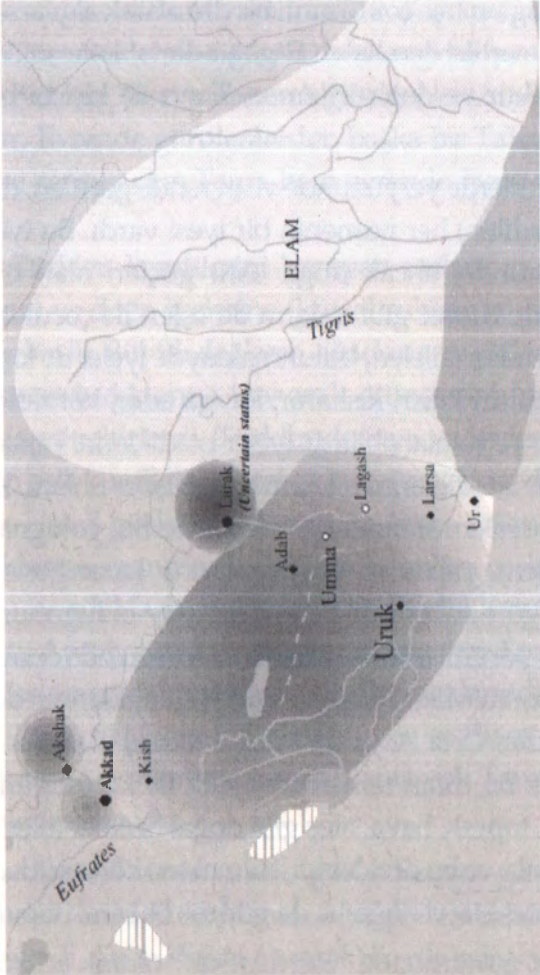
Sümerlilerin Tanrısının adı, 'gök' anlamına gelen An'dı. An dışındaki Enki, Enlil, İnanna, Utu gibi varlıklar ise Tanrı değil, iyelerdi. An'ın Ki (kır / toprak) ile etkileşiminden Enlil (yöneten yel) oluştu ve gökle toprağın arasını doldurdu.

Sümerce *en*, 'bey'; *lil*, 'yel' demektir. Enlil, 'yel bey' anlamına gelir. Enlil, karanlık göğü aydınlatmak için Ay iyesi Nanna'yı, Nanna da Güneş iyesi Utu (Güneş) ile sevgi ve bolluk iyesi İnanna'yı yarattı. Sümerlilerde Tanrı, kendine yardımcı olan iyeleri yaratmıştı. Diğer bir deyişle evren; yeryüzü, Ay, Güneş gibi gök varlıklarını ve yel gibi hava olaylarını oluşturmuştu. Böylece Sümer dinini günümüz Sümerologları bile çok Tanrılı bir din olarak algılamaktadır. Oysa Sümerlilerden kalan Sagba adlı tablette şöyle yazar: "Tanrı tektir ve değiştirilemez, Tanrı ile kişi birbirinden ayrılmaz."

Sümerlilerde yeryüzünde ve evrende görülen, duyulan (hissedilen) her nesnenin bir iyesi vardı. Bu iyeler kişi görünümünde, ancak doğa üstü güçleri olan ölümsüz varlıklardı. Kişiler gibi onların da eşleri ile çocuklarından oluşan avulları (âileleri) bulunmaktaydı. İyeler de kişiler gibi sever, üzülmür, kızar, kıskanır, kavga eder, kötülük yapar, hastalanır ve yaralanabilirdi. İyeler istediklerini yapar, ancak kişilere ne istediklerini bildirmezdi. Kişiler onlara, kendilerinden istenileni sorarak öğrenebilirdi. Bu, yoluğnan (kurban edilen) yılkıların (hayvanların) karaciğerlerindeki imgelere göre anlaşılırdı. Bu imgelerin ne olduğunu, kamlar (râhipler) yorumlardı. Sümer-Elam döneminde ortaya çıkan ve daha sonra Mada, Elam ve Part kağanlıklarının da inancı olan bu din, Orta Asya'da ortaya çıkmış olan Tengricilik inancıydı. Bu dinin temelinde iyilik ile kötülüğün savaşı yatar. Su, toprak, hava, ateş gibi doğal özekler (elementler) kutsal sayılır ve bu özekler kirletilmekten korunurdu. Kutsal görülen ateşe, aydınlığa ya da güneşe bakarak tapınılırdı.

Ancak günümüzde "Zerdüştlük" olarak adlandırılan inancın bu eski Türk diniyle olan bağlantısı sorgulanmalıdır.

Bugün Hindistan'da yaşayan ve kendilerini "Parsi" olarak adlandıran Zerdüştlerin kökeni üzerine spekülasyonlar dışında hiç bir sağlam veri bulunmamaktadır. Hintçe konuşan bu inanç topluluğu, olasılıkla Türklerin eski dininden etkilenerek böyle bir inanç geliştirmiş olmalıdır. Bu dinin içinde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dinlerinden öğeler de bulunmaktadır.

Sümer-Elam Ülkesi

Gut Hanlığı

Gutlar ya da Gudlar, Elam'ın kuzeyindeki Zagros Dağları'nın doğusunda, günümüzdeki Güney Azerbaycan'da yaşayan eski bir Türk toplumdur. Gutlar bölgeye binlerce yıl önce Orta Asya'dan geldiler. Sümerce *gud*, 'boğa' ve 'bağatur' (kahraman) anlamlarına gelir. Sümerce *gud* sözü, baştaki G sesi düşerek Türkçeye 'sığır', 'öküz', 'boğa' anlamlarına gelen *ud/ut* olarak evrilmiştir. Orta Asya Türkçesinde bugün de *ut* olarak söylenir.

Gutların bir kesimi Yukarı Tıgri (Dicle) boylarına inerek, Akad yönetimi altındaki kentlere vur-kaç akınları yapmaya başladı. Daha sonra Burat (Fırat) boylarına inmeye başladılar. Ancak Gutların büyük çoğunluğu Zagros dağlarının doğusunda kaldı. Daha sonraki Asur belgeleri, Madalıların ("Medlerin") Gutlar olduğunu belirtir. Mada bölgesi, günümüzdeki Güney Azerbaycan topraklarıdır. Gutlar, MÖ 2083'te Akad Hanlığı'nı çöktürdüler. Akad hanı Naram Sin (MÖ 2254 - MÖ 2218) döneminden sonra Gutlar, Akad topraklarının bir kesimini ele geçirdi. Sümer ve Akad üzerindeki Gut yönetimi 130 yıl kadar sürdü. Sümer Han Çizelgesi'nde, Uruk Hanlığı'nın adı bilinmeyen bir Gut hanının ordusuna yenilip onların yönetimi altına girdiği yazar.

Sümerli Uruk hanı Utu Hegal bir ayaklanma başlatarak MÖ 2116 dolayında Gutları yendi ve onları Uruk'tan çıkardı. Bir yazıtta, Gut tabınlığı (hâkimiyeti) altında Sümerlilerin uğradığı kötülükleri anlatan Utu Hegal, onları "Dağ sazağanları (ejderhaları), Sümer ülkesini kötülükle dolduran, kansı olan birinden kansıyı alan, çocuğu olan birinden çocuğunu alan, ülke içinde kötülük ve yabanlık (vahşet) üreten toplum." olarak nitelendirir.

Daha sonra Sümerli Ur hanı Ur Nammu, Utu Hegal'ı öldürerek Uruk kentini aldı. Sümerli öğretmen Ludingirra bunu şöyle anlatır: "Gutlar hemen hemen 130 yıl kadar bizim ülkeyi tabınlıkları (hâkimiyetleri) altında tuttuktan sonra, Uruk kentinde kendisini han yapan Utu Hegal adlı biri ilk kez Gutlara baş kaldırmış ve onları topraklarımızdan atmayı başarmış. Utu Hegal bu büyük başarısına karşın ancak 7 yıl han kalabilmiş. Bu kez Utu Hegal'a yürekten bağlı görünen ve onun için en iyi dileklerde bulunan Ur ilteberi (vâlisi) Ur Nammu, ona karşı ayaklanarak ondan hanlığı almış ve böylece Ur kentinde üçüncü kez hanlık başlamış. Görüyorsunuz ya, hep üstünlük savaşı."¹

Ur Nammu, ardından bir dizi yapı tazalağı (projesi) gerçekleştirerek, başkanı (ekonomiyi) geliştirdi ve yeryüzünün en eski yasası olan Ur Nammu Yasası'nı çıkardığı III. Ur Dönemi'ni (MÖ 2047-MÖ 1750) başlattı. Ancak Ur Nammu, Gutlarla yaptığı bir savaşta öldürüldü. Yerine geçen oğlu Şulgi, Gutlara karşı savaşı sürdürdü ve sonunda onları Sümer'den çıkardı. Sağ kalan Gutlar, Zagros dağlarının doğusunda yaşayan kardeşlerinin yanına döndü. Ancak büyük bir kesimi de tutsak düştü. Tutsak edilen Gut köleler, Akadça *namrutum* (namrular) olarak adlandırıldı. Bu söz, 'açık tenli' anlamına gelir. Akadça *namru*, 'parlak' / 'temiz' / 'lekesiz' demektir.

Günümüzde, belki de Uruk hanı Utu Hegal'ın sözlerine dayanarak, Gutların ilkel ve arslı (barbar) bir toplum olduğu yönünde bir kanı oluşturulmuştur. Ancak genel kanının tersine, Gutların tabınlığı (hâkimiyeti) altındaki Sümer ve Akad topraklarındaki başkaral (ekonomik) durum oldukça iyiydi. Gerçekten de Gut yönetimi sırasında bol oranda kuy

¹ Muazzez İlmiye Çığ, Sümerli Ludingirra, Kaynak Yayınları, 1996.

(metal), üyür (tahıl), yağ, kereste ve dokuma üretildi. Gutlar Mezopotamya'ya gelmeden önce de kuyculuğu (madenciligi) ve tarımı biliyordu. Çünkü onlar da Sümerliler, Elamlılar ya da Hattiler gibi eski Türk topluluklarından biriydi. Mezopotamya'ya ilkel gelip de sonradan uygarlaşan tek toplum, Arap Yarımadası'ndan gelen Akadlılardır.

Daha sonraki yüzyıllarda Asur hanı Aşşur Banipal (MÖ 668 - MÖ 627), Gutları Babil'de toplumu ayaklanmaya kışkırtmakla suçladı. Babil'i ele geçiremeyen Gutlar, MÖ 616'da Güney Azer -baycan'da Mada ("Med") Kağanlığı'nı kurdular. Ardından Elamlılar MÖ 553'te Mada Kağanlığı'nı yıkarak, topraklarını ele geçirdi ve Elam Kağanlığı'nı kurdular. Asur hanı Nabonidus da (MÖ 556 - MÖ 539), Gutları Babil'de toplumu ayaklanmaya kışkırtmakla suçladı. Elamlılara katılmayan Gutların bir kesiminin, o sıralarda Babil'de ayaklanma çıkartıp yönetimi ele geçirmeye çalışmış olmaları gerekir.

Sümer Han Çizelgesi'nde Gut hanlarının adları da bulunur. Adların Akadçalaştırılmış olduğu bu çizelgede, MÖ 2147 - MÖ 2050 arasındaki 16 Gut hanının adı şöyle verilir: "İm-ta-a, han oldu 3 yıl yönetti. Sonra İn-gi-şu / İn-kişu, 6 yıl yönetti. Şar-la-ga-ba / Zar-la-la-ga-ba, 6 yıl yönetti. Şul-me-e, 6 yıl yönetti. E-lu-lu-me-eş, 6 yıl yönetti. İ-ni-ma-ba-ki-eş / İn-gi-eş-a-uş, 5 yıl yönetti. İ-ge-a-uş, 6 yıl yönetti. İa-ar-la-gab / İa-ar-la-ga-an, yıllarca yönetti. İb-ba-te / İ-ba-ti, 3 yıl yönetti. İa-ar-la-gab, 3 yıl yönetti. Ku-ru-um, 1 yıl yönetti. Ka-bil-kin, 3 yıl yönetti. La-e-ra-ab / La-a-ra-ab, 2 yıl yönetti. İ-ra-ru-um, 2 yıl yönetti. İb-ra-nu-um, 1 yıl yönetti. Ka-ab-lu-um, 2 yıl yönetti. Pu-zur-sin, 7 yıl yönetti. İa-ar-la-ga-an, 7 yıl yönetti. Si-u-um, 7 yıl yönetti. Ti-ri-ga-

an / Te-er-ka-an, 40 gün yönetti. 21 han 91 yıl 40 gün yönetti. Sonra Gut ordusu yenildi ve hanlığı Uruk aldı.”

Görüldüğü gibi, Akadçalaştırılmış olan Gut hanlarının adları Türkçedir. Şimdi bu adları tek tek ele alıp, doğru biçimlerini görelim.

İm-ta-a: Eski Türkçe *im*, ‘imge’ (işâret) demektir. Bu sözün kılığı (fiili) olan *immek*, ‘ardına düşmek’ / ‘arkasından gitmek’, ‘izlemek’ demektir. Günümüzdeki *imrenmek* sözü de bu kökten türemedir. Akadçalaştırılmış olan *İmta* adın doğrusu, *İmti* biçimindedir. Türk dilinde kılığıdan geçmiş dönem ekiyle oluşturulan Döndü (dönen), Kaydu (saygı gösteren; *kaymak*: saygı göstermek) vb. gibi ad koyma geleneği vardır. Dolayısıyla *İmdi*, ‘izleyen’ anlamına gelir. Eski Türkçe *imdi* / *imti*, ‘şimdi’ demektir ve ‘koşan’ / ‘izleyen’ anlamını içerir.

İn-gi-şuś / İn-ki-şuś: Eski Türkçe *yingmek*, ‘yenmek’ demektir. Akadçalaştırılmış olan bu adın doğrusu, *Yingiş* biçimindedir. Eski Türkçe *yéngiş* / *yingiş*, Arapça ‘zafer’ sözünün Türkçesidir. Bugün Türkiye Türkçesinde Cengiz olarak kullandığımız ad, *yengiş* sözünden dönüşmedir ve günümüzdeki Türk dillerinde (lehçelerinde) *yengiş* (Uygurca), *cengiş* (Kırgızca), *jengis* (Kazakça) gibi biçimlerde söylenir.

Şar-la-ga-ba / Zar-la-la-ga-ba: Akdçada bozularak yazılmış olan bu adın doğrusu *Çarlak* biçimindedir. Eski Türkçe *çağı*, ‘gürültü’ demektir. Bu kökten türemiş olan *çağılamak*, ‘bağırarak’ / ‘çağırarak’ / ‘çağlamak’ / ‘şanlıdamak’ ve *çarlakmak*, ‘bağırarak’ / ‘çağırarak’ / ‘hıçkırarak ağlamak’ anlamlarına gelir. Dolayısıyla *Çarlak* adı, ‘bağırarak’ / ‘çağırarak’ / ‘haykıran’ / ‘ünleyen’ anlamlarına gelir.

Şul-me-e: Akadça *Şul-me-e* biçiminde yazılmış olan bu adın doğrusu *Şulam* biçimindedir. Eski Türkçe *şıl / şil / şul*, 'kılın' (ahlâk) demektir. Bu kökten türemiş olan *şıla / şile*, 'kılınlılık' (ahlâklılık) / 'doğru davranış' ve *şılamak / şilemek* de, 'zenginleştirmek', 'çoğaltmak', 'süslemek', 'özendirmek' ve 'ıslatmak' anlamlarına gelir. Örneğin günümüzde kullandığımız *çilemek* (yağmur çilemek) sözü buradan gelir. Eski Türkçe *şılanmak / şilenmek*, 'nemlenmek' demektir. *Şıl / şil* kökünden türemiş olan Eski Türkçe *şılang*, 'incelik' / 'taylanlık' (kibarlık, nezâket) demektir ve bu söz *şılam* olarak da söylenmiştir, çünkü Eski Türkçede M ile Ng sesleri geçişkendir; *donguz-domuz* gibi. Dolayısıyla *Şılam / Şulam* adı, 'ince' / 'taylan' (kibar, nâzik) anlamına gelir.

E-lu-lu-me-eş: Açıkça gözüktüğü gibi bu ad Akadçaya *El Almuş* adından dönüştürülmüştür. Anlaşılabacağı üzere *el almuş*, 'ülke almuş' demektir; Eski Türkçe *el / il*, 'ülke' / 'devlet' / 'halk' gibi anlamlara gelir. Eski Türklerde buna benzer olan *El Asmış*, *El Evirmiş*, *El Basmış*, *El Etmiş*, *El İçgermiş*, *El Katmış*, *El Kelmiş*, *El Körmüş*, *El Kutadmış*, *El Kutalmış*, *El Termiş*, *El Tutmuş* vb. gibi çok sayıda adlar bulunur.

În-gi-eş-a-uş / Î-ni-ma-ba-ki-eş: Bu ad da ilk hanın adı gibi, *Yingiş* adından Akadçalaştırılmıştır. *Î-ni-ma-ba-ki-eş* ise, tümüyle bozulmuş bir biçimdir, yanlış yazılmış ya da okunmuş olması gerekir.

Î-ge-a-uş: Bu ad, Eski Türkçe 'sahip', 'efendi' anlamlarına gelen *ige / iye* sözünden Akadçalaştırılmıştır. Eski Türkçe *igeletmek*, 'korumak' ve 'ilgilenmek' anlamlarına gelir. *İge* sözü 'bastırmak', 'sıkmak', 'boyunduruğa almak', 'yere indirmek', 'alt etmek', 'korumak', 'denetlemek' anlamlarına gelen Eski Türkçe *igmek / iymek* sözüne kökenlenir.

İa-ar-la-gab / İa-ar-la-ga-an: Bu adın Akadça birçok yazılışı var. Ben buraya yalnız iki biçimini aldım. Açıkça görüldüğü gibi, Eski Türkçe 'buyruk' (emir) demek olan *yarlıg* sözünden Akadçalaştırılmıştır. Dolayısıyla, *İa-ar-la-gab* / *İa-ar-la-ga-an* adının doğrusu Yarlagan'dır. Bu sözün Eski Türkçedeki kılıgı, 'buyurmak' (emretmek) demek olan *yarlıkamak* biçimindedir. Bu sözler 'kırmak', 'parçalamak', 'bölmek' ve 'karar vermek', 'açıklamak' anlamlarına gelen *yarmak* sözünden türevidir. Dolayısıyla Yarlagan, 'buyuran' (emreden) demektir.

İb-ba-te / İ-ba-ti: Eski Türkçe *yıbmak* / *yıvmak*, 'övmek' demektir. Bu kökten türeyen Eski Türkçe *yıbit* / *yıvit*, 'övme' / 'övgü' anlamına gelir. Dolayısıyla Akadçalaştırılmış olan *İb-ba-te* / *İ-ba-ti* adı, Eski Türkçe *Yıbit* / *Yıvit* adından dönüştürülmüştür.

Ku-ru-um: Akadlılar bu adı pek bozamamışlar. Eski Türkçe *korum* / *kurum*, 'küme' / 'yığın' ve 'kaya parçası' anlamlarına gelir. Eski Türklerde Kurum ve Kurumçı adları yaygın olarak kullanılmıştır.

Ka-bil-kin: Akadça *Ka-bil-kin* olarak yazılan bu adın doğrusu *Kabil Kın* biçimindedir. *Kab* / *kap* kökünden olan Eski Türkçe *kabil*, 'tür' / 'çeşit' / 'sınıf' anlamına gelir. Eski Türkçe *kın*, bildiğimiz 'kın' anlamının dışında, 'dış yüz', 'dış görünüm' anlamlarına da gelir.

La-e-ra-ab / La-a-ra-ab: Bu adın Türkçesi *Alarib* biçimindedir. Eski Türkçe *alarmak*, 'kızarmak'; *alarib* da, 'kızarmış' / 'kızıl' anlamına gelir.

İ-ra-ru-um: Eski Türkçe *yır* sözü 'çekmek', 'koparmak', 'yırtıp ayırmak', 'parçalamak', 'sürüklemek' anlamlarına gelir. Akadçaya *İ-ra-ru-um* olarak dönüştürülen bu adın

Türkçesi, 'yırta', 'kopara', 'parçalayan' anlamlarına gelen *Yırar* biçimindedir.

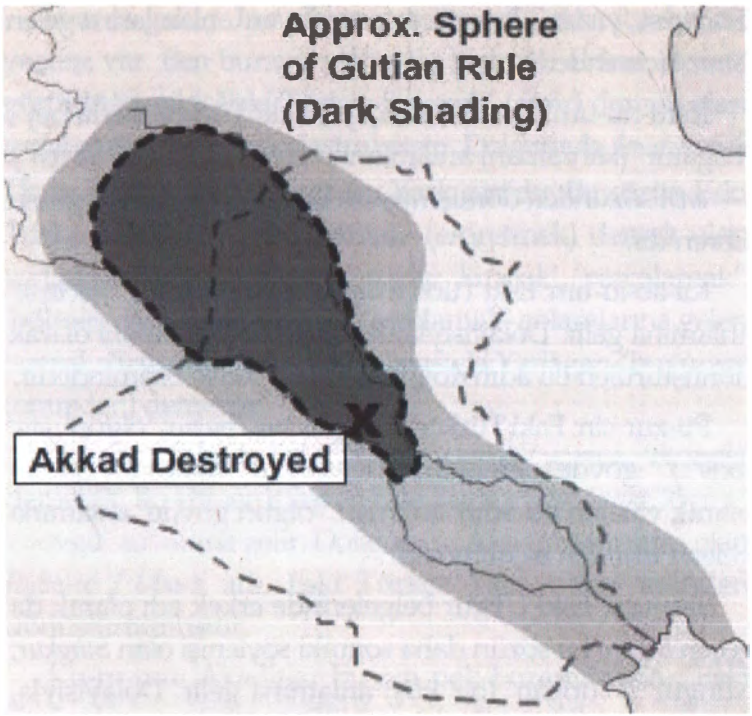
İb-ra-nu-um: Bu ad Akadçaya, Eski Türkçe 'soylu bey', 'bağatur' (kahraman) anlamlarına gelen *ebren* † → *evren* † → *eren* sözünden dönüşmüştür. Dolayısıyla adın doğrusu *Ebren*'dir.

Ka-ab-lu-um: Eski Türkçe *kaplu* / *kaplıg*, 'kaplı' / 'hacimli' anlamına gelir. Dolayısıyla, Akadçaya *Ka-ab-lu-um* olarak dönüştürülen bu adın doğrusu *Kablu* / *Kaplu* biçimindedir.

Pu-zur-sin: Eski Türkçe *bozar* / *buzur* / *puzur*, 'olgun'; *sin*, 'boy' / ' gövde' demektir. Dolayısıyla, Akadça *Pu-zur-sin* olarak yazılan bu adın doğrusu, 'olgun gövde' anlamına gelen *Puzur Sin* biçimindedir.

Si-u-um: Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçen *Sıg* ve bu sözün daha sonraki söylenişi olan *Singkur*, 'sungur' / 'doğan' (bir kuş) anlamına gelir. Dolayısıyla, Akadçaya *Si-u-um* olarak dönüştürülen bu adın doğrusu *Sıg* biçimindedir.

Ti-ri-ga-an / Te-er-ka-an: Bu ad Akadça *Ti-ri-ga-an* / *Ti-ri-ka-an* / *Te-er-ka-an* / *Te-ri-ka-an* biçimlerinde yazılmıştır. Eski Türkçe *tar* / *ter* / *tır*, 'dağıtmak' / 'yaymak', 'ayırarak' anlamlarına gelir. Eski Türkçe bu kökten gelen ve 'kesmek', 'bitirmek', 'yok etmek' anlamlarına gelen *tarkamak* sözü bulunur. Eski Uygur belgelerinde bu kökten türemiş olan *tarkan* ve *terken* sözleri, hem kişi adı hem de san (ünvan) olarak geçer. *Tarkan* / *Terken*, hem 'veliaht' / 'han çocuğu' anlamına, hem de 'bitiren', 'yok eden' anlamına gelir. Dolayısıyla bu adın doğrusu, *Tarkan* ya da *Terken*'dir.

Gut Hanlığı (Koyu bölgeler)

Kas Hanlığı

Kaslar, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaşayan eski bir Türk toplumdur. Sümerce *gaz / kaz* 'vurmak', 'ezmek', 'dövmek', 'kırmak', 'öldürmek' anlamlarına gelir. Bu söz Türkçeye *kasmak*, *kazmak* ve *kesmek* olarak evrilmiştir. Kaslardan ilk olarak MÖ 3. binyılın sonlarındaki Elam belgelerinde söz edilir. Daha sonra Kaslar MÖ 2. binyılda Mezopotamya'ya inerek, bugün "Birinci Babil Hanedanlığı" (MÖ 1894 - MÖ 1595) ve "İkinci Babil Hanedanlığı" (MÖ 1595 - MÖ 1155) olarak adlandırılan Kas hanlıklarını kurdular.

Kasların bir kesimi de Doğu Anadolu'dan Burat'ın (Fırat'ın) batısına, bugünkü Suriye topraklarına yerleşti. MÖ 2400'lü yıllardaki eski Sümer kaynaklarında Martular "uygar olmayan göçebe bir toplum" olarak görülür ve Martuların ülkesi Burat'ın (Fırat'ın) batısındaki topraklar olarak belirtilir. Sümerce *martu*, 'batılı' demektir. Bu söz Akadçaya yine 'batılı' demek olan *amurru* olarak geçmiştir. Bugünkü Suriye topraklarında MÖ 2200 dolayında başladığı sanılan büyük kuraklık sonucu bu "batılı" Kas boyları Güney Mezopotamya'ya göç etti. Kaslar, Sümer kentleri İsin, Larsa, Eşnunna ve Kiş'i ele geçirerek III. Ur dönemini sona erdirdiler ve bugün "Birinci Babil Hanedanı" olarak adlandırılan Birinci Kas Hanlığı'nı kurdular. Mari'de MÖ 1800'lerden kalma tabletlerden anlaşıldığı üzere Kaslar, kendi dillerine uyumlulaştırdıkları Akadçayı yazı dili olarak kullandılar.

Bugün kullandığımız Babil adının kökeni bilinmemektedir. Bu adın yazılışı, Romeyka (Doğu Roma) dilinde Βαβυλών *Babilón*, Romak (Batı Roma) dilinde *Babylon* biçimindedir. Bu adın, 'Tanrılar geçidi' anlamına geldiği öne sürülen Akadça *Bābīlim* sözünden geldiği öne sürülse de, Akadçada 'geçit' anlamına gelen *bab* diye bir söz yoktur. Akadça 'geçit', *abullu* demektir ve bu söz Akadçaya, Sümerce 'geçit' demek olan *abul* sözünden geçmiştir. Sümerce *abul*, Türkçeye *avlu* olarak evrilmiştir. Akadça 'Tanrı' ise, *ilu* demektir ve bu söz de Akadçaya, Sümerce 'Tanrı' demek olan *ilu* sözünden hiç değişmeden geçmiştir. Sümerce *ilu*, Eski Türkçeye 'yönetici' / 'han' anlamına gelen *ilíg* / *eliğ* olarak evrilmiştir. Babil kentinin Sümerce adı ise, "Ka Dingir Ra" biçimindedir ve 'Anı İye Kapısı' anlamına gelir. Burada *ka*, 'kapı'; *dingir*, 'iye' ve *ra*, 'arı' (temiz) demektir.

Sümerce *dingir*, Eski Türkçeye *Tengir / Tengri* (Tann) olarak evrilmiştir.

Birinci Kas hanından altıncı Kas hanına kadar olan dönem üzerine pek bilgi bulunmuyor. Birinci Kas hanı Su-mu-a-bum ya da Su-a-bu, MÖ 1830 – MÖ 1817 (kısa kronoloji) ya da MÖ 1897 – MÖ 1883 (orta kronoloji) arasında yönetimde kaldı. Akadçalaştırılmış olan bu ad, Eski Türkçe *Su Abu* adından dönüşmüştür. Eski Türkçe *su*, ‘canlı’ / ‘sağ’ / ‘sağlıklı’; *abu* / *abıg* / *apıg* da, ‘korunan’ demektir. (Eski Türkçe ‘su’ ise *su*, *sug*, *suw*, *şuu* biçimlerindedir.). Eski Uygur belgelerinde *Abıg* / *Apıg*, kişi adı olarak da geçer. O dönemde Babil’i de içeren küçük Kas Hanlığı’nın başkenti, Güney Mezopotamya’daki Kazılı (Akadça *Kazallu*) kentiydi.

MÖ 1792 – MÖ 1750 yılları arasında yöneten altıncı Kas hanı Kamur Apıg (Akadça: *Hammurabi* ya da *Hammurapi*) döneminde Babil kenti, Orta ve Güney Mezopotamya ovalarında yer alan ve verimli tarım topraklarının denetimi için birbiriyle savaşan Kas kent hanlıklarından biriydi. Eski Türkçe *kamınak*; ‘vurmak’, ‘dövmek’, ‘yere sermek’, ‘yoğurmak’ anlamlarına gelir. Bu kökten türemiş olan *kamır* / *kamur*; ‘dövülmüş’, ‘yoğurulmuş’ demektir. Bu söz günümüz Türkçesine *hamur* olara dönüşmüştür. Kamur Apıg’tan önceki hanlar, kentin dışındaki çok az bölgeyi denetim altında tutan küçük bir kent hanlığını yönetiyordu. Babil, kuruluşundan sonra yaklaşık bir yüzyıl boyunca Elam, Asur, İsin, Eşnunna ve Larsa gibi daha eski, daha büyük ve daha güçlü hanlıkların gölgesinde kalmıştı.

Küçük bir hanlığın tahtına çıkmış olan Kamur Apıg, ülkesini MÖ 1792’den 1750’ye kadar yönetti. Sümerlilerin Eşnunna hanlığı yukarı Tıgır (Dicle) Irmağı’nı denetlerken,

diğer bir Sümer hanlığı olan Larsa da ırmak kapçağını (deltasını) elinde tutuyordu. Mezopotamya'nın doğusunda ise, güney Mezopotamya'nın küçük hanlıklarına sık sık saldırarak, onlardan artut (haraç) alan güçlü Elam Hanlığı bulunuyordu. Kuzey Mezopotamya'da, Akadlıların ardılı olan Asurluların hanı I. Şamşi Adad'ın ölümünden sonra Asur Hanlığı parçalanmıştı.

Kamur Apıg, MÖ 1762'de Eşnunna'yı ele geçirdi. Ardından tüm Asur topraklarını aldı. MÖ 1761'de Üçüncü Ur Hanlığı altında bulunan Mezopotamya'nın neredeyse tüm topraklarını oluşturan Mari'nin denetimini ele geçirdi. Daha sonra Larsa'yı alarak, Nippur, Ur, Uruk ve İsin kentlerini ele geçirdi. Böylece tüm Mezopotamya artık Kasların elindeydi. Kamur Apıg, Sümerlilerin ünlü Ur Nammu Yasası'ndan yararlanarak, bugün "Hamurabi Yasası" olarak adlandırılan kendi yasasını çıkardı. Kamur Apıg'tan sonraki hanlar üzerine de çok az bilgi bulunuyor. Daha sonraki hanlar döneminde, Kamur Apıg'ın tuttuğu (fethettiği) toprakların büyük bir bölümü yitirildi. Birinci Kas Hanlığı, diğer Kas boylarının saldırıları sonucunda yıkıldı.

İkinci Kas Hanlığı'nın kurucusu, Kandaş (Asurca: *Gandaş*) adlı bir beydi ve 26 yıl hanlık yaptı. Daha sonra oğlu I. Ağam (Akadça: *Agum*) tahta çıktı ve 22 yıl hanlık yaptı. Eski Türkçe *ağam*, 'başkan' / 'önder' anlamına gelir. Bu küçük Kas hanlığı, Birinci Kas Hanlığı'nın gerileme döneminde ortaya çıkmıştı. Daha sonra bu Kaslar, Birinci Kas Hanlığı'na saldırmaya başladılar. Babil'de İkinci Kas Hanlığı yönetiminin hangi dönemde başladığı tam olarak belli değildir. Anadolu'dan gelen Hattiler, Babil'i yağmaladıktan sonra geri çekildiler ve bir süre sonra Kandaş'ın kurmuş olduğu hanlık, MÖ 1570'de Babil kentini ele geçirerek,

Birinci Kas Hanlığı'nı ortadan kaldırdı. Babil'i tutyayan (fetheden) Kas hanı II. Agam'dı ve bugünkü İran'dan Orta Burat'a (Fırat'a) kadar uzanan geniş toprakları yönetti. Kaslar, Ka Dingir Ra (Babil) kentinin adını Kara Dun (Asurca: *ka-ra-du-ni-aş*) olarak değiştirdiler. Eski Türkçe *kara*, 'kaya' anlamına da gelir. Eski Türkçe *tun* ve *tur* sözleri, 'köy' / 'sazak' (kasaba) / 'kent' anlamına gelir. Dolayısıyla Kara Dun, "Kaya Kent" demektir. İkinci Kas Hanlığı, Babil'de başarılı ve yarpılı (istikrarlı) bir düzen kurdu ve Mezopotamya'yı 576 yıl boyunca kesintisiz olarak yönetti. Bu dönem, Babil yönetimlerinin en uzun süreli olanıdır.

II. Agam'dan sonra yerine geçen oğlu Buran Burır (Asurca: *Bur-na-bu-ra-ri-ia-aş*), Asur hanı III. Puzur Aşşur ile bir barış antlaşması yaptı. Eski Türkçe *buran*, 'bora' / 'boran'; *burır* da, 'güzel kokan' anlamına gelir. Buran Burır, daha sonra Mitannilerle arasındaki sınır belirledi. Buran Burır'dan sonra yerine oğlu Kaş Tılığ (yazıtlarda *Kaş-til-ia-şu*) geçti. Eski Türkçe *kaş*, 'yada taşı' (yeşim taşı); *tılığ*, 'katı' / 'sağlam' / 'dayanıklı' anlamına gelir.

Sümerlilerin Güney Mezopotamya'daki Uruku Hanlığı, o sıralarda bağımsızdı. Sümerce *uru*, 'orun' (mesken); *ku*, 'çukur' (kuyu) demektir. Dolayısıyla *uru-ku*, 'çukur orun' anlamına gelir. Sümerce ve diğer Erken Türk dillerinin çoğunda önad (sıfat) tamlamaları terstir. Uruku hanlığı Girsu, Uruk ve Lagaş kentlerini kapsıyordu. Daha sonra tahta çıkan Buran Burır'ın küçük oğlu Ulam Burır, MÖ 1450 dolayında Sümerli Ea Gamil'in yönettiği Uruku'ya saldırarak, ülkenin bir kesimini tutyadı (fethetti). Eski Türkçe *ulam*, 'sürekli' (daimî) demektir. Bunun üzerine Ea Gamil Elam'a kaçtı. Ancak Uruku'nun bir kesimi bağımsız kaldı. Ulam Burır, o dönemde Güney Kanang'ı ("Kenan" /

Levant) yöneten Eski Mısır ile antlaşmalar yapmaya başladı. Sümerce *kanang*, 'yer' / 'ülke' anlamına gelir.

Daha sonra MÖ 1470'te tahta çıkan Kaş Tılığ'ın oğlu III. Ağam, sonunda Mezopotamya'nın güneyini tümüyle ele geçirerek, Uruk'un başkenti Dur Enlil Kenti'ni yıktı. Enlil, Sümer yel iyesinin (kutsal ruhunun) adıdır. Eski Türkçe *dur* / *tur*, 'kent' demektir. III. Ağam oradan daha güneye inip Arap Yanmadası'na saldırarak, Arap öncesi bir ülke olan Dilmun'u (bugünkü Bahreyn'i) tutyadı (fethetti). 1410'da tahta çıkan Karındaş (Asurca: *Karaindaš*), Uruk'ta bir tapınak yaptırdı. Karındaş ayrıca, Asur hanı Aşşur Bel Nişesu ve Mısır Firavunu III. Tutmoses ile yalbaral (diplomatik) bağlarını güçlendirdi ve Elam ile arasındaki sınırını korudu.

Karındaş'tan sonra tahta çıkan Kadaşman Kar Bey (*Kadaš-man-kar-be*), Elam'a saldırdı, ancak Elam hanı Tepti Akar'a yenildi. Eski Türkçe *kadaş*, 'oğuş' (akraba) demektir. Dolayısıyla *kadaşman*, 'oğuş olan' anlamına gelir. Eski Uygur belgelerinde *kar*, kişi adı olarak da geçer. Kadaşman Kar Bey sonra, Kanang'dan Babil'e saldıran ve Uruk'u yağmalayan Kas boylarıyla savaştı. Onların ordularını yenerek, batıdaki çölde (bugünkü Suriye'de) kaleler yaptırdı ve korunmayı güçlendirmek için kuyular kazarak verimli duruma getirdiği bu topraklara kendi toplumundan bir kesimini yerleştirdi.

Kadaşman'dan sonra tahta çıkan I. Kung Galzu, kendi adını taşıyan "Dur Kurigalzu" adında yeni bir başkent kurarak, yönetimi Babil'den buraya aktardı. Eski Türkçe *kurig*, 'tabulaştırılan kişi' demektir. Kung'ın adı yazıtlarda Ku-ri-gal-zu olarak geçer. Sümerce *gal*, 'büyük'; Eski Türkçe *kal*, 'büyük' / 'yaşlı' anlamına gelir. Sümerce *zu*, 'us' demektir. Dolayısıyla Ku-ri-gal-zu, 'Bilge Büyük Kung' anlamına

gelir. Kurig'ın, Elam'ı tutyayan (fetheden) Kas hanı olduğu sanılıyor. Sümer Tanrısı An'ı (Gök Tanrı'yı) yücelten Kurig, kızını Mısır firavunu III. Amenhotep'le evlendirdi.

MÖ 1374'te tahta çıkan Kurig'ın oğlu I. Kadaşman Enlil, Mısır'la dostça ilişkiler sürdürdü. III. Amenhotep, Kadaşman Enlil'e kız kardeşinin ölmediğine ilişkin güvence veren bir biti (mektup) göndererek kızlarından biriyle evlenmek istediğini söyleyince, Kas hanı firavuna verdiği yanıtta, kızlarının evlilik için uygun olduğunu bildirdi. Daha sonra Kadaşman Enlil evlenmek için firavunun kızlarından birini istediğinde, III. Amenhotep şimdiye dek hiçbir kızını evlenmek için başkasına vermediğini bildirdi. Bunun üzerine Kas hanı, firavunun kendisine güzel bir kadın göndermesini ve düşündüğü bir yapı tazalağını (projesini) gerçekleştirmek için kızlarından birini altın karşılığında firavuna vermeyi önerdi. Amenhotep, Kadaşman Enlil'in kızı karşılığında sağlanacak uzun armağan çizelgesini ayrıntılı olarak yazdı ve antlaşma yapıldı.

II. Buran Burır, MÖ 1359'da tahta çıktı. Mısır ile dostça ilişkileri sürdürdü. Hatti hanı I. Tudhaliya'nın oğlu I. Şuppiluliuma ile de dostça ilişkileri sürdürdü. II. Buran Burır, Mısır firavunu Akenaton ile de dostça ilişkiler sürdürdü ve kızını Akenaton ile evlendirerek Mısır'la bağlaş (ittifakı) kurdu ve armağan alışverişinde bulundu. Buran Burır Mısır'a atlar, lapis lazuli ve diğer değerli taşlar gönderirken, Akhenaton da Buran Burır'a fil dişi, abanoz ve altın gönderdi.

II. Buran Burır, Elam ile de evlilikler yoluyla ilişkilerini sürdürdü. Bir Elam tegini, I. Kurig'ın kız kardeşi (Buran Burır'ın halası) ile, başka bir Elam tegini de kızıyla (Buran Burır'ın kız kardeşiyle) evlendi. Onların oğlu ise Buran

Burr'ın kızıyla nişanlandı. Hatti hanı I. Şuppiluliuma, Buran Burr'ın kızını üçüncü eşi olarak aldı. Bu dönemde Asur hanı I. Aşşur Uballit, Mısır sarayında firavun Tutankamon'u ömelgedi (ziyâret etti). Bu olay, Asurluların kendi uyruğu olduğunu öne süren Buran Burr'ın öfkelenmesine neden oldu ve Mısır firavununa bunu kınayan bir biti (mektup) gönderdi. Mitanni boyunduruğundan kurtulan Asurlular, hanlık kurmuştu (MÖ 1365 - MÖ 1050) ve daha sonra Kasların kuzey sınırını keyneyen (tehdit eden) bir güç durumuna gelerek, Kaslara saldırmaya başlayacaktı.

Buran Burr, Asur ile ilişkilerini güçlendirmek için, oğlu Kara Kardaş'ı (yazıtlarda *Ka-ra-kar-daş*) Asur hanı Aşşur Uballit'nin kızıyla evlendirdi. Babasından sonra MÖ 1333'te tahta çıkan Kara Kardaş'ı, kısa bir süre sonra ayaklanan Kas ordusu devirerek öldürdü ve yerine Nası Buka (Asurca: *Nazi Bugaš*) adlı birini tahta çıkardı. Eski Türkçe *nası* / *nasu*, 'sonsuz'; *buğa* / *buka*, 'boğa' ve 'başatur' (kahraman) demektir. Bunun üzerine Aşşur Uballit, Kas Hanlığı'na saldırarak "Hiç kimsenin oğlu olan bir Kas" olarak nitelediği Nası Buka'yı devirerek öldürdü ve Buran Burr'ın küçük oğlu II. Kung Galzu'yu tahta çıkardı.

II. Kung, tahtını Asurlulara borçluydu ve yıllar geçtikçe buna içerelemeye başladı. Enlil Nirari'nin Asur tahtına çıkmasından sonra Kung'ın Asur'a olan bağlılığı gevşedi ve ardından Asur'a saldırdı. Tığrı (Dicle) üzerindeki Sugagi'de Asur hanı Enlil Nirari ile savaştı. Onu tam bir bozguna uğratarak, birliklerini ölütleyp (katledip) su baylarını tutsak aldı ve Asur topraklarının güney kesimini ele geçirdi. Arik Den İli MÖ 1327'de Asur tahtına çıktıktan kısa bir süre sonra II. Kung, Kas sınırlarını savunmak amacıyla yeniden Asur'a saldırdı. Ancak, kazandığı ilk başarılarından sonra yenilerek,

Asur'a toprak yitirdi. II. Kung'tan sonra yerine geçen ve MÖ 1307 – MÖ 1282 yılları arasında hanlık yapan Nası Mar Uda (Akadça: *Na-zi-ma-ru-ut-ta-aş*), kendini “Yeryüzünün Hanı” olarak adlandırdı. Eski Türkçe *mar*, ‘bey’; *uda / uduş*, ‘yol gösterici’ / ‘yönetici’ anlamına gelir. Nası Mar Uda, Asur’un güçlenmesi sonucu artan bir keynemle (tehditle) karşı karşıya kalınca, Asurlulara saldırdı. Ancak, Asurlulara yardım eden Gutlar, Kasların Asur’u ele geçirmesini engelledi. Yoğun süren savaşlarda, Gutların desteğindeki Asurlular, Kasları yenerek korakanrı (kampları) yağmaladılar ve hanlık sancaklarını ele geçirdiler. Böylece Asurlular Kaslardan toprak alarak, Kas-Asur sınırını güneye doğru kaydırdılar. Kaslar daha sonra Elam’a başarılı saldırılar yaptı. Ayrıca bir Hatti bölgesine de saldırarak, on iki kenti ele geçirdiler.

Nası Mar Uda’dan sonra tahta çıkan oğlu Kadaşman Turgu (Akadça: *Ka-da-aş-ma-an-tur-gu*), MÖ 1281 – MÖ 1264 yılları arasında hanlık yaptı. Eski Türkçe *turgu*, ‘yöneten’ / ‘tabın olan’ (hâkim olan) anlamına gelir. Kadaşman Turgu, yönetiminin başlarında Asur hanı Adad Nirari ile bir antlaşma yaptı. Ancak bu antlaşmanın ayrıntıları bilinmiyor. Bu dönemde Asurlularla herhangi bir çatışma ortaya çıkmadı. Asurlular bu dönemde, batı komşuları ve eski yöneticileri olan Mitanni’yi ele geçirmeye çalıştı.

Hatti hanı II. Muvatalli 1272 dolayında ölünce yerine oğlu III. Mursili geçmiş ve yedi yıl tahta kalmıştı. Ancak, Kadeş savaşının başatır (kahraman) komutanı olan amcası III. Hattuşili sonunda Mursili’yi devirdi. Mursili önce Kas hanı Kadaşman Turgu’dan yardım istedi, ancak alamadı. Ardından kaçarak Mısır’a sığındı. Hattuşili, Mısır’dan yeğenini geri istediğinde yanıt alamayınca, firavunun suç

ortaklığından yakınarak Kadaşman Turgu'dan destek istedi. Asur keynemine (tehdidine) karşı bir bağlaşıklık arayan Kas hanı, Mısır ile savaşmak zorunda kalırsa Hattuşili'ye çeri yardımı yapacağına söz verdi ve Mısır firavununun elçisini uzak tutarak, Mısır'la olan yalbaral (diplomatik) ilişkilerini kesti. Hattuşili ile, "eğer biri ölürse sağ kalanın onun çocuklarını koruyacağı" konusunda anlaştılar.

Kadaşman Turgu öldükten sonra çocuk yaştayken tahta çıkan oğlu II. Kadaşman Enlil MÖ 1263 – MÖ 1255 yılları arasında hanlık yaptı. İlk başlarda başbakanın atabeyliği (naipliği) altında yönetti. Hatti hanı III. Hattuşili, Kadaşman Turgu'ya verdiği söz üzerine, Kadaşman Enlil'i iyi koruması için Kas başbakanını uyardı. Daha sonra, kızlarından birini genç Kas hanı ile evlendirdi. II. Kadaşman Enlil, kız kardeşini firavunla evlendirerek, Mısır'la ilişkileri de düzelitti. Hatti hanı Hattuşili'ye göre Kas hanlığında samandan çok at vardı ve altın kum kadar çoktu. O dönemde Kas Hanlığı büyük zenginliğinin dışında, uzuşçularıyla (zanaatçılarıyla) da ünlüydü. Ülkede ün yapmış otacılar (doktorlar), bedizciler (heykeltıraşlar), büyütücüler ve taşmanlar (rahipler) bulunuyordu.

Kasların 26. hanı Kudur Enlil, babası II. Kadaşman Enlil'in MÖ 1254'te ölmesinden sonra tahta çıktı ve MÖ 1245'e kadar hanlık yaptı. Eski Türkçe *kudur* / *kutur*, 'çılgın' / 'kudurmuş' demektir. Kudur Enlil'in kızı ya da kız kardeşi, bir Hatti teginiyle evlendi. Kas Hanlığı'nı artık önemli görmeyen Mısır firavunu II. Ramses'in Kasları hor görmesi üzerine, Hatti hatunu (kraliçesi) Pudu Kepa, firavuna "Eğer Kas hanı büyük han değildir diyorsanız, Kas'ın konumunu bilmiyorsunuzdur" yanıtını verdi. Nippur, Kudur Enlil ve ardılı altında büyüyerek gelişti.

Kudur Enlil’den sonra MÖ 1245’te yerine oğlu Şakar Ak Tışur (yazıtlarda *ša-ga-ra-ak-ti-šur-ia-aš*) geçti ve 1233 yılına kadar tahtta kaldı. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *şakar* / *çakır*, ‘gökşin’ (mavi); *ak*, Arapça ‘beyaz’ demektir. Eski Uygur belgelerinde yine kişi adı olarak da geçen *taşır* / *tışur*, ‘taşan’ anlamına gelir. Bu dönemde büyük bir başkaral (ekonomik) durgunluk ortaya çıktı. Tabletlerde, kişilerin borçlarını ödeyebilmek için kendilerini köle olarak sattıkları yazar.

MÖ 1232’de tahta çıkan Şakar Ak Tışur’un oğlu IV. Kaş Tılığ döneminde Elam’la barışçıl ilişkiler sürdü, çünkü hanlıkların yöneticileri geçmişte evlilikler yoluyla birleşmişti. Ancak, kısa bir süre sonra Asurlularla büyük bir savaş yapıldı ve Kaslar yenildi. Kaş Tılığ, Asurlulara tutsak düşerek, Asur’a götürüldü. Enlil Nadin Mu adlı bir Asur ilteberi (vâlisi), Kas’ı yönetmek üzere tahta yerleştirildi. Daha sonra Kas ülkesi 1193 yılına kadar Asur’a bağlı kaldı ve ülkeyi Asur uyruğu olan Kas beyleri yönetti. Ülke, MÖ 1216 – MÖ 1188 yılları arasında toparlandı. Asur’daki iç savaş sırasında Kaslar yeniden bağımsızlıklarını kazandılar ve Asur’dan topraklarını geri aldılar. MÖ 1188 – MÖ 1172 yılları arasında Kas ülkesinde barışçıl bir dönem sürdü. Asurlularla savaş MÖ 1171 – MÖ 1159 yılları arasında yeniden başladı. Asurlular, uzun süredir yönetimde olan Asur hanı I. Aşşur Dan (MÖ 1179–1133) döneminde yayılmacıyı sürdürerek, Kas Hanlığı’nın kuzey bölgelerini ele geçirdiler. Sonunda Elamlılar, Kas Hanlığı’nın çoğunu ele geçirdi. Asurlular, hanlığın kuzey ve orta bölgelerini ele geçirdikten sonra son Kas hanı Enlil Nadin (MÖ 1157–1155) devrildi. Elamlılar, Kas Hanlığı’nın içlerine girerek, yağmaladı ve son Kas hanını öldürdü. Böylece Kas Hanlığı yıkıldı. Kas Hanlığı,

Babil'in en uzun süren hanlığı oldu. Ardından Asurlular Elamlıları yenerek, Kas Hanlığı'nın topraklarının tümünü ele geçirdi. Bundan sonra Kaslar kuzeye çekildi.

Kaslar bölgeye bir çok yenilik getirmişti. Bunlardan en önemlisi olan at, ilk kez Kaslar döneminde Mezopotamya'da yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Kasların yeniliklerinden bir diğeri de, kabartma yapmak için pişirilmiş çamurdan (tuğladan) yapılan kalıpların kullanılmasıydı. Kasların bölgeye getirdiği diğeri bir önemli yenilik de, hanın ayrıcalıklı kişilere toprak verdiğini gösteren bir kaya biçimindeki sınır taşıydı. Gerçekleri bir tapınakta saklanırken, toprak verilen kişiye yasal barkı (mülkü) doğrulamak ve sınır taşı olarak kullanmak üzere kilden bir koturması (kopyası) verilirdi. Kaslar bunu, Erken Türkçe 'sınır' demek olan *kudu* olarak adlandırdılar. Eski Türkçedeki -r çoğul ekiyle *kudur*, 'sınırlar' demektir. Sümerce *kud*; 'kıymak', 'kırmak', 'ayır-mak' anlamlarına gelir. Eski Türkçe 'kıymak', 'kırmak', 'kesmek' anlamlarına gelen *kıd* / *kıy* sözünden türev olan '*kıdıg*, 'sınır' demektir. Kas dilindeki 'sınırlar' demek olan *kudur* sözü, Asurcaya *kudurru* olarak geçti. Asurcadan daha sonra İbraniceye 'çit' demek olan גדר *gader*, Arapçaya da 'duvar' demek olan *cidār* olarak dönüşmüştür.

Kas döneminin belgelenmesi, Nippur'da bulunan parçalanmış tabletlere dayanmaktadır. Bu tabletler yönetsel ve yasal belgeler, bitiler (mektuplar), toprak dağıtılmasını ve yönetsel düzenlemeleri içeren mühür yazıtları ve adak yazıtlarını içerir. Kaslar, Babil'i uluslararası bir güç durumuna getirdi. Kas hanları çevredeki diğeri ülkelerle ködü (ticâret) ve yalbarlık (diplomasi) ilişkileri kurdu. Kas kentlerinde yabancı ködücüler de (tâcirler) bulunuyordu ve Kas ködücülerini Mısır'dan Anadolu'ya kadar etkindi. Kasların

bulduğu ködû düreklerini (paketlerini) tanımlama ve ölçme araçları olarak kullandıkları ağırlıklar ile mühürler, Anadolu'dan bugünkü Yunanistan'daki kent hanlıklarına kadar kullanılıyordu. Kas hanları, ilteberlerin (vâlilerin) yönettiği bir iller ağı aracılığıyla hanlıklarının denetimini sürdürdüler. Terk edilmiş olan Nippur kenti, Kaslar döneminde bayındır olarak, tapınaklar eski temelleri üzerine yeniden kuruldu.

Asurlular, MÖ 1. binyıl dolayında Kasları "Khurri" olarak adlandırmaya başladı. "Khurri" adı Akadçaya, Sümerce 'yer', 'ülke', 'dağ' gibi anlamlara gelen *kur* ya da *kir* biçiminde söylenmiş olan sözden geçmiştir ve 'Kurlu' demektir. Bu söz Türkçeye *kur / kuru / kara* (yer / toprak / kaya) ve *kır* olarak evrilmiştir. Kurluların doğu kolu olan "Turuklar", Tunç Çağı döneminde Urmu Gölü çevresinde ve Zagros Dağları'nın kuzeybatı koyaklarında (vâdilerinde) yaşadılar. Görüldüğü gibi Kaslar (ya da Kurlular) kendilerini Türük (Türk) olarak da adlandırmıştır. Yeni Asur (MÖ 900 - MÖ 700) yazıtlarında tüm bölge ve toplumu Asurca "Lulubi Turukki" olarak adlandırılmıştır. "Lulubi Turukki", 'Türk topluluğu' demektir. Sümerce 'topluluk' / 'yalnık' (insan) demek olan *lulu* sözü, Asurcaya *lulubi* olarak geçmiştir. Sümerce *lulu* sözü Eski Türkçeye, 'topluluk' anlamına gelen *alug / aluk / alku* olarak evrilmiştir.

Asurlular, Kasları (Kurluları) daha sonra "Hanigalbat" olarak adlandırdılar. Görüldüğü gibi bu adların hepsi dışatam (eksonim) olup, bu toplumun kendine verdiği adlar değildir. "Mitanni" Hanlığı (MÖ 1500-1300), daha sonra bölgesel bir güç olarak ortaya çıktı. Asurlular Yeni Asur döneminde Kasları "Urartu" olarak adlandırıldılar. Asurca "Mat Urartu" (Urartu Ülkesi) olan bu ülkenin adı da bir

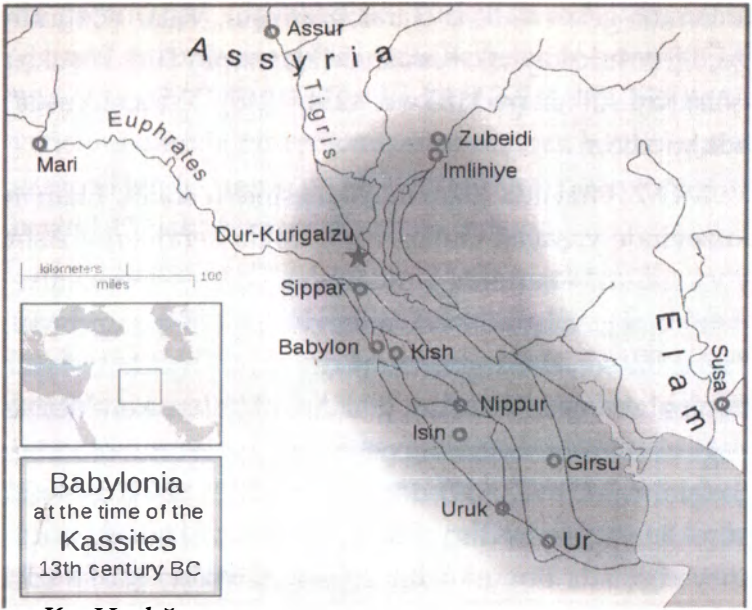
dışatamdır (eksonim). Ülkenin gerçek adı Bayan İli'dir. Bayan, Eski Türkçe 'zengin' demektir. Kısacası, "Urartu" da, Kasların (Kurluların) kurduğu bir hanlıktır ve MÖ 860-MÖ 590 yılları arasında varlık göstermiştir. Bayan İli adı daha sonra "Van İli" biçimine dönüşerek, günümüzdeki Van Gölü'ne adını verdi. Ancak bugün Batılı tarıkçılar, Bayan İli'ni ilk Ermeni ülkesi olarak göstermeye çalışmaktadır. Oysa Ermeniler, ileride göreceğimiz gibi çok geç bir dönemde ortaya çıkmış olan bir toplumdur.

Elam Kağanlığı'nın, Büyük İskender'in Makedon ordusuyla yaptığı ve yenildiği Gugamela Savaşı'nda Kaslar, Elamlılar'ın yanında savaştı. Kaslar, daha sonra MÖ 321'de Doğu Anadolu'da Ermen (Armenia) Hanlığı, MÖ 302'de Güney Kafkasya'da Yıpar (İberia) Hanlığı ve Alan (Albania) Hanlığı gibi hanlıklar kurdular. Daha sonra Kasların bir kolu, Supan (Romeyka: Σωφηνή *Sofini*) ve Kumug (Romeyka: Κομμαγηνή *Kommagini*) beyleri olarak yönettiler. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen Supan, Eski Türkçe 'süs' ve 'görmek' anlamlarına gelir. Kumug adı, Burat (Fırat) Irmağı'nın batı kıyısının Hatti dilindeki adı olan Kummuh' tan gelir. Bu söz, Eski Türkçe sözlüklerde 'coşmuş' demek olan *komug* / *kumug* biçimindedir. Eski Türkçe *komu* / *kumi*, 'coşmak' demektir; *komutan* (coşturan) sözü de bu kökten gelir.

Eski Türkler Doğu Anadolu'yu Arman / Ermen olarak adlandırdılar. Eski Türkçe *arman* / *ermen* / *erman*; 'ülkü', 'istek', 'dilek', 'kösenç' (arzu), 'özlüm' anlamlarına gelir. Doğu Roma döneminde bu bölge Türkçeden dönüşen Ἀρμενία *Armenia* olarak adlandırıldı. Günümüzdeki Gürcistan topraklarının eski adı olan İberia, Eski Türkçe 'güzel koku', 'tütsü' ve 'misk' anlamlarına gelen *yıpar* sözünden

gelir. Eski Türkler, yaşadıkları bu bölgeyi böyle adlandırmışlardı. Romalılar bu adı *Hiberia* biçimine dönüştürdüler. Doğu Roma döneminde Ἰβηρία *İbiría* olarak adlandırıldı. Eski Türkler, bugünkü Gürcistan'ın batısını da Kalık (Romeyka: Κολχίς *Kolkhís*) olarak adlandırdılar. Eski Türkçe *kalık*, 'kat' / 'kubbe' demektir. Eski Türkler, Güney Kafkasya'daki bugünkü Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını ise, Alang olarak adlandırıyordu. Eski Türkçe *alang*, 'yüksek yer' / 'dağlık yer' demektir. Daha sonra Roma döneminde *Albania*, Doğu Roma döneminde Ἀλβανία *Alvanía* biçimine dönüştürüldü.

Daha sonraki dönemde Kasların bir kolu, Kafkasya ve kuzeyinde As / Az (Alan), Kasar / Hazar ve Kasak / Kazak (Rusça: *Kosak*) boylarını oluşturdular. Bu üç Türk boyunun adı da *Kas* adından evrilmiştir. Kaslar ilk olarak Elam Kağanlığı'nın (MÖ 550 – MÖ 330) son döneminde, MÖ 321 yılına kadar Ermen bölgesinde Elam Kağanlığı'na bağlı olan ilteberliği (vâliliği) yönettiler. Elam Kağanlığı yıkıldıktan sonra ise bağımsızlık elde ettiler ve daha sonra aralıklarla Part Kağanlığı'nın tabınlığı (hâkimiyeti) altına girdiler.

Kas Hanlığı

Mada Kağanlığı

Bugün “Med” olarak adlandırılan bu ülkenin Elam dilindeki adı Mada’dır. Mada adı, Doğu Roma kaynaklarına Mîḫdoi *Midoi* olarak geçmiştir. Mada bölgesi, Elam ülkesinin kuzeyindeki bugünkü Güney Azerbaycan topraklarıdır. Mada toprakları, kuzeyde Aras Irmağı ve Elbruz dağları, doğuda Deşti Kevir, batı ve güneyde Zagros dağları ile çevriliydi. Sümerce ve Elamca *mada* sözü ‘toprak’, ‘kara’, ‘yer’, ‘ülke’ anlamlarına gelir. Bu söz Eski Türkçeye ‘yer’, ‘taban’, ‘toprak’ anlamına gelen *bata* olarak evrilmiş ve bu sözden de *batak*, *bataklık* gibi sözler türemiştir. Daha sonra Türk dilinde *bata* sözünden ‘yurt’, ‘ülke’ anlamlarına gelen *batan* / *vatan* sözü türemiş ve bu söz, Türkçeden Arapçaya ‘yer’ / ‘konut’ anlamına gelen *watan* ve ‘yerleşmek’

anlamına gelen *wattana* olarak geçmiştir. Vatan sözünün geçtiği en eski kaynak, Karızmalı (Harezmi) Türk koşukçu (şâir) Kul Ali'nin (d. 1183 – ö. 1234/1240) “Kıssa-i Yusuf” adlı yapıtıdır.

MÖ 7. yüzyılda Elam'ın çökmesinden sonra, Elam'ın kuzeyinde yaşayan Gutlar, MÖ 616'da kendilerini Asur yönetiminden kurtardı. Bundan sonra da ülkelerini, 'ülke' demek olan Mada olarak adlandırdılar. Başlangıçta III. Tiglat Pileser, II. Sargon, Sennaçerib, Esarhaddon, Aşşur Banipal ve Aşşur Etıl İlani gibi Asur hanları, kendilerine bağlı olan Mada beylerini denetimleri altında tutuyordu. Sin Şarişkun (MÖ 622-612) döneminde, MÖ 626'dan sonra sürekli bir iç savaş durumunda olan Asur Hanlığı çözülmeye başladı. Bunun üzerine Gutlar, Saklar, Kaslar gibi Asurlulara bağlı olan Türk boyları Asur'a vergi ödemekten vaz geçtiler.

Gutlar bu dönemde Elam'ın denetimini ele geçirip, MÖ 1000 dolayında bölgeye gelmiş olan diğer Türk boylarıyla bağlaş (ittifak) kurdu. Asur'da iç savaş aralıksız sürerken, kurulan bu bağlaş Asur'a saldırdı. MÖ 616'da Arrafa (Kerkük) ve Kalhu (Nemrud), MÖ 613'te Aşşur, Dur Şarrukin ve Arbela (Erbil), MÖ 612'de Ninova, MÖ 608'de Harran, MÖ 605'te Karkamış ve son olarak MÖ 599'da Dur Katlimmu'yu ele geçirdiler. Böylece Elam ülkesi MÖ 612 – MÖ 546 arasında Gutların, MÖ 546 – MÖ 332 arasında da yeniden Elamlıların yönetimi altına girecekti. Mada Kağanlığı toprakları, günümüzdeki İran, Irak ve Doğu Anadolu'yu kapsıyordu.

Mada Kağanlığı'nın kurucusu, MÖ 728'den MÖ 675'e kadar yöneten Dayak idi (Asurca: *Dayakku*, Romeyka: Διόκης *Diókis*). Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak

da geçen *tayak* (dayak) Eski Türkçe ‘temel’, ‘dayanak’, ‘destek’ anlamlarına gelir. Asur belgelerine göre, MÖ 9. yüzyıldan MÖ 7. yüzyıla kadar Gutlar tek bir hanın yönetimi altında birleşmemiş olan dağınık boylar olarak yaşamaktaydı. Sargon’un MÖ 705’te ölümünden sonra Gut beyleri, Dayak’ın önderliği altında birleşti.

Herodot’a göre, birleşik bir Mada hanlığını kurmayı tasarlayan kişi Dayak’tı. Madalılar birbirinden ayrı ve özerk köylerde ya da küçük kentlerde yaşıyorlardı. Dayak, kendi kentinde gönüllüğü (adâleti) sağlamaya çalıştı ve yan tutmayan bir yargıç olarak saygınlık kazandı. Böylece etki alanı genişledi ve diğer kentler de ona danışmaya başladı. Sonunda, bu görevin kendisi için çok zor olduğunu söyleyerek bu işi bıraktı. Bunun ardından hırsızlık ve kargaşa arttı ve Madalılar, anlaşmazlıkları gidermek için toplanıp Dayak’ı han olarak seçtiler. Asur kaynakları, ilk kez MÖ 673’te bağımsız bir Mada hanlığından söz eder. Herodot, hiç kimsenin Dayak’la doğrudan iletişim kuramadığını, toplumun yalnızca (sâdece) dilekçeler ve ertiriler (mesajlar) yoluyla hanla ilişki kurabildiğini belirtir. Bu sınırlamanın nedeninin, toplum arasında korku ve saygı duygusu uyandırmak olduğunu yazar. Ayrıca hanın önünde gülmek ve balgam çıkarmanın yasak olduğunu da belirtir.

Yine Herodot’a göre, hanın kendisi için çâşılık (câsusluk) yapmakla görevlendirdiği kişilerden oluşan “Hanın Gözleri ve Kulakları” adlı bir örgütü vardı. Dayak, taç giyme töreninden sonra kendisi için koruma çerileri atadı ve Ekbatana adlı bir başkent kurdu. Ekbatana adı, Eski Türkçe *ek* ve *batana* sözlerinin birleşiminden oluşur. Eski Türkçe *eg* /*ek*/ *eng* biçimlerinde söylenen söz ‘korkmak’, ‘ürkmek’ anlamlarına; *batana* / *batgan* da, ‘batan’ anlamına gelir. Ekbatana,

‘korkutan / ürküten bataklık’ demektir. Kentin kurulduğu bölgenin bataklık ve sulak bir yer olması gerekiyor. MÖ sekizinci yüzyılın sonlarında Dayak, kentteki bir tepenin üzerine bir kale yaptırdı. Bu kalede bulunduğunu yazan Herodot, bu kalenin her birinin iç bölümü dıştakinden daha yüksek olan yedi eş ortumlu (merkezli) duvardan yapıldığını açıklar. Yedi duvarın her biri bir renkle süslenmişti. Birinci (dış) duvar çağan (beyaz), ikinci duvar kara (siyah), üçüncü duvar kırmızı, dördüncü duvar gökşin (mavi), beşinci duvar açık kırmızı, altıncı duvar bakırdan ve yedinci duvar ile en içteki duvar altındı.

Asur belgeleri, Asur hanı Esarhaddon (MÖ 680-669) döneminde Asur’un doğu sınır bölgelerini keyneyen (tehdit eden) Madalılar (Gutlar), Saklar, Manaylar gibi Türk boylarından oluşan bir birliğin önderi olan “Kaştartı” adlı birinden söz eder. Bu kişi, Dayak’ın oğluydu. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak geçen *kaş / kiş*, ‘yeşim yaşı’; *tarıt* da ‘işleyen’, ‘üreten’ anlamına gelir. Dolayısıyla “Kaştartı” adı, Eski Türkçe *Kaştartı* (yeşim işleyen) adından Asurcaya dönüşmüştür. Yeşim taşının ya da diğer adıyla yada taşının Eski Türklerde kutsal bir taş olduğunu belirtmekte yarar var.

Gutlar (Madalılar), Saklar ve Manglar (Manaylar) eski Türk boylarıdır. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *mang* ‘adım’, ‘yürüme’, ‘gidiş’ anlamlarına gelir. Bu söz Asurcaya *Mannai* olarak dönüştürülmüştür. Manglar, Karadeniz Bozkır’ında yaşayan ve Sakların öncülleri olan Kimerlerin Güney Kafkasya’ya göç eden bir koludur. Bir Asur yazıtına göre, Kimerler (Asurca: *Gimirru*) bu dönemde anayurtları Gamir’den (Karadeniz’in kuzeyindeki Kimer ülkesinden) yola çıktılar. Kimerler ilk olarak MÖ 714 yılında,

Asurluların Urartu'yu yenmelerine yardım ettikleri dönemde Asur yıllıklarında ortaya çıktı. Urartu, Asurlulara boyun eğmeyi seçti ve ikisi birlikte Kimerleri yenerek onları Mezopotamya'nın dışında tuttu. Kimerler MÖ 705'te Sargon'a karşı yeniden ayaklandılar ve Sargon onlarla savaşırken öldürüldü. Manglar, MÖ 679'da Mannae'nin (Mang ülkesinin) doğusuna ve batısına göç ettiler.

Türkler, çok eski çağlardan beri Kuzey Çin, Orta Asya, Karadeniz Bozkırı, Kafkasya, Avrupa, Balkanlar, Anadolu, bugünkü İran, Afganistan ve Pakistan'a kadar uzanan çok geniş bir alanda yaşadılar ve kendilerini Kun, Kimer, Türük, Sak ya da Part olarak adlandırdılar. Kun, Eski Türkçe 'güç' ve 'kadir' (kudret) anlamlarına gelir. Kimer, 'soylu' anlamına gelen *king* sözünden gelir. Bu sözün Eski Türk dilindeki -r çoğul ekiyle çoğul hali, *kinger* ya da *kingir* biçimlerindedir. Eski Türk dilinde *kinger* / *kingir* olan bu söz *kimer* / *kimir* olarak da söylenmiştir. Türük / Türk; büyük, ulu, güçlü, iyi ve üstün anlamlarına gelir. Kimerlerin daha sonra kullandıkları Sak adı, Eski Türk dilinde 'sağ', 'sağlam', 'iyi', 'arı' (temiz) ve 'özenli', 'aydın', 'ömeli' (dikkâtlı) anlamlarına gelen *sağ* / *saq* sözünden gelir. Part, Eski Türkçe kırmak, parçalamak demek olan *bartmak* / *partmak* sözünden gelir ve 'kıran', 'ezen', 'parçalayan' anlamlarına gelir.

MÖ 650'lere kadar yönetimde kalan Mang hanı Ak Şir (Asurca: *Akhşeri*), Asur'a vergi ödemesine karşın Mang topraklarını genişletmeyi sürdürdü. Eski Türkçe *şir*, 'katı' / 'sert' anlamına gelir. Ancak Manglar, MÖ 660 dolayında Asurlulara yenildi ve ardından Ak Şir'in ölümüne kadar süren bir iç ayaklanma patlak verdi. MÖ 7. yy'da Manglar, Saklara yenildi. Bu yenilgi, Mang Hanlığı'nın daha da parçalanmasına yol açtı. Manglar daha sonra Gutların

(Madalıların) yönetimi altına girdi. Herodot'a göre Kuyak Sarı (Romeyka: Κυαξάρης *Kuaksáris*), Mada hanı Kaştant'ın oğluydu. Eski Türkçe *kuyak*, 'zırh'; *sarığ*, 'sarı' demektir. Kuyak ve Sarığ, Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçer. Erken Türkçede önad (sıfat) tamlamaları terstir; *sarı kuyak* yerine *kuyak sarı* ya da daha sonraki biçimiyle *kuyağı sarı* gibi. Mada, MÖ 626'de Sak tabınlığı (hâkimiyeti) altına girdi. Asur Hanlığı, Aşşur Banipal'ın ölümünden sonra çözülmeye başlamıştı. Ayrıca Babil kenti de MÖ 626'da Asurlulara karşı ayaklanmıştı. Ertesi yıl MÖ 625'te Kuyak Sarı, Sak beylerini bir şölene çağırdı ve onları esrittikten (sarhoş ettikten) sonra hepsini öldürdü. Böylece Mada üzerindeki Sak boyunduruğunu ortadan kaldırdı. Daha sonra Asur ile savaşmak için ordusunu düzenleyerek, birimlere bölünmüş tam donanımlı bir düzenli ordu kurdu. Orduyu birimlere bölme işinin, eski Türk geleneklerinde olduğu gibi on, yüz, bin ve onbin çeriden oluşan bölükler biçiminde olması gerekiyor.

Kuyak Sarı, 615'te Zagros dağlarını geçerek Arrafa kentini ele geçirdi. Ertesi yıl MÖ 614'te Mada ordusu Babil'in başkenti Aşşur'a saldırarak kenti yağmaladı. Aşşur'un düşmesinden kısa bir süre sonra, Babil'in yeni hanı Nabopolassar ile bir antlaşma yaptı. MÖ 612'de Mada ile Babil birleşik orduları üç aylık bir kuşatmanın ardından Asur başkenti Ninova'ya saldırdılar. Asur hanı Sin Şar İşkun öldürüldü. Sin Şar İşkun'un ölümünden sonra, oğlu II. Aşşur Uballit, Harran'da kendini yeni Asur hanı ötüngedi (ilân etti).

MÖ 610'da Asur yanlısı Mısır firavunu II. Neço, Asurluları desteklemek için Kanang'a (Levant'a) saldırdı ve ardından Aşşur Uballit'i desteklemek için Harran'a gitti.

MÖ 610'da Kuyak Sarı ile Nabopolassar, Asur-Mısır birleşik ordusunun Burat'ın (Fırat'ın) batı kıyısındaki Karkamış'a çekilmesinden sonra Harran'ı ele geçirdi. Madalılar, MÖ 609'da Urartu Hanlığı'nın başkentine saldırdı. Babil kaynakları, MÖ 608'de Urartu'ya ortak bir Mada-Babil saldırısından ve bir Sak kolunun Madalılara katıldığından söz eder. Bu saldırı, Urartu'nun Mada Kağanlığı'nın tabınlığı (hâkimiyeti) altına girmesiyle sonuçlandı. Asur Hanlığı yıkıldıktan sonra toprakları Babiller ile Madalılar arasında bölündü.

Asur Hanlığı'nın yıkılmasının ardından, Madalılar (Gutlar) ile Babiller arasındaki ilişkiler MÖ 590'larda kısa bir süreliğine kötüleşti, ancak bir savaş olmadı. Bu sırada, Sakların çoğu Anadolu'dan çıkarıldı ve sonraki on yıl içinde Karadeniz Bozkırı'na geri döndüler. Daha sonra, Azerbaycan'da bir hanlık kurmuş olan başka bir Sak boyu ile Gutlar arasında bir savaş çıktı. Gutlara yenilen bu Sak boyu, Mada yönetimindeki Kafkasya'dan ayrılarak, Saklarla bağlaşıklık (müttefik) olan Lidya Hanlığı'na sığındı. Lidya hanı Alkat (Romeyka: Ἀλυάττης *Alyáttis*), Kuyak Sarı'nın bu Sak kaçkınlarının kendisine verilmesi isteğini üznedikten (reddettikten) sonra, MÖ 590'da Mada ile Lidya arasında uzun süreli bir savaş başladı. Eski Türkçe *alkat*, 'övülmüş' / 'yüceltilmiş' anlamına gelir. Bu savaş MÖ 585'te, bir güneş tutulması oluncaya kadar beş yıl sürdü. Eski Türkler, güneş tutulması gibi doğa olaylarının bir uğursuzluk belgisi (işâreti) olduğunu sanarak savaşmazlardı. Ardından Lidya ile Mada arasındaki sınır, Doğu Anadolu'da henüz belirlenemeyen bir yerde çekildi.

Kuyak Sarı, savaştan kısa bir süre sonra MÖ 585'te öldü ve yerine Lidya hanı Alkat'ın kızıyla evlenmiş olan oğlu Yastuk (Romeyka: Ἀστυάγης *Astyágis*, Akadça: *İştumegu*)

geçti. Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçen *yastuk*, 'değer', 'para' ve 'yastık' anlamlarına gelir. Eski kaynaklar Yastuk'un yönetimi üzerine pek ayrıntı vermez. Herodot'a göre 35 yıl (olasılıkla MÖ 584 – MÖ 550 yılları arasında) hanlık yaptı. MÖ 553'te, Yastuk'un kızının oğlu Anşan beyi II. Kur (Akadça: *Kuruš*, Romeyka: *Kūpoš Kýros*), dedesi Yastuk'a karşı ayaklandı. Sümerce ve Eski Türkçe *kur*, 'kaya' anlamına da gelir ve Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçer. Mada ordusu MÖ 550'de ayaklanarak Yastuk'u tutsak aldı. Yastuk'tan hoşnut olmayan Mada'nın Gut noyanları (asilleri), MÖ 550'de Yastuk'u Kur'a evirdi (teslim etti). Böylelikle Kur, Mada üzerinde büyük bir yengiş (zafer) kazanmış oldu. Bunun sonucunda Mada toprakları, Elamlıların eline geçti. Gut noyanları, Elamlıların yönetimi altında konumlarını koruyarak elçer (memur), ilteber (vâli) ve sengün (general) olarak görevler aldılar.

Eski kaynaklar, Yastuk ile Kur'un üç kez savaştığını belirtir. Kur'un ordusu iki kez yenildi ve Kur kaçtı. Üçüncü savaş ise Kur kazandı. Babil kaynaklarına göre, MÖ 553 – MÖ 552 arasında, Mada hanı Yastuk'un uyruğu Anşan beyi Kur, efendisine karşı ilerledi. MÖ 550 – MÖ 549 arasında Yastuk'un ordusu ayaklandı ve Mada hanını tutuklayarak Kur'a evirdi (teslim etti). Kur, tutsak aldığı Yastuk ile Ekbatana'daki altın, gümüş ve diğer kaznakları (hazineleri) alıp kendi yurduna götürdü. Ekbatana'nın düşüşüyle Mada bağımsız ve önder bir toplum olmaktan çıktı.

Gutların (Madalıların) dinsel inancına ilişkin kaynaklar çok sınırlıdır. Ürkebilimsel (arkeolojik) kazılarda, eski tapınak yapılarında basamaklı ateş sunakları ortaya çıkarılmıştır. Bu da, Tengricilik inancıyla ilişkilidir. Çünkü Gök Tanrı inancında, yoluğnan (kurban edilen) adaklar ateşte

yakılarak iyelere sunulmaktaydı. Herodot, hem Madalılar hem de Elamlılar için taşmanlar (rahipler) sağlayan ve işlevlerini babadan oğula aktaran bir taşman kabılından (sınıfından) söz eder. Bu taşmanlar, Mada sarayında danışmanlar, düş yorumcuları ve ırklayıcılar (kâhinler) olarak görev yapmaktaydı.

Mada Kağanlığı

Elam Kağanlığı

Batılı tarıkçılar (tarihçiler) Elamlıların kurduğu bu kağanlığı “Agamanid” ya da “Pers” olarak adlandırır. Bu kağanlığı kuran Elamlılar, başkentlerinin adından dolayı Doğu Roma kaynaklarına Περσις, *Persís* olarak geçmiştir. Bu Elam kentinin Elam dilindeki adı ise, Bar’dır (Akadça: *Bairša*). Dolayısıyla, tarihte “Pers” adında bir elgin (etnos) hiçbir dönemde var olmamıştır. Ancak Avrupalı tarıkçılar, kentin Romeyka söylenişi olan Persís sözünden, “Pers” olarak adlandırdıkları bir “Hint-Avrupalı” elgin (etnos) uydurdular. Elamca *bar*, ‘istek’ ve ‘sevgi’; Sümerce

‘karaciğer’ anlamına gelir. Bu söz Eski Türk diline ‘sevgili’ ve ‘karaciğer’ anlamlarına gelen *bağır* ile ondan -ak / ek yapım ekiyle türemiş olan, *bağırsak* (merhametli) ve *bağırsuk* (bağırsak) olarak evrilmiştir.

“Agamanidlilerin” konuşmuş oldukları dil, Elamcaydı. Ancak her dil gibi Elamca da, yüzyıllar içinde değişim-dönüşüm geçirmiştir. Bu nedenle Geç Elamca olarak adlandırılmalıdır. Aşağıda sırasıyla Sümerce, Elamca ve Avrupalı dilbilimcilerin “Persçe”, benim ise Geç Elamca dediğim “Agamanid” Kağanlığı döneminde konuşulan Elam dilindeki kimi sözlerin karşılaştırılması görülmüyor:

abab ab (deniz)

ad ad at (ağlamak)

an an an (gök, tan)

ak akak/akh (yapmak, Çuvaşça “aka”)

bar bar bar/par/far (yakmak; parlak)

gi gi ga (yiğ / koku)

gu huu (bu; Çuvaşça “ku”)

geš giš iz (yış / ağaç)

hal hal hal (bölmek)

kar kar gar (kan / yaşlı / saygın)

kur kur kar/gar (kara, toprak, kır, ülke)

mar mar mar/var (araba)

şag şak şak (uşak / çocuk)

še še sai (arpa)

tag tak takh (takmak, değmek)

maš maš mak (kaş; kıyı, boş)

mu mu mu/ma (büyümek)
mur mur ar (durmak)
pu pu bu (pınar, kaynak)
şir şir zir (ırlamak; şarkı söylemek)
tam tam ta (tam)
tu tu thu (dokun / vur)
tur tur dar (torun, çocuk)
u u u (on sayısı)
ud udud/ut (od; ateş)

Asurlular MÖ 653 yılında Elamlıları yenerek Elam ülkesini ele geçirdiler. Daha sonra Elam ülkesi Asurlulara bağlı olarak varlığını sürdürdü. Ancak Asur hanı Aşşur Banipal ve kardeşi arasında yaşanan kısa süreli iç savaş sırasında, bu savaşta yandaş olan Elam ülkesi iyice arıldı (zayıfladı) ve MÖ 640 yılında Aşşur Banipal, Şuşin'i yerle bir edip son Elam hatununu (kraliçesini) tutsak alarak Elam ülkesini ortadan kaldırdı. Ancak güneydeki Elam kenti Anşan'da, Agaman'ın (Akadça: *Hakhāmaniš*, Romeyka: *Αχαμηνίς Akaiménis*) yönettiği daha önce Elam'a bağlı olan Anşan Elam beyliği MÖ 705 yılından sonra varlığını korudu. Sümerce *aga*, 'taç' ve *man*, 'eş' / 'ortak' demektir. Dolayısıyla Sümerce (ve Elamca) *Agaman*, 'taca eşit olan' (yönetici, yönetici olan) anlamına gelir. Eski Türkçe *ağa*, 'bey' / 'yönetici' ve *man*, 'olan' demektir. *Agaman*, 'bey olan' / 'yönetici olan' anlamına gelir. Eski Türkçe *ang* / *eng*, 'en'; *şan*, 'iyi bir nesne' (şan) demektir. Dolayısıyla Angşan, 'en iyi varlık' anlamına gelir.

MÖ 705 – MÖ 675 yılları arasında yaşamış olan Agaman,

Elam ülkesi sırasında Anşan'da güçlü bir Elam beyiydi. Agaman'ın oğlu Şış Pış (Akadça: *Šišpiš*, Romeyka: *Tešomṣ Teispis*) babasından sonra MÖ 675 – MÖ 640 yılları arasında Anşan'ı yönetti. Eski Türkçe *şış*, 'şış' / 'kazık'; *paş/pış*, 'baş' demektir. Eski Uygur belgelerinde Şış ile Baş, kişi adları olarak da geçer. MÖ 7. yüzyıl belgelerine göre Anşan, Yeni Asur Hanlığı'nın (MÖ 911 – MÖ 605) bir uyruk (vasal) beyliğiydi.

Şış Pış öldükten sonra oğulları Kur (Romeyka: *Kūpoš Kýros*) ile Arıg Aram (Akadça: *Ariyāramna*), beyliği aralarında paylaştırdı. Eski Türkçe *arıg*, 'arî' (temiz); *aram/ram*, 'sevinç' demektir. Eski Uygur belgelerinde Kur, Arıg ve Aram, kişi adları olarak da geçer. Anşan kentinin beyliğini Kur, Bar kentinin beyliğini de kardeşi Arıg Aram aldı. Anşan Beyliği, I. Kur döneminde (MÖ 640 – MÖ 600) güçlendi. Kur'dan sonra, yerine oğlu Kambu (Romeyka: *Kamḫūš Kambýsis*) geçti. Kambu adı, Eski Türkçe 'vurmak' / 'dövmek' ve 'güç' / 'kadir' (kudret) anlamlanna gelen *kam* sözünden türemiştir ve 'güçlü' / 'kadirli' anlamına gelir. Eski Uygur belgelerinde Kambu, kişi adı olarak geçer.

Mada kağanı Yastuk'a bağlı olarak beyliğini yöneten Kambu, Yastuk'un kızıyla evliydi. Bu evlikten II. Kur doğdu. II. Kur, MÖ 553'te Mada Kağanlığı'na karşı ayaklandı ve MÖ 550'te Gutları yenip son Mada kağanı olan dedesi Yastuk'u tutsak alarak Mada başkenti Ekbatana'yı ele geçirdi. Bu olaydan sonra Kur'un babasının amca oğlu Bar beyi Arsam (Romeyka: *Aršamīš Arsámis*), tahtından vaz geçerek Kur'un tabınlığını (hâkimiyetini) tanıdı. Eski Türkçe *arsam*, 'yanaltıcı' / 'baştan çıkancı' anlamına gelir. Kur, MÖ 546'da Lidya Hanlığı'na saldırarak yıktı. Ege

kıyılarını, Kafkasya'yı ve Kanang'ı (Levant'ı) ele geçirdi. Doğuya doğru ilerleyerek Sakların Part boyunun toprakları ile Harezm ve Baktriya gibi Sak topraklarını aldı.

II. Kur, MÖ 539'da Babillilere karşı savaş açıp kazandı ve Babil harı Nabonidus'u tutsak etti. Kuzeydeki Sakların topraklarını elde etmek için Kur, Herodot'a göre önce Sakların Basgaki (Akadça: *Masyak*, Romeyka: *Massagê*) boyunun hatunu Tomruş'a bir evlilik önerisi yaptı, ancak Tomruş bunu üznedi (reddetti). Günümüzde "Tomris" ya da "Tomaris" olarak bozulan bu adın Türkçesi, 'tomruk gibi kesen' ve 'kan akıtan' anlamlarına gelen Tomuruş'tur. Eski Türkçe *basgak*, 'yönetici' anlamına gelir. Eski, Uygur belgelerinde 'yönetici olan' anlamına gelen *Basgakı*, özel ad olarak geçer. Kur daha sonra, Ceyhun Irmağı üzerine köprüler ve kuleli savaş tekneleri yaparak Basgakı topraklarına girdi. Tomruş, Kur'u saldırdan vaz geçmesi için uyardıktan sonra onu ırmaktan bir günlük yürüyüş uzaklığındaki bir yerde savaşmaya çağırdı. MÖ 530'da yapılan savaşta Elamlılar yenildi ve II. Kur savaş alanında öldü.

II. Kur öldükten sonra yerine büyük oğlu II. Kambu geçti. Kur'un küçük oğlu Bardı (Akadça: *Bardiya*), Orta Asya'da geniş bir bölgeyi ele geçirdi. Bardı, 'varan' / 'ulaşan' demektir ve Eski Türklerde erkek adı olarak sıkça kullanılmıştır. MÖ 528 - MÖ 526 yılları arasında Babil'de ortaya çıkan bir kıtlık, Tann'nun yeni kağana kut vermediğine ilişkin söylentilere yol açmış olsa da, II. Kambu'nun yönetiminin ilk yılları görece olaysız geçti. Daha sonraki Behistun yazıtlarında, Kambu'nun tahta çıktıktan sonraki ilk yıllarında kardeşi Bardı'yı öldürdüğü yazar.

II. Kambu, MÖ 525'te Mısır'a saldırdı. Herodot, Firavun II. Ahmoses'in kendi kızını Kambu ile evlendirme sözünü

bozduğunu ve onun yerine eski firavun Apries'in kızını gönderdiğini öne sürer. Ancak bu olay gerçek olsa da, Kambu bu olayı bölgede kalan son büyük güç olan Mısır'a boyun eğdirmek için bir bahane olarak kullanacaktı. Çünkü, Ahmoses MÖ 526'da ölmüş ve yerine oğlu III. Psamtik geçmişti. Dolayısıyla Kambu, Mısır'a yapacağı bu saldırıyı yıllar öncesinden tasarlamıştı. 525'te Kambu, Nil Kapçağı'daki (deltasındaki) Pelusium kentine ulaştı. Elam ordusu savaşta Mısırlıları yenerek Memfis kentini ele geçirdi. Memfis'in düşmesinden sonra Kambu, Nil boyunca ilerleyerek tüm Mısır'ı ele geçirdi. Ardından kendini firavun olarak taçlandırmak için Mısır'ın başkenti Sais'e gitti. Mısır'ın tutyağından (fethinden) sonra, Libyalılar ile Kirene ve Barka toplumları Kambu'ya baş eğerek savaşmadan artut (haraç) gönderdiler. Kambu daha sonra Kartaca'yı ele geçirmeyi tasarladı, ancak daha sonra Etiyopya'ya saldırdı.

Kambu'nun kardeşi Bardı olduğunu öne süren biri, MÖ 522'de bir ayaklanma başlatarak tahtı ele geçirdi ve başkenti Mada'ya taşıdı. Bardı, üç yıl boyunca vergi indirimi yaptığı için toplumun desteğini kazanmıştı. Kambu, kardeşi Bardı'yı gizlice öldürdüğü için çoğu kişi Bardı'nın yaşadığını sanıyordu. Ayaklanmayı duyan Kambu, hemen ordusunu toplayarak geri dönmeye timendi (hazırlandı). Bu arada, ordusuna gerçek Bardı'yı yıllar önce gizlice öldürdüğünü açınarak (itiraf ederek), Bardı olduğunu öne süren kişinin bir düzmeci (sahtekâr) olduğunu söyledi. Ancak Kambu, Bardı ile hiç savaşmadı, çünkü dönüş yolunda Suriye'de öldü. "Düzmece Bardı" olayının sonradan uydurulmuş bir öykü olma olasılığı da bulunmaktadır. Belki de Kambu kardeşini öldürmemesine karşın, onun tahtı ele geçirmesinden sonra bir yalan uydurup onu düzmece olmakla suçlamıştır.

Düzmece ya da gerçek Bardı, MÖ 522 yılının sonlarına kadar hanlık yapmayı sürdürdü. Yedi ay boyunca tüm kağanlığı yöneten yeni kağana karşı çıkmaya hiç kimsenin keziği (cesâreti) yoktu. Kambu'nun pusattarı (silâhtarı) Tarıg'ın da (Romeyka: Δαρῆος *Dareios*) içinde olduğu yedi Elam noyanı (asili) Bardı'yı bir kalede kıştırarak öldürdü. Dolayısıyla, tahtı ele geçirmesini yasal olarak gösterebilmek için "Düzmece Bardı" olayını Tarıg da uydurmuş olabilir. Eski Türkçe 'soy', 'köken', 'tohum' ve 'geçmiş' anlamlarına gelen *tarıg*, Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçer. Tarıg (MÖ 550 – MÖ 486), Şış Pış'ın küçük oğlu Bar kentinin beyi Arıg Aram'ın soyundan dandı ve Şış Pış'ın büyük oğlu I. Kur'un soyundan olan Kambu ile bir soydan geliyordu. II. Kur'un tüm erkek torunları öldüğü için, taht Tarıg'a kalmıştı. Ancak Tarıg, tahta çıkmak isteyen ve ayaklanma başlatan bir dizi çeriğine (rakibine) karşı savaşmak zorunda kaldı.

Taç giyme töreninin ardından Bardı'ya verilen desteğin güçlü olduğunu ve Elam ile Babil'de ayaklanmaların patlak verdiğini öğrendi. Tarıg, bulgakçı (isyancı) önder Aşına'nın Şuşin'de yakalanıp yokatılmasıyla (idam edilmesiyle) Elam ayaklanmasını bastırdı. Aşına, Eski Türkçe 'aşmak', 'üstün olmak' anlamlarına gelen *aşın / aşun* sözünden türev olup, 'üstün olan' anlamına gelir. Tarıg, üç ay sonra Babil'deki ayaklanmayı da bastırdı. Babil'deyken, Baktriya'da (Hindukuş Dağları ile Ceyhun Irmağı arasındaki bölge) bir ayaklanmanın patlak verdiğini öğrendi ve bu ayaklanmayı bastırmak için bir gönüllü ordusu gönderdi. Bunun ardından kendi anayurdu olan Elam'da, sonra yine Babil'de, onun ardından Mada, Asur ve Mısır topraklarında da ayaklanmalar çıktı.

Mezopotamya'daki hanlıkları yıkılan Kaslar, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'ya çekilmişlerdi. Bir Kas olan Ermen bölgesinin beyi Tığran (Romeyka: Τίγρᾱνης *Tigránis*), son Mada kağanı Yastuk'a vergi ödüyordu. Eski Türkçe *Tığran*, 'güçlü olan' anlamına gelir. Tığran'ın büyük oğlunun adı da Tığran'dı. Mada ile Babil arasındaki düşmanlığın patlak vermesi üzerine Tığran, Mada'ya vergi ödemekten vazgeçmişti. Mada Kağanlığı'nı yıktıktan sonra Elam Kağanlığı'nı kuran II. Kur da Tığran'dan vergi almıştı. MÖ 521'de Kambu'nun ölümünden sonra çıkan karışıklıkta Kaslar ayaklandı, ancak Elam kağanı Tang bu ayaklanmayı bastırdı. Ermen bölgesi birkaç ilteberliğe bölünerek yönetilmeye başlandı. Bağlılıklarının sürmesi için Kas ilteberleri, düzenli olarak Elam kağanlık üyesi kunçuyularla (prenselerle) evlendirilecekti. Herodot, Elam ordusundaki Ermenlilerin (Kasların) Frigler gibi pusatlandığını belirtir. [Frigler, Orta Anadolu'daki Türklerdi.].

Kağanlığı'nın çoğu yerinde Tang'a karşı başlayan ayaklanmalar ülkeyi kargaşa içine sokmuştu. Tang toplumun desteğini alamamış olsa da, yakın arkadaşları ve noyanların (asillerin) yönettiği kendine bağlı bir ordusu vardı. Onların desteğiyle bir yıl içinde tüm ayaklanmaları bastırdı. Kendi sözleriyle, ayaklanmaları bastırarak toplam dokuz yalancı hanı öldürmüştü. Sonunda Elam'ın tartışmasız kağanı olarak bu çatışmalardan başarıyla çıktı. Başarılarının öyküsünü, bugünkü Kirmanşah'ın doğusundaki Behistun Dağı'ndaki yüksek bir kayaya yaptırdığı bir kabartmaya üç dilde (Elamca, Geç Elamca ve Akadça) kazattı.

Tang ülkeyi yeniden düzene soktukten sonra, sınırlarını güçlendirmek ve komşu boyların saldırılarını engellemek amacıyla bir dizi akın başlattı. MÖ 519'da Orta Asya'daki

Saklara saldırdı. Birkaç yıl sonra bugünkü Pakistan'daki İndus Koyağı'nı (vâdisini) ele geçirdi. 513'te, Doğu Trakya ile Getae'yi (bugünkü Romanya) boyunduruk altına aldıktan sonra, Tuna Irmağı'nı geçerek batıdan Karadeniz Bozkırı'ndaki Saklara saldırdı. Ancak Saklar geri çekilirken tarlalarını ateşe veriyordu. Tarıg, azık (erzak) yetersizliği nedeniyle saldırıların durdurmak zorunda kaldı. Ardından Makedonya'ya boyun eğdirerek, Ege Denizi'ndeki Limni ile İmroz adalarını ele geçirdi. Böylece, boğazlardan geçen Karadeniz üyür ködüsünü (tahıl ticâretini) denetim altına aldı.

Herodot'a göre Tarıg, Saklara saldırımadan önce bugünkü Yunanistan kıyılarını yezemek (keşfetmek) için gemiler göndermişti. Ancak Atina ve Eretria kentlerinin yönetimine karşı bir İyon ayaklanmasını desteklediği MÖ 499'a kadar hiçbir saldırıda bulunmadı. Bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra, MÖ 492'de Atina ve Eretria'ya karşı bir akın başlattı. Donanmasının Athos Dağı açıklarında bir fırtınada batması üzerine saldırıyı durdurdu. MÖ 490'da başka bir Elam ordusu, Eretria'yı ele geçirdi, ancak Marathon'da Atinalılar'a yenildi. Üçüncü akının timerleri (hazırlıkları), Mısır'daki bir ayaklanma yüzünden ertelendi ve Tarıg, bu akından önce MÖ 486'da öldü.

Tarıg'ın ölümünden sonra tahta oğlu Keser Kiş geçti (Romeyka: Ξέρξης *Ksérksis*) ve MÖ 486'dan MÖ 465'e kadar tahtta kaldı. Eski Türkçe 'kesen' / 'parçalayan' anlamındaki *keser*, Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçer. Yine Eski Türkçe 'yada taşı' demek olan *kaş* ve *kiş*, Eski Uygur belgelerinde kişi adları olarak da geçer. Dolayısıyla Keser Kiş, 'yada taşı kesen' anlamına gelir. Önceki kağan Kambu'nun kızıdan doğan Keser Kiş, Tarıg'ın küçük oğluydu

ve Tarıg, büyük oğlu Art Basan'ın (Romeyka: Αρταβαζάνης *Artabazánis*) yerine onu terken tegin (veliaht prens) olarak atamıştı. Eski Türkçe *art*, 'yardım' / 'destek'; *basan* / *basana* (basan), 'yöneten' demektir ve Eski Uygur belgelerinde Art ile Basana, kişi adları olarak geçer. Art Basan büyük oğlu olduğu için buna karşı çıksa da, annesi bir küнге (câriye) olduğu için, sonunda kardeşinin hanlığını onaylamak zorunda kaldı. Eski Türk geleneklerinde hatundan doğan oğul, küngeden doğan oğula göre daha ayrıcalıklıydı ve yaşı daha küçük olsa bile tahta çıkma önceliği bulunuyordu. Tarıg MÖ 486'da öldüğünde, Keser Kiş 35 yaşındaydı ve uzunca bir süredir Babil'i yönetiyordu.

Keser Kiş'in tahta çıktıktan sonra yaptığı ilk iş, iki yıldır bir kuncunun (gaspçının) yönettiği Mısır'ı boyunduruk altına almak oldu. Daha sonra Babil'de başlayan ayaklanmayı bastırdı. Babil kalesini yıktı, tapınakları yağmaladı ve Marduk'un yontusunu (heykelini) kırdı. Bunun büyük bir önemi vardı, çünkü Babil Tanrısını artık tanımıyordu. Babası Tarıg, "Elam, Mada, Mısır ve Babil'in kağanı" sanını kullanırken, Keser Kiş "Babil ile Mısır'ın kağanı" sanlarını terk ederek yalnızca "Elam ile Mada'nın kağanı" sanını kullandı.

Keser Kiş'in amca oğlu ve kayını olan Bartan (Romeyka: Μαρδόνιος *Mardónios*), ordu komutanıydı ve Pelasglara bir saldırı yapması için ona baskı yapıyordu. Eski Türkçe *bartan* / *bartgan* ya da *berten* / *bertken* 'kıran', 'ezen', 'yaralayan' anlamlarına gelir. Keser Kiş'in amcası ve danışmanı Art Abın (Romeyka: Αρτάπανος *Artápanos*), bundan vaz geçirmek için ona etki yapmaya çalıştı, ancak Bartan daha ağır bastı. Eski Türkçe *abın*, 'ulu' / 'yüce' anlamına gelir. Keser Kiş, dört yıl boyunca saldırı için anıma (hazırlık) yaptı

ve çeşitli bölgelerden çok sayıda çeri topladı. Herodot'a göre orduda iki milyon çeri, donanmada ise dört binden artık (fazla) gemi vardı. Keser Kiş, Aynoroz (Athos) yarımadasının kıstağı boyunca bir kanal kazdırdı, Trakya'dan geçen yoldaki duraklarda azık (erzak) biriktirdi ve Çanakale Boğazı'na iki duba köprüsü yaptırdı. Bugünkü Yunanistan topraklarındaki Teselya, Thebes ve Argos gibi birçok küçük kent hanlığı da Elamlıların yanına geçti. Herodot'a göre, bir fırtına köprülerin keten ve papirüsten yapılan urganlarını kopardı. Ardından ikinci bir köprü yapıldı ve Keser Kiş ilk savaşları kazandı. MÖ 480 başlarında Keser Kiş, Herodot'un yaklaşık bir milyon çeriden oluştuğunu söylediği bir ordu ve "Ölümsüzler" adlı 10 bin seçkin savaşçıyla Sardeis'ten yola çıktı.

Thermopylae Savaşı'nda, Sparta hanı Leonidas'ın yönettiği küçük bir ordu, çok daha büyük olan Elam ordusuna karşı direndi, ancak sonunda yenildi. Herodot'a göre, Efiates adlı bir Spartalının Elamlılara dağların çevresinde başka bir geçit olduğunu söyleyerek ülkesine döneklik (ihânet) etmesi üzerine Spartalılar yenilmişti. MÖ 480'de Thermopylae'den sonra Atina ele geçirildi. Atinalıların çoğu kenti terk etmiş ve Elamlılar gelmeden önce Salamis adasına kaçmıştı. Küçük bir Atinalı çeri birliği Akropol'ü savunmaya çalıştı, ancak yenildi. Keser Kiş, Atina'yı yakıp yıktı. Elamlılar böylece, Korint Kıstağı'nın kuzeyindeki tüm toprakları ele geçirmişti.

Keser Kiş, gemilerinin bir bölümünü Mora'ya gönderip buradaki kentlere saldırdı. Ancak Salamis Savaşı'nı (MÖ 480) yitirdi. Bunun üzerine Teselya'da bir kış korağı (kampı) kurdu. Herodot'a göre, kent hanlıklarının Çanakale Boğazı'ndaki köprüye saldırmasından ve ordusunun Avrupa

kesiminde tuzağa düşürülmesinden korkan Keser Kiş, Bartan komutasındaki bir orduyu bırakıp, ordunun büyük bir bölümünü alarak Asya kesimine geri çekildi. Geri çekilmesinin bir başka nedeni de, Babil’de süren erinçsizlikti (huzursuzluktu). Bartan’ın ordusu, ertesi yıl Plataea’da birleşik kentler ordusuna yenildi ve böylece Elamlıların saldırısı tümüyle sona erdi.

Bu başarısızlıktan sonra Keser Kiş ülkesine dönerek, babasının Şuşin ile Bar’da başlatmış olduğu yarım kalan birçok yapı tazalağını (projesini) bitirdi. Kağanlık koruma birliğinin komutanı Art Abın, MÖ 465’te, Keser Kiş’e pusu kurdu. Keser Kiş’in amcası ile bir adı taşıyan Art Abın, yedi oğlunu kilit konumlara yerleştirmişti. Keser Kiş, en büyük oğluyla birlikte öldürüldü. Ancak, küçük oğlu Art Keser Kiş (Romeyka: Αρταξέρξης *Artaksérksis*), daha sonra Art Abın ile oğullarını öldürerek tahta çıktı.

Elamlıları MÖ 480’deki Salamis deniz savaşında yenen Atinalı komutan Themistokles’i Atinalılar büyük bir bağatur (kahraman) olarak görüyordu. Ancak MÖ 471’de gözden düşmüştü. Ardından suçsuz yere satkınlıkla (ihânetle) suçlandı ve yargılanması istendi. Themistokles önce Argos’a, ardından Molossia’ya kaçtı ve sonunda İyonya’ya gelerek, buradan Elam sarayına gitti. Art Keser Kiş’e, savaşta babasının düşmanı olmasına karşın artık koşulların değiştiğini ve yeni kağanın öç almasına yardım edeceğini söyledi. Art Keser Kiş ona üç kentin ilteberliğini (vâliliğini) verdi ve kansıyla çocuklarının Atina’dan kaçınıp kendisine getirilmesini sağladı.

Keser Kiş’in yenilgisinden sonra Atinalılar, olası bir Elam saldırısına karşı MÖ 478’de diğer kent hanlıklarıyla bir

bağlaş (ittifak) kurdu. Bu bağlaş, bugün Delos Birliği olarak adlandırılır. Delos Birliği, Eurymedon Irmağı kıyısında MÖ 466'da bir yengiş (zafer) kazandı. Kendi kentini güçlendirmek için Delos Birliği'ni kullanan Perikles'in (MÖ 495 – MÖ 429) yönetimi altındaki Atina, giderek daha zengin ve güçlü bir duruma gelmişti. Delos Birliği'nde olsun ya da olmasın bir dizi kenthaneliği, büyük bir Atina Kağanlığı'nın yaratılması gibi görünen bu duruma karşı çıktı, ancak hiçbir Sparta gibi sert davranmadı. Art Keser Kış, Sparta'ya altın göndererek Sparta ordusunun güçlenmesini sağladı. Böylece, düşmanlarından birinin diğerine savaş açacak kadar güçlenmesini bekliyordu.

Sparta MÖ 460'ta, bir ayaklanmayı bastırmak için Atina'dan yardım istedi, ancak Atinalılar geldiklerinde bilinmeyen bir nedenle Spartalılar onları aşağıladı. Atina ile Sparta'nın bağlaşığı (müttefiki) olan Korint arasındaki Birinci Peloponnes Savaşı ile gerilim patlak verdi. Art Keser Kış bunun üzerine Themistokles'i sözünü yerine getirmesi ve Atina'yı yenmesine yardım etmesi için çağırды. Ancak Themistokles, kağana verdiği sözden vaz geçerek kendini ağıladı (zehirlledi). Diğer bir söylenti de, Themistokles'in bu olaydan önce doğal nedenlerden dolayı öldüğü yönündedir.

Bu sıralarda, Atina'nın desteklediği Libya beyi İnaros, Mısır'daki Elam ordusuna karşı ayaklandı. Atinalılar, MÖ 460'ta İnaros ayaklanıp onlardan yardım istediğinde Kıbrıs'a saldırmayı tasarlıyordu. Mısır'ı almak, Kıbrıs'ı almaktan çok daha yararlı olacağı için Atinalılar, ordularının bir kesimini Mısır'a gönderdi. Mısır'daki çatışma altı yıl boyunca sürdü. Savaş ilk başlarda Elamlılar için pek iyi gitmiyordu. Ancak MÖ 454'te, Elam ordusu İnaros'u ve Atina donanmasını yenerek, Mısır'da yeniden denetimi sağladı.

Tutsak alınan İnaros kazığa oturtuldu ve yakalanan elli Atinalı komutan yokatıldı (idam edildi). MÖ 450 dolayında Atina, Kıbrıs'ı Elamlılardan almak için bir donanma gönderdi. Atinalı komutan Simon, güçlü Elam savunmasına karşın yine de saldırınca, savaş sırasında öldürüldü. Bunun ardından Atina saldırıyı durdurarak donanmasını geri çekti.

Art Keser Kiş, MÖ 424'te ölünce, yerine oğlu II. Keser Kiş geçti. Ancak kırk beş günlük bir yönetimden sonra kardeşi Soğdan (Romeyka: Σογδιανός *Sogdianós*) onu öldürdü. Eski Türkçe 'elde etmek' anlamına gelen *soğ* sözünden türeyen Soğdan, 'elde eden' anlamına gelir. Bir Türk boyu olan Soğdak / Soğtu ("Sogd") boyunun adı da bu kökten gelir. Eski Türkçe *soğdak* / *soğtu*, 'elde etmiş' demektir. Soğdan, MÖ 424 - MÖ 423 arasında altı ay kadar yönetimde katabildi. Kardeşi Ogu (Pelasgça: Ὠχος *Okos*) onu öldürerek tahta çıktı ve II. Tarig sarı aldı. Eski Türkçe *oğu* / *uğu*, 'uğur' (şans) demektir. (Uğur, -r çoğul ekiyle işlevsiz çoğul biçimidir.).

Atinalılar, MÖ 413'teki Sirakuza Savaşı'nda Spartalılar, Sicilyalılar ve Korintliler karşısında yenilmişti. Yenilginin etkileri çok büyüktü. Atina iki yüz gemi ile binlerce çeri yitirmişti. Ardından, Yunanistan ve Batı Anadolu'daki Elam topraklarında ayaklanmalar başladı. Atina MÖ 413'te Karya'daki ayaklanmayı destekleyince, II. Tarig buralardaki kentlerin gecikmiş vergilerini ödemelerini istedi ve ardından Atina'ya savaş açtı. Atina ile savaşı desteklemek için bölgedeki Elam ilteberleri Sparta ile bağlaş (ittifak) kurdu. II. Tarig, MÖ 407'de oğlu Kur'u savaşı yönetmek için başkomutan olarak Anadolu'ya gönderdi ve ona Sparta

donanmasını yeniden kurması için para verdi. Genç Kur'un atarınası, Elam ordusuna güç katmıştı ve böylece 405'te Atina yenildi.

Bundan kısa bir süre sonra II. Tarğ hastalanarak öldü. Hanlığı yaklaşık 19 yıl sürmüştü. Yerine, kendi isteği üzerine oğlu Anş (Asurca: *Aršu*, Romeyka: Aponş *Ársis*) tahta çıktı ve II. Art Keser Kiş sanı aldı. Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçen *arış*, 'arı' (temiz) demektir. II. Art Keser Kiş'in hanlığı, ayaklanmalarla başladı. Batı Anadolu'nun ilteberi olan küçük kardeşi Kur, taç giyme töreni sırasında kendisine bir pusu kurdu. Ancak pusu başanya ulaşamadı ve Kur yakalandı. II. Art Keser Kiş, kardeşini bağışlayarak onu yeniden ilteberliğe atadı. Kur ilteberliğe geri döndükten sonra yeniden ayaklanarak, Batı Anadolu ile bugünkü Yunanistan topraklarından topladığı on bin paralı çeriyle MÖ 401'de Babil'e yürüdü. İki ordu Kunaksa Savaşı'nda (MÖ 401) karşı karşıya geldi. Kur kardeşine saldırdığında, atılan bir kargıyla (mızrakla) yaralandı. Çoğu kaynağa göre, Kur burada öldü ve ordusu dağıldı.

Bundan kısa bir süre sonra II. Art Keser Kiş, Sparta ile Argos, Atina, Korint ve Thebes kent hanlıklarından oluşan bir bağlaş (ittifak) arasındaki Korint Savaşı sırasında olaylara karıştı. Savaşın altında yatan neden, İkinci Peloponnes Savaşı'nda (MÖ 431 - MÖ 404) Sparta'nın Atina'ya karşı kazandığı yengiştin (zaferden) sonra diğer kent hanlıklarına karşı uyguladığı yayılmacı yöngesiydi (siyâsetiydi). II. Art Keser Kiş, Sparta'ya karşı diğer kentlerin oluşturduğu bağlaş destekledi. Sparta savaşa güçlü bir konumda başladı, ancak Elam Kağanlığı'nın parasal olarak büyük kaynaklarla desteklediği kent bağlaş daha sonra bir dizi yengiş kazanmaya başladı. Anş'ın desteğiyle Atina kenti,

donanmasını yeniden güçlendirerek daha önce Sparta'ya yitirdiği toprakları geri aldı. Atina güçlendikçe, II. Art Keser Kiş bir yanlış yaptığını anlayarak yan değiştirip Sparta'yı desteklemeye başladı. Bunun sonucunda kent bağlaşı savaşı durdurarak, MÖ 386'da II. Art Keser Kiş'ten bir antlaşmaya aracılık etmesini istedi ve bu da başarıyla sonuçlandı.

II. Art Keser Kiş, bu savaşla uğraştığı sırada, Mısır'daki Elam ilteberliği çökme aşamasına gelmişti. Kağanlıktan kopan Aşağı Mısır'da, bir Mısır noyanı olan Nektanebos, Mısır'ın bağımsızlığını ötüngeyerek (ilân ederek) 30. Mısır Hanlığı'nı kurmuştu. II. Art Keser Kiş, MÖ 373'te Aşağı Mısır'a Elamlılar ve paralı çerilerden oluşan 12 bin kişilik bir ordu gönderdi. Ancak bu savaş başarısız oldu ve Elam ordusu geri döndü. Mısır savaşının başarısızlığı, II. Art Keser Kiş'in yönetiminden hoşnut olmayan ilteberlerin bir kesimini yüreklendirerek, bir ilteberler ayaklanmasına yol açtı. Bu ayaklanma, MÖ 362'de bastırıldı. İlteberlerin desteğini yitiren kağanlık anılmıştı (zayıflamıştı). Yeni bir ayaklanmanın başlayabileceğinden çekinen II. Art Keser Kiş, ayaklanmaya katılan tüm ilteberleri bağışladı.

II. Art Keser Kiş'in kağanlığı başından beri sorunluydu ve kardeşi Kur'un ayaklanmasından sonra tam anlamıyla bir yarp (istikrar) kazanmadı. MÖ 358'de öldükten sonra, yerine oğlu Ogu tahta çıkarak III. Art Keser Kiş sanı aldı. III. Art Keser Kiş, daha önce Mısır'a karşı yapılan savaşa ve ilteberler ayaklanmasının bastırılmasına katılmıştı. Tahta çıkınca erkek kardeşlerini, kız kardeşlerini ve diğer olası tüm çeriklerini (rakiplerini) ortadan kaldırdı. Kağanlığın gücünü pekiştirmek ve daha önce ayaklanarak ülkeyi parçalanmanın eşiğine sürükleyen ilteberlerin gücünü kırmak istiyordu. Babasına karşı ayaklanmış olan batıdaki ilteberlere

karşı MÖ 356 – MÖ 352 arasında büyük bir savaş yürüttü ve sonunda bu ilteberleri yenerek, Anadolu ile Kanang (Levant) üzerindeki Elam tabınlığını (hâkimiyetini) yeniden pekiştirdi.

III. Art Keser Kiş, Atina'yı savaşla keyneyerek (tehtdit ederek) boyun eğmesini sağladı. Mısır firavunu Nektanebos'un da yardımıyla MÖ 351'de Suriye, Levant ve Kıbrıs'ta yeni bir ayaklanma patlak verdi. Sidonlu Tennes önderliğindeki bulgakçılara (isyancılara) karşı Karya, Kilikya ve Suriye ilteberleri başarı kazanamadan savaştı. III. Art Keser Kiş daha sonra büyük bir orduyu Babil'den Suriye'ye gönderdi ve ayaklanmayı bastırdı. MÖ 346 – MÖ 345 arasında Mısır üzerine yürüdü. Nil kapçağındaki (deltasındaki) Pelusium ile Bubastis kalelerini aldı ve MÖ 343'te Mısır'ın 65 yıllık bağımsızlığını sona erdirerek, ülkeyi yeniden tutyadı (fethetti). Nektanebos ise, güneye Nubiya'ya kaçtı.

İlteberler ayaklanması sırasında ara sıra çatışmalar olsa da, III. Art Keser Kiş Atina, Sparta ve Makedonya ile dotça geçinmeye çalışıyordu. MÖ 351'de, Atina ile Sparta'yı Mısır'a karşı tasarladığı bir akına katılmaya çağırmuş, ancak her iki kent de bunu üznenmişti (reddetmişti). Yalnızca Thebes ile Argives ona yardımcı birlikler göndermişti. III. Art Keser Kiş ile Makedonya arasındaki ilk ilişki, II. Filip ile yapılan bir dostluk antlaşması oldu. Filip, Marmara Denizi kıyısındaki Perinthus kentine saldırınca, III. Art Keser Kiş Filip'in gerçek sesincini (niyetini) anlamış oldu ve Trakya'ya ordu göndererek Filip'i engelledi. Filip'in oğlu İskender, daha sonra bunu öç almak için bir neden olarak gösterecekti.

III. Art Keser Kiş, büyük çabalarla kağanlığın eski gücünü yeniden canlandırdı ve ülkenin düzenini yeniden

sağladı. Ancak, MÖ 338’de başbakanı (veziri) Bağa (Elamca: *Baga*, Romeyka: Bawōaš *Bagóas*), III. Art Keser Kiş’i ağulayarak (zehirleyerek) öldürdü ve yerine onun küçük oğlu Arış’ı tahta çıkardı. Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçen *bağa/baka*, ‘bağatur’ (kahraman) ve ‘kaplumbağa’ anlamlarına gelir. Anş tahta çıkınca IV. Art Keser Kiş sanı aldı.

Bugünkü Yunanistan topraklarındaki kent hanlıklarının çoğu, Perinthus kentine yardım ettiği için Elam Kağanlığı’ndan töleç (tazminat) isteyen Filip’in önderliğinde kurulan birliğe katılmıştı. IV. Art Keser Kiş töleç isteğini üzneyince (reddedince), Filip MÖ 336’da 10 bin kişilik bir Makedon ordusunu Anadolu’ya göndererek bir saldırı başlattı. Bu sırada IV. Art Keser Kiş, kendini başbakanı Bağa’nın etkisinden kurtarmaya çalışıyordu. Bağa’yı ağulamak (zehirlemek) için başansız bir pusu kurdu, ancak Bağa ondan daha baskın çıkıp IV. Art Keser Kiş’i ağulayarak öldürdü ve onun amca oğlu Tarıg’ı MÖ 336’da tahta çıkardı. Ermen bölgesini MÖ 344 yılına kadar Elam ordusunda komutanlık yapan Orun (Romeyka: Opóvntiș *Oróntis*) adlı bir Kas, ilteber olarak yönetmişti. Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçen *orun*, Eski Türkçe ‘yer’, ‘konum’, ‘görev’ gibi anlamlara gelir. Elam Kağanı olan III. Tarıg, tahta çıkmadan önce MÖ 344 ile MÖ 336 arasında Orun’dan sonra Ermen ilteberliği yapmıştı.

III. Tarıg ilk kez MÖ 350’lerde II. Art Keser Kiş’in, Sakların Hazar Denizi’nin güney batısında oturan Katış (Romeyka: Καδούσιοι *Kadúsii*) boyuna karşı yaptığı bir savaş sırasında kendini göstermişti. Bu savaş sırasında III. Tarıg, bir savaşçıyı teke tek dövüşte öldürmüştü. Bu başarısından dolayı kağan ona armağanlar vererek Kafkasya

ilteberliğine atamıştı. Bağa kısa bir süre sonra III. Tarıĝ'ı da aĝulamaya (zehirlemeye) alıştı, ancak kurduĝu pusu ortaya çıkarıldı. III. Tarıĝ, Baĝa'yı aĝırarak ona aĝuyla doldurulmuş bir bardak verdi ve içmesini istedi. Baĝa aĝuyu içmeye zorlanarak öldürüldü. Bu olay, İskender'in MÖ 336 sonlarında Makedon tahtına ıktıĝı sıralarda olmuştu. III. Tarıĝ'ın kaĝanlıĝının başlangıcında, Mısır ile Babil'de kısa bir süreli ayaklanmalar oldu.

Makedonya'nın yeni harı İskender, MÖ 334 başlarında bir orduyla Anadolu'yu ele geçirmeye başladı. O yıl Elam Kaĝanlıĝı ile yaptıĝı Granikus Savaşı'nı kazandı. III. Tarıĝ bu savaşa katılmadı, çünkü İskender'in tüm Anadolu'yu tutyamayı (fethetmeyi) amaçladığını sanmıyordu ve Elam ilteberlerinin bu sorunla başa çıkabileceğini varsayıyordu. Bu nedenle başkentte kalıp, işi ilteberlere bırakmıştı. Diĝer yandan da, Spartalıları Makedonlara karşı ayaklandırıdı. Ancak Spartalıları Megalopolis'te Makedonlara yenildi.

İskender, MÖ 334'te Milet ve Halikarnas gibi birçok önemli kenti ele geçirdi. Tarsus'tayken III. Tarıĝ'ın Babil'de büyük bir ordu kurduğunu öĝrendi. Kasım ayında, büyük bir Elam ordusunun Suriye'deki Soçi adlı bir kente doĝru ilerlediĝi bilgisini aldı. Bunun üzerine İskender, ordusunu toplayarak İskenderun Körfezi'ndeki İssus kentinden güneye doĝru yürüdü. Elam ordusu, İssus'u karşı koymadan ele geçirdi ve İskender'in geride bıraktıĝı tüm hasta ve yaralıların ellerini kesti.

III. Tarıĝ, daha sonra güneye doĝru ilerledi ve bugünkü adıyla Deli ay olduĝu sanılan Pınarus ayı'nı geçemeyip, buradaki dar kıyı ovasında korak (kamp) kurmak zorunda kaldı. Bunun ardından İskender Elam ordusuna saldırdı.

Elam ordusu, sayıca Makedon ordusunun iki katı olmasına karşın, dar kıyı ovasında sıkıştığı için savaşı Makedon ordusu kazandı ve Tarig savaş alanından kaçmak zorunda kaldı. Kaçarken avulunu da (âilesini) geride bırakmıştı ve onları geri almak için birkaç kez İskender'e biti (mektup) yolladı. Ancak İskender bunu üzneyerek (reddederek) Tarig'ın kendisini yeni Elam kağanı olarak tanımasını istedi.

Tarig daha sonra Ekbatana'ya geçerek yeni bir ordu kurmaya çalıştı. İskender, Babil ve Şuşin kentleriyle başkent Bar'ı ele geçirdi. Tarig, birkaç kez barış karşılığında Burat'ın (Fırat'ın) batısındaki tüm toprakları İskender'e vermeyi önerse de, İskender bunu üznedi (reddetti). İskender başkent Bar'ı ele geçirdikten sonra Tarig'ı izlemeye başladı. Gugamela Savaşı MÖ 331'de bugünkü Irak'ın Erbil kentinin yaklaşık 100 kilometre batısında gerçekleşti. Gugamela Savaşı'nda, Orun komutasındaki bir Kas ordusu da Elam ordusuyla birlikte savaşa katıldı. Savaşta yenilen Tarig geri çekildi. Yeniden bir ordu kurmaya çalıştı, ancak güçlü bir ordu toplayamadı.

Tarig Ekbatan'da İskender'in ordusunun yaklaştığını duyunca, Orta Asya'ya (bugünkü Özbekistan'a) çekildi. Bu sırada bir çok çeri ordudan kaçıyordu. Sonunda bir ilteber ile saray koruma komutanı, Tarig'ı yaralayıp ölüme terk etti. Kısa bir süre sonra bir Makedon çerisi Tarig'ı ölü ya da ölmek üzereyken buldu. İskender, Tarig'ın ölüsünü görünce, parmağındaki kağanlık damgası olan yüzüğü çıkardı. Daha sonra ölüsünü başkent Bar'a geri gönderdi ve ona görkemli bir etöz (cenâze) töreni yaparak, hanlık kurganlarına gömdürdü. İskender daha sonra Tarig'ın kızı ile MÖ 324'te Şuşin'de evlendi. Tarig'ı öldürenler daha sonra yakalanarak yokatıldı (idam edildi). Bu sıralarda, Tarig'ın

Bağa adlı bir sengünü (generali) kendini İskender'e sevdirek, onun en yakın arkadaşı oldu.

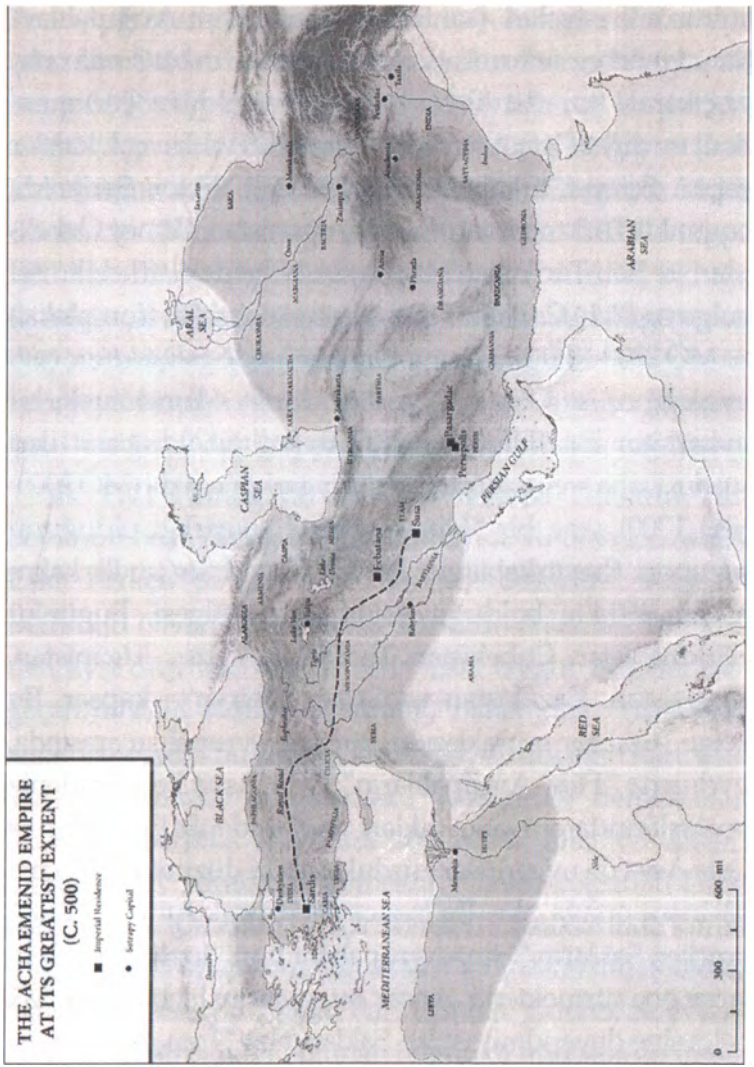
İskender, MÖ 323'te bir ardılı olmadan genç yaşta öldü. İskender'in kurmuş olduğu kağanlık, Babil'de başkomutan ve atabey (naip) Perdikkas'ın denetimi altında İskender'in sengünleri (generalleri) arasında yönetsel olarak bölündü. Böylece bu sengünler, atandıkları bölgelerin ilteberleri oldular. Bu sengünler daha sonra kağanlığın kimi bölgelerinde üstünlük sağlamak için çatıştılar. Mısır ilteberliğine atanan Ptolemy Soter, Perdikkas'ın oluşturduğu bu düzene karşı çıkan ilk kişi oldu. Ptolemy MÖ 320'de ayaklanarak kendi bağımsız hanlığını kurdu. Perdikkas'ın öldüğü MÖ 323'ten sonra atabey ve başkomutan olan Selevkos, Babil'i aldı ve bundan sonra tabınlığını (hâkimiyetini) genişleterek, MÖ 312'de Babil'de Selevkos Hanlığı'nı kurdu. Böylece Selevkos, Mısır dışındaki tüm toprakları denetimi altına almıştı.

Savaşta Elam yenilgisinden sonra Ermen bölgesi de, Makedon Hanlığı'nın eline geçti. İskender'in MÖ 323'te ölümünden sonra Babil'de yapılan bir antlaşma ile Ermen bölgesi, Makedon komutanı Neoptolemus'a verildi ve MÖ 321'deki ölümüne kadar onun yönetiminde kaldı. MÖ 212'nin sonlarına doğru tülke, her ikisi de Selevkosların uyruğu olan Büyük Ermen ve Küçük Ermen olarak iki ilteberliğe bölündü. Daha sonra, Büyük Ermen ile Küçük Ermen'in Kas ilteberleri ayaklanınca, Selevkos hanı III. Antiokus bu ayaklanmaları bastırdı. Küçük Ermen'in ilteberi Keser Kiş (Romeyka: *Ξέρξης Ksérksis*) tutuzarak (teslim olarak) bağışlanmasını diledi. Antiokus, kız kardeşini Keser Kiş'le evlendirdi, ancak daha sonra Keser Kiş'i öldürdü. Antiokus, Büyük Ermen'in Orun'un soyundan gelen son ilteberi Yıdaran'a da (Romeyka: *Υδάρνης Ydárnis*) boyun

eğdirdi. Eski Türkçe *yıdaran* / *yıdırkan*, 'güzel kokan' demektir.

Antiokus daha sonra Büyük Ermen'e Kas sengünlerinden Art Ağçı (Romeyka: Αρταξίας *Artaksias*), Küçük Ermen'e da San Adıra'yı (Romeyka: Ζαριάδρις *Zariádris*) ilteber olarak atadı. Eski Türkçe *agçı* / *avçı*, 'avcı' demektir. Eski Uygur belgelerinde Ağçı, kişi adı olarak da geçer. Eski Türkçe *adıra*, 'ayrıntılı' / 'bilinçli' anlamına gelir. Daha sonra bu iki Kas sengünü de Orun soyundan geldiklerini öne sürecekti (belki de doğrudu).

Selevkoslar, MÖ 190'da Romalılarla yaptıkları Magnesia Savaşı'nda yenildikten sonra Art Ağçı, MÖ 188'de Büyük Ermen'in bağımsızlığını ötüngeyerek, topraklarını genişletmeye çalıştı. Art Ağçı adı daha sonra Haycaya (Ermeniceye) Urunu²tu *Artases* olarak dönüştürülmüştür. Art Ağçı, "Art Ağçı Şat" olarak adlandırılıyordu. Eski Türkçe 'yürekli' demek olan *şad*/*şat*, beylerin kullandığı bir sandı (ünvandı). Strabon'a göre Art Ağçı, kendisine sığınan Kartacalı Hannibal'in yardımıyla günümüzdeki Iğdır yakınlarındaki başkent Art Ağçı Ata'yı (Romeyka: Ἀρτάξατα *Artáksata*) kurdu. Yakınlardaki eski başkent Orun Ata'da yaşayanları da Art Ağçı Ata'ya aktardı. Art Ağçı, daha sonra Yıpar (İberya) bölgesini ele geçirdi. Ermen Kaslarının bağımsızlığı MÖ 120'ye kadar sürdü.

Elam Kağanlığı

Birinci Part Kağanlığı

Litvanya asıllı ABD'li Mariya Gimbutas'ın 1956'da ortaya attığı çanma (teze) göre, atı evcilleştiren ve kurgan

kültürünün iyeleri (sahipleri) olan “Hint-Avrupalılar” Karadeniz bozkırları, Kafkasya ve Urallar’ın batısında ortaya çıkarak, buradan diğer bölgelere yayıldılar. Türkmenistan ve diğer Orta Asya bölgelerinde 40 yıldan çok kazılar yapan Sovyet ürkebilimci (arkeolog) Viktor Sarianidi, bugünkü Türkmenistan, Kuzey Afganistan, Güney Özbekistan ve Batı Tacikistan’ı kapsayan bölgedeki ürkebilimsel bulguyu BMAK (Baktria-Margiana Arkeolojik Kompleksi) ve MÖ 2200-MÖ 1700 arasında bu bölgede gelişen tunç çağı uygarlığını ise Oksus Uygarlığı olarak adlandırarak, bu uygarlığın bir “Hint-Avrupa” uygarlığı olduğunu ileri sürdü. Daha sonra, Andronovo Uygarlığı’nın da (MÖ 2000-MÖ 1200) yine bir “Hint-Avrupa” uygarlığı olduğunu savundu. Rus ürkebilimci Arkadi Tugarinov’un ilk kalıntıları 1914’te bulduğu Andronovo bölgesi, Bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kuzey Afganistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Güney Sibirya’yı kapsar. Bu bölge Türkistan topraklarıdır. Böylece Avrupalılar arasında, uydurma “Hint-Avrupalıların” Orta Asya ile Karadeniz bozkırlarında ortaya çıktıkları ve Karadeniz’in kuzeyi ile Orta Asya’da uygarlıklar kurdukları gibi düzmece ve saçma bir inanç ortaya çıktı. Bu inanca dayanarak Avrupalı dilbilimciler, Sakların “Hint-Avrupalı bir İran” toplumu olduklarını öne sürmektedir. Ancak bu savlarını hiçbir yazılı Sak belgesine dayandıramazlar. Sakların bir “İran dili” konuştuklarına ilişkin Saklardan kalma herhangi bir yazılı kaynak yoktur. Daha da önemlisi, geçmişte bir “İran” ya da “Pers” dilinin var olduğunu kanıtlayan herhangi bir yazıt ya da belge yoktur. “Pers” dili olduğu öne sürülen yazıtlar Elamcadır.

Ancak, Saklardan kalan bir kalıt, onların Türkçe

konuştuğunu kanıtlar. Örneğin, Esik kurgarında ortaya çıkan Saklardan MÖ 500 yılından kalma bir gümüş kepeçede şöyle yazar: “aga sanga oçuk baz çök boqun içre azuk” (Ağa sana [bu] ocak. Yabancı [diz] çök! Boyun [halkının] içine azık [olsun].). Dolayısıyla, Geçmişte hiçbir dönemde “Hint-Avrupa toplumu” ya da “Hint-Avrupa dili” var olınamıştır. Bunlar, Batılıların uydurmuş olduğu temelsiz çarımlardır (tezlerdir) ve bu çarımları bugüne kadar türkebilimsel (arkeolojik) ya da dilbilimsel olarak kanıtlayamamışlardır. Günümüzün tüm Avrupa toplumları, Orta Asya’dan göç eden Turan toplumunun ardıllıdır.

İlk Part Hanlığı’nı, MÖ 247 yılında Sakların Part boyunun beyi Yarsig kurdu (Romeyka: Αρσάκης *Arsákis*). Eski Türkçe *yarsıg*, ‘ayrı düşmüş’ demektir. Kaşgarlı Mahmud Divan’da, *yarsıkmak* sözünün anlamını ‘birbirinden ayrı düşmek’ olarak verir. Eski Uygur belgelerinde geçen *yarsıgak* sözü ‘asık suratlı’, ‘nanemolla’, ‘nazlı’ gibi anlamlara gelir. Bu hanlığı kuran boyun adı olan Part, Eski Türkçe ‘kırmak’, ‘parçalamak’, ‘yaralamak’ demek olan *bartmak* / *partmak* / *bertmek* sözünden gelir ve ‘kıran’, ‘parçalayan’, ‘yaralayan’ demektir. Hanlık, bugünkü Türkmenistan ve Karasan (Farsça *Horasan*) topraklarında kurulmuştu. Eski Türkçe *kara*, ‘kaya’; *san*, ‘gibi’ demektir; *Karasan*, ‘kaya gibi’ anlamına gelir. Part Hanlığı, giderek Selevkoslar’ın tabınlığı altında bulunan bugünkü İran’ı ele geçirerek bir kağanlığa dönüştü ve MS 224 yılına kadar varlığını sürdürdü.

Partlar, Sakların Tagay adlı boy birliğinin içindeki boylardan biriydi (Mandarin: 大益 *Da yi*, Romeyka: Δαι, *Dai*). Eski Türkçe *tagay*, ‘dağ gibi’ ve ‘dayı’ anlamlarına gelir.

Bu söz, Türkiye Türkçesinde bugün *dayı* olarak bulunmaktadır. Tagaylar bugünkü Türkmenistan ve Karasan (Horasan) topraklarında yaşıyordu. Elam Kağanlığı, bugünkü Yunarıstan topraklarındaki kent hanlıklarını ele geçirmek için, okçuluklarıyla ünlü olan Tagayları orduya almıştı. Tagaylar ve öteki Sak boyları, Gugamela Savaşı'nda (MÖ 331) Elamlılarla birlikte Büyük İskender'in ordusuna karşı savaşmışlardı.

MÖ 4. yüzyılda Orta Asya'daki Seyhun ile Ceyhun ırmakları arasında yaşayan Part boyu, MÖ 3. yüzyılın başlarında yavaş yavaş güneye doğru göç ederek, Hazar Denizi'nin güneydoğu kesimindeki bugünkü Karasan (Horasan) bölgesi ile Güney Türkmenistan'a yerleşmeye başladı. Bölge o dönemde Selevkosların yönetimi altındaydı. MÖ 250'de Yarsig önderliğindeki Part boyu, Astana'yı (bugünkü İran'daki Kuşan kentinin bulunduğu yer) ele geçirdi. Eski Türkçe *astana* / *astgan*, 'alçak' anlamına gelir.

Birkaç yıl sonra MÖ 247 dolayında Yarsig, kendi kurduğu ve kendi adını vererek başkenti yaptığı Yarsig kentinde han olarak taç giydi. II. Antiokus'un MÖ 246'da ölümünden sonra oğlu II. Selevkos onun yerine tahta çıkmıştı. Ancak Ptolemayos ile ve daha sonra küçük kardeşi ile savaş nedeniyle II. Selevkos, Part akınlarına karşılık veremedi. Sonunda iki kardeş ateşkes yapınca, Selevkos Partlara karşı bir saldırı başlattı, ancak yenildi. MÖ 245 dolayında, Selevkos Hanlığı'nın, bölgede yaşayan Partlardan dolayı "Parthia" (Parteli) adını verdiği bölgenin ilteberi (vâlisi) Andragoras bağımsızlığını ötüngedi (ilân etti). Parteli'nin Selevkos Hanlığı'ndan ayrılması ve bunun sonucunda Selevkos'un çeri desteğini yitirmesinin ardından, Andragoras sınırlarını korumakta zorlanmaya başladı.

MÖ 238’de Yarsig bu bölgeye girdi ve kısa bir süre sonra Andragoras’ı öldürerek, topraklarının tümünü ele geçirdi. Partlar, kısa süre içinde komşu Kürken (Romeyka: Υρκανία *Yrkaniá*) bölgesini de ele geçirdiler. Eski Türkçe *kürken* (gürgen) ‘güçlü’, ‘sağlam’ anlamlarına gelir. Bu ad daha sonra Farsçaya *Gorgān* olarak dönüştürülmüştür. Selevkoslar MÖ 228’de bölgeyi kurtarmak için bir saldırı başlattı. Selevkos Hanlığından bağımsızlığını ötüngeyen Baktria’daki (günümüzdeki Afganistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan toprakları) Sak Hanlığı ile savaşta olan Yarsig, iki kamakta (cephede) birden savaşmaktan kaçınmak için Sak Hanlığı ile ivedi bir barış antlaşması yaptı. Selevkos Hanlığı akınlarını sürdürünce Yarsig, Seyhun ile Ceyhun ırmakları arasına çekilmek zorunda kaldı. Ancak Selevkosluların bu başarısı kısa sürdü ve Selevkos Hanlığı’nın batı kesimindeki sorunlar nedeniyle Parteli’nden çekildiler. Bunun üzerine Yarsig, yitirdiği toprakları geri aldı.

Yarsig’in MÖ 217’deki ölümünden sonra yerine oğlu II. Yarsig tahta çıktı. MÖ 209’da, Selevkos hanı Antiokus Parteli’ni ele geçirdi. Bundan önce, Antiokus Part başkentini ele geçirmiş ve Hazar Denizi’nin güneyindeki Tagay’a (bugünkü Damgan) doğru ilerlemişti. II. Yarsig’in Labus Dağı Savaşı’ndaki yenilgisinden sonra Antiokus, Kürken’e girerek buradaki birkaç kenti ele geçirdi. Bu yenilgi üzerine Partlar barış yaparak, Selevkos boyunduruğu altına girdiler. Bundan sonra II. Yarsig, Parteli ile Kürken’de Selevkoslara bağlı bir bey olarak yönetmeye başladı. Antiokus da ordusunu batıya doğru geri çekerek, burada daha sonra Roma ile savaşlara girecek ve böylece Partları kendi başına bırakacaktı.

MÖ 191’de II. Yarsig’in ölümü üzerine, yerine oğlu Barak

Batu geçti (Romeyka: Πριαπάτιος *Priapátios*). Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *barak*, ‘çok tüylü köpek’ demektir. Yine eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak geçen *batu*, ‘yarı değerli taş’ demektir. Barak Batu’ya ilişkin de pek bilgi bulunmuyor. Bastırdığı yarmaklar (sikkeler), önceki hanları ile benzer biçimdeydi; ön yüzde yumuşak bir başlık takmış sakalsız yüzünün bedizi (resmi), arka yüzde ise bir yay taşıyan boydan bedizi bulunmaktadır.

MÖ 176’da Barak Batu öldükten sonra, yerine en büyük oğlu Burat (Romeyka: Φράτης *Frátes*) geçti. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak geçen *burat*; ‘buharlaştırmak’, ‘buhar yaymak’, ‘güzel kokmak’ anlamlarına gelen *burmak* sözünden türev olup, ‘buhar yayan’, ‘güzel kokan’ anlamlarına gelir. MÖ 165’in başında Burat, doğuda Kürken’e ve güneybatıda Mada ile sınır komşusu olan Elburz dağları çevresinde yaşayan Sakların güçlü Amartıg (Romeyka: Αμαρτί *Amárti*) boyuna saldırdı. Eski Türkçe *amartıg* / *amırtıg*, ‘disiplinli’ / ‘uysal’ anlamına gelir. Bu saldırı, Kürken’i denetim altına almak içindi. Partların asıl amacı, Mada’yı (Güney Azerbaycan’ı) ele geçirmektir. Burat’ın Amartıg boyuna saldırısı başarılı oldu ve Mada’daki önemli bölgeler ile Kürken bölgesi Selevkoslardan alındı. Parteli’ndeki Sakların Tapur boyu Güney Hazar kıyılarına yerleştirildi, bu da eski bir bölge olan “Taberistan” adının doğmasına neden oldu. Eski Türkçe *tapur* / *tapır*, ‘onay’ (kabul) demektir. Taberistan, günümüzdeki Mazenderan bölgesinin eski adıdır. Burat’ın hanlığı batıya doğru genişletmesi, Partiler ile Selevkoslar arasındaki durumu değiştirdi.

MÖ165 dolayında Burat öldü ve yerine Kardeşi Bitru Atad (Romeyka: Μιθραδάτης *Mithradátis*) geçti. Eski Türkçe *bitru* / *bitrug* / *bitrig* / *bütrük*, komutan demektir ve Eski

Uygur belgelerinde Bitru, erkek adı olarak da geçer. Eski Türkçe *atad*, 'atayan' demektir. Dolayısıyla Bitru Atad, 'komutan atayan' anlamına gelir. Kardeşi Bitru Atad'ı terken (veliaht) olarak atayan, Burat'ın kendisiydi. Belki de Burat'ın kendi oğlu yoktu, bilinmiyor. Bir kağanın ülkenin çıkarları için oğlu yerine kardeşini ardılı olarak ataması ya da kurultayın seçmesi, Eski bir Türk geleneğidir. Bitru Atad MÖ 165'te tahta çıktığında, Selevkos Hanlığı parçalanmaktaydı ve Baktriya, Kapadokya, Mada ve Ermen bölgelerinde küçük Türk hanlıkları ortaya çıkmıştı. Part Kağanlığı'nın o dönemdeki toprakları, günümüzün Karasan (Horasan), Kürken (Gorgan), bugünkü Kuzey İran ve Güney Türkmenistan topraklarını kapsıyordu.

Bitru Atad, MÖ 163 - MÖ 155 arasında Baktria'daki Sak Hanlığı'na saldırarak bugünkü Batı Afganistan, Doğu Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan topraklarını ele geçirdi. Bugünkü Türkmenistan'daki Mar (günümüzdeki Merv) kenti, kuzeydoğuda Part tabınlığının (hâkimiyetinin) kalesi oldu. Eski Türkçe *mar*, 'bey' demektir. Daha sonra Selevkos hanlığı'na yönelen Bitru Atad, MÖ 148'de Ekbatana kenti ile çevresini ele geçirdi ve kardeşi Bağa'yı (Romeyka: Μπαγας *Bagásis*) bölgenin ilteberliğine atadı. Bunu, tüm Mada topraklarının tutuyağı (fethi) izledi. MÖ 141'de Babil'i ele geçirdi. Mezopotamya ele geçirildikten sonra, kağanlığın yönetim ortunu (merkezi) oraya taşındı. Bitru Atad kısa bir süre sonra Şuşin'i ele geçirerek Elam ile Bafra Körfezi kıyısındaki Kara Kın (Romeyka: Χαράκηνή *Karakini*) gibi küçük hanlıkları boyunduruk altına aldı. Doğuda ise, kağanlık toprakları İndus Irmağı'na kadar genişlemişti.

Kum kentini başkent yapan Bitru Atad, Ekbatana ile

bugünkü Bağdat yakınlarındaki Taçbun (Romeyka: Κτισιφών *Ktisifón*) ve yeni kurup kendi adını verdiği bugünkü Aşkabat yakınlarındaki Atad (bugünkü Nisa; Türkmence Nusay) kentlerinde hanlık konutları kurdu. Eski Türkçe *bun/pun*, ‘pınar’ / ‘kaynak’ demektir; Taçbun, ‘tacın kaynağı’ anlamına gelir. Selevkos hanı II. Demetrius, Babil’i yeniden ele geçirmek için savaşıırken Partlara yenilerek MÖ 138’de tutsak edildi. Partlar ardından Bar kenti ile Elam (günümüzdeki Güneybatı İran) bölgesini ele geçirdi.

Bitru Atad, MÖ 132’de ölünce, yerine oğlu II. Burat (Romeyka: Φράτης *Frátes*) geçti. Henüz ergen olmadığı için bir süre annesinin atabeyliği (naipliği) altında kaldı. Bu dönemde Burat, Tang (Romeyka: Δάρειος *Dáreios*) adlı bir Elam noyanını Bar kenti ve çevresine bey olarak atadı. Ayrıca, bugünkü Kuzistan’daki Elam bölgesinin bağımsız hanı Tığrak’ı (Romeyka: Τίγραιος *Tigraíos*) yenerek bölgeyi ele geçirdi ve buraya Kamaç Kir’i Part beyi olarak atadı. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *tığrak*, ‘sert’, ‘katı’, ‘sıkı’, ‘sağlam’, ‘güçlü’ anlamlarına gelir. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *kamaç*, ‘vuran’, ‘döven’, ‘yere seren’ anlamlarına gelir. Yine Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçen *kir*, ‘bir kimsenin yanını tutan ve onu kurtaran’ anlamına gelir.

Selevkos hanı Antiokus, MÖ 130’da Part Kağanlığı’nın genişlemesini engellemek için savaş açtı. Yaptığı üç savaştan sonra Babil’i geri aldı. Bu dönemde doğu Part sınırına da Orta Asya’daki Saklar saldırıyordu. Selevkos ordusu, kışı Part topraklarında geçirdikten sonra Antiokus, Burat ile görüşmelere başladı. Kazandığı yengiştten sonra kendine güveni artan Antiokus, önceki Selevkos hanı Demetrius’un

özgür bırakılmasını, tüm yitirilen toprakların geri verilmesini ve Partların kendisine artut (haraç) ödemesini istiyordu. Buna öfkelenen Burat, görüşmeleri keserek savaşa timenmeye (hazırlanmaya) başladı. Antiokus, Ekbatana toplumunu kendi çerilerinin bakım giderlerini ödemeye zorlamış ve Selevkos çerileri birçok kez kent toplumuna saldırıda bulunmuştu. Burat, MÖ 129 başlarında Selevkos ordusuna saldırdığında, Ekbatana yurttaşları onu destekledi. Antiokus, savaşta yenilerek öldürüldü ve böylece Burat'ın (Fırat'ın) doğusundaki Selevkos denetimi sona ermiş oldu.

Burat MÖ 127'de, Part Kağanlığı'na saldıran Sak boylarıyla savaşırken ölünce, yerine amcası Art Abın (Romeyka: Αρτάπανος *Artápanos*) geçti. Art Abın, tahta çıktığında oldukça yaşlıydı. Öteki Part kağanları gibi, Art Abın da yarmaklarında (sikkelerinde) Yarsig sanırını kullandı. Bu, ilk Part kağanı I. Yarsig'in (M.Ö. 247 – 217) adıydı ve Part kağanları arasında hanlığın ağar belgisi (şeref işareti) durumuna gelmişti. Art Abın'ın yönetimi, Part Kağanlığı için bir gerileme dönemi idi. Art Abın da yeğeni gibi Sak boylarıyla savaştı ve sonunda onlara artut (haraç) ödemek zorunda kaldı. Partların doğudaki Sak boylarıyla savaştığı bu dönemde, Güney Mezopotamya'da bir Part beyi olan Aşa Basan (Romeyka: Ασπασίνες *Aspasínes*), Part Kağanlığı'ndan bağımsızlığını ötüngeyerek (ilân ederek) Kara Kın Hanlığı'nı kurdu. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *aşa*, 'mutlu olan' anlamına gelir. Aşa Basan, daha sonra kısa süreliğine Babil'i ele geçirdi ve MÖ 124'e kadar Mezopotamya'nın kimi bölgelerini elinde tuttu.

MÖ 124'te Art Abın, doğudaki Saklarla yaptığı bir savaşta aldığı yaradan dolayı ölünce, yerine II. Bitru Atad

geçti. II. Bitru Atad'ın kimliği belirsizdir. 2. yüzyıl Roma tarihçisi Junianus'a göre, Art Abın'ın oğluydu. MÖ 119'dan kalma çivi yazılı bir tablete göre ise, Art Abın'ın kardeşiydi. Tahta çıktığı sırada, Part Kağanlığı batıdan ve doğudan yapılan saldırılarla sarsılıyordu. Doğudaki Sak boyları karşısında alınan birkaç yenilgi, kağanlığın gücünü ve saygınlığını azaltmıştı. II. Bitru Atad, daha önce Babil'i ele geçiren Kara Kın hanı Aşa Basan'ı boyunduruk altına alarak, onu bir uyruk bir bey durumuna getirdi. Daha sonra, bağımsız davranan Elam'ı ve Şuşin kentini ele geçirdi.

Part tabınlığının Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yayılması ilk kez II. Bitru Atad döneminde oldu. MÖ 120'de Ermen'i ele geçirerek, Kasların Ermen hanı Art Abış'ı (Romeyka: Αρταβάσες *Artabásēs*) boyunduruk altına aldı. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *abış*, 'büyük', 'ulu' anlamlarına gelir. Art Abış, oğlu Tigran'ı (Romeyka: Τίγρανής *Tigránis*) Partlara tutu (rehin) olarak vermek zorunda kaldı. Böylece, Ermen Hanlığı ile birlikte ona bağlı olan Alan (Albanya) ve Yıpar (İberya) bölgeleri de Partların yönetimi altına girmiş oldu.

Art Abış'tan sonra yerine geçen oğlu Tigran (MÖ 120 – MÖ 95), Partlara bağlı kaldı. Tigran, MÖ 96/95'e kadar Part sarayında tutu kaldıktan sonra II. Bitru Atad, onu özgür bırakıp Ermen beyliğine atadı. Part Kağanlığı'na bağlı olan Ermen Beyliği'nde, beyin altında yerel yöneticiler olarak görev yapan nökerler bulunuyordu. Eski Türkçe *nöker*, 'yandaş' (taraftar) demektir. Tigran daha sonra günümüzdeki Silvan yakınlarında bir başkent kurarak adını Tigran Kart (Romeyka: Τίγρανόκερτα *Tigranókerta*) koydu. Eski Türkçe *kart*, 'büyük' / 'şikin' / 'geniş' anlamına gelir.

Alan bölgesini (bugünkü Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını), Ermen hanı Art Ağcı MÖ 2. yüzyılda ele geçirmişti. Alan Kasları, o dönemde “Kasalar / Hazarlar” olarak anılıyordu. Herodot, Strabon ve diğer eski yazarlar Hazarlardan birçok kez söz etmelerine karşın, herhangi bir ayrıntı vermezler. Alan bölgesi MÖ 7. yüzyılda Mada Kağanlığı’nın, ardından da MÖ 6. yüzyılda Elam Kağanlığı’nın tabınlığı altına girerek, ilteberlik (vâlilik) olarak yönetilmişti.

Demir çağında Alan bölgesinde Kasların Buşı (Romeyka: Mōoxoi *Móshu*) boyu oturuyordu. Eski Türkçe *boşı* / *buşı*, ‘heyecanlı’ / ‘öfkeli’ / ‘çabuk kızan’ anlamına gelir. Eski Uygur belgelerinde Buşı, kişi adı olarak da geçer. Buşılar, MÖ 12. yüzyılda Doğu Anadolu’ya yerleşmişti. Diğer Kas boyları Urmular ve Kaşgalar (ya da Abışlular) ile birlikte, MÖ 1160’da Orta Asur Hanlığı’nın Anadolu illerini ele geçirmeye çalışmışlar, ancak Asurlular onları geri püskürtmüştü. Eski Türkçe *urmu*, ‘vuran’ / ‘döven’ anlamına; *kaşga*, ‘yüzü ak’ anlamına gelir.

Buşılar MÖ 1115’te, Yukarı Tığrı (Dicle) boyundaki Kadmuhi kentini alarak daha da ilerlediler. Asur hanı I. Tiglat Pileser onları kovaladıktan sonra, Ermen bölgesinin güneybatısına yerleştiler. MÖ 709’da Buşılar, Asur’un bağlaşı (ittifakı) olarak yeniden ortaya çıktı. Buşı beyi Barın, daha sonra MÖ 302 – MÖ 237 arasında Yıpar bölgesinde bir hanlık kurdu. Eski Türkçe *barın*, ‘taşan’ demektir. Barın adı daha sonra Gürcüceye *პარნავაზი Parnavaz* olarak dönüştürülmüştür. MÖ 2. yüzyılda Ermen Hanlığı, bu hanlığın güney topraklarını ele geçirmiş, daha sonra Buşılar kendi hanlarını tahttan indirerek, Ermen Hanı Art Ağcı’ya katılmışlardı.

MÖ 119 başlarında, bir Part ordusu, Arapları ağır bir bozguna uğrattı. Partlar, MÖ 114/113'te Burat (Fırat) üzerinde bulunan Selevkos kenti Europos'u ele geçirdiler. Ayrıca Batı Baktriya'yı Saklardan geri aldılar. Orta Asya Saklarının yayılması, ülkenin doğu sınırlarına kadar ulaşmış ve böylece bugün "Sagastan" (Sakeli) olarak adlandırılan bölge adının doğmasına neden olmuştur. MÖ 124 ile MÖ 115 yılları arasında II. Bitru Atad, bir ordu göndererek bölgeyi geri aldı. Onun döneminde Part Kağanlığı'nın doğu sınırları bugünkü Güney Afganistan'a kadar ulaştı.

Ertesi yıl II. Bitru Atad, Adiyabene, Gordiyon ve Osroene'ye saldırdı ve bu kent hanlıklarını tutuyarak (fethederek) Part Kağanlığı'nın batı sınırını Burat'a (Fırat'a) kadar genişletti. Partlar, Romalılarla ilk kez orada karşılaştı. MÖ 96'da II. Bitru Atad, Roma sengünü (generali) Sulla'ya bir elçi gönderdi. Romalıların bölgedeki gücü ve etkisi artarken, Partlar Romalılarla dostça ilişkiler kurmaya çalıştı. MÖ 121'de Çin'deki Han Kağanlığı, Orta Asya'daki Kun Kağanlığı'nı yenerek batıya doğru genişliyordu. MÖ 120'de Han Kağanlığı, Part Kağanlığı'na bir elçi gönderdi. Ertesi yıl İpek Yolu ködüye (ticârete) açıldı.

II. Bitru Atad, MÖ 91'de ölünce, yerine oğlu Kutar (Romeyka: Γοτάρης *Gotarís*) tahta çıktı. Eski Türkçe *kutar* / *kutgar*, 'kurtaran' demektir. Kutar da diğer Part kağanları gibi, yarmaklarında Yarsig sarını kullandı. Yaşamı üzerine pek bilgi bulunmayan Kutar MÖ 80'de öldükten sonra, yerine oğlu Orda (Romeyka: Ορώδης *Oródis*) geçti. Eski Türkçe *orda* / *ordo* / *orudu*, 'saray' ve 'Tanrısal konut' anlamlarına gelir. Eski Uygur belgelerinde Orda, kişi adı olarak da geçer. MÖ 124'ten beri Part denetimi altında olan Elam (Romeyka: Ελυμαίς *Elymaís*) Beyliği, yeniden

bağımsızlığını ötüngemişti. Orda, MÖ 78'de Elam'a saldırarak yeniden boyunduruk altına aldı.

Part Kağanlığı, II. Bitru Atad'ın ölümünden sonra bir kargaşa ve gerileme dönemine girmişti. Kağanlık, topraklarını komşularına kaptırırken, hanların gücü azalmıştı. MÖ 75'te Orta Asya Saklarından olan Sinag Türuk (Romeyka: Σινατρούκης *Sinatrouíkis*) adında yaşlı bir Part noyanı (asili), kağanlığın bu durumundan yararlanarak Orda'yı devirip tahta çıktı. Eski Türkçe *sinağ*, 'sınayan' / 'deneyen' demektir. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen Türk / Türuk, Eski Türkçe 'güçlü', 'ulu', 'üstün', 'önder' anlamlarına gelir.

Böylece Part tahtında I. Yarsıg'ın soyu sona ermiş ve Sinag Türk'ün soyu başlamış oluyordu. Sinag Türk'ü, ülkenin güneydoğusunda bulunan Sakeli'nde (Sagastan'da) yaşayan Sakların Süren boyu desteklemişti. Eski Türkçe *süren* / *sürgen*; 'süren', 'kıynayan' (cezâlandıran) anlamına gelir. Sinag Türk'ün yönetimi sırasında, Ermen hanı Tigran (MÖ 95 - MÖ 55), Partların arıklığından (zayıflığından) yararlanarak, daha önce II. Bitru Atad'a bıraktığı bölgeyi geri aldı ve Partların yönetiminde olan Mada, Gordiyon, Adiyabene, Osroene ve Kuzey Mezopotamya'ya saldırdı. Tigran, Suriye ile Kilikya'yı da ele geçirmiş ve diğer hanlıklara akınlar düzenlemişti.

Sinag Türk MÖ 69'da ölünce, yerine oğlu III. Burat geçti. III. Burat'ın başına geçtiği kağanlık artık eskisi gibi güçlü değildi. Ancak MÖ 63'te bu durum değişmeye başladı. O yıl, Romalı komutan Lukullus, Ermen hanı Tigran'ı Suriye ve Kilikya'dan çıkardı. Bu sırada Romalılara yenilen Pontus hanı VI. Bitru Atad kaçarak Ermen hanı Tigran'a sığındı.

Tıgran, daha önce Romalılara karşı Pontus hanı VI. Bitru Atad ile bağlaş (ittifak) kurmuştu. Pontus Hanlığı (MÖ 281MS 62), Kasların Doğu Karadeniz bölgesinde kurmuş olduğu bir hanlıktı. Lukullus daha sonra Ermen Hanlığı'na saldırınca, Tıgran ile VI. Butru Atad ülkenin kuzeyine çekildi. Ardından Part kağanı III. Burat'tan kendilerine yardım etmesini istediler. Bu sırada III. Burat, kendisiyle bağlaş kurmak isteyen Lukullus ile görüşme içindeydi. III. Burat, görünüşte her iki yana da söz verdi, ancak savaşın sonucunu beklemek için edilgen (pasif) kaldı. MÖ 69'daki savaş sırasında, Lukullus komutasındaki Roma ordusu, Ermen Hanlığı'na saldırarak Tıgran'ı bozguna uğrattı.

III. Burat MÖ 66'da, çeri yardımı karşılığında Roma'nın Mezopotamya, Adiabene ve Gordiyon üzerindeki Part tabınlığını (hâkimiyetini) tanıyan Lukullus'un ardılı Pompey ile görüşmelere başladı. Bu sırada Tıgran'ın oğlu genç Tıgran, babasıyla arası bozulunca III. Burat'ın yanına kaçmıştı. Burat ona kızıyla evlenmesi karşılığında Ermen tahtını almasına yardım edeceği sözünü verdi. MÖ 65'te gerçekleşen bu evlilik, Burat'ın elini güçlendirecekti. Burat, damadı genç Tıgran ile birlikte Ermen bölgesine bir saldırı düzenledi. Başlangıçta iyi giden savaş, Ermen başkenti Art Ağçı Ata'nın uzun süren kuşatmasıyla durdu. Bunun üzerine Burat, ordunun başına genç Tıgran'ı bırakarak geri döndü. Ancak genç Tıgran babasına yenildi ve Burat'ı terk ederek Romalı komutan Pompey'le birleşti. Yaşlı Tıgran çok geçmeden Pompey'e yenildi, ancak Pompey onu tahttan indirmede. Genç Tıgran, Roma'ya bağlı Batı Ermen bölgesinin beyi olarak atandı.

Kısa bir yönetimden sonra MÖ 65'te genç Tıgran tutuklanarak Roma'ya sürüldü. Burat damadının

tutuklanmasına karşı çıktı, ancak bir sonuç alamadı. O yılın sonlarında Burat Adiyabene, Gordiyon ve Kuzey Mezopotamya'yı yeniden ele geçirdi. Ancak daha sonra Gordiyon'u Romalılara yitirdi. Romalılar Gordiyon'u daha sonra baba Tıgran'a geri verdi. Burat Romalılara bir kez daha karşı çıktı, ancak yine sonuç alamadı. MÖ 65/64 kışında Roma ordusu Mezopotamya'dan çekildikten ve Pompey, Pontus hanı VI. Bitru Atad'a karşı yeniden savaşa başladıktan sonra, Burat bu durumdan yararlanarak, MÖ 64'ün başında Ermen bölgesine saldırdı. Ancak sonunda, Pompey ve Tıgran'la bir antlaşmaya vararak, Mezopotamya ile bugünkü Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan Adiyabene'yi alma karşılığında Gordiyon'u Ermen Hanlığı'na bıraktı. Daha sonra Romalılar Kalık (bugünkü Batı Gürcistan) bölgesini ele geçirerek Roma ili yaptılar. Ardından Yıpar bölgesi de Roma yönetimi altına girdi ve sonraki iki yüzyıl boyunca bölge üzerinde Roma etkisi sürdü. Yıpar beyi II. Bars (MS 116 – MS 132) yönetimi sırasında Yıpar bölgesi biraz özerklik kazandı, ancak Romalılara bağlı kalmayı sürdürdü.

III. Burat'ı MÖ 57'de, kendisine karşı ayaklanan oğulları II. Orda ile IV. Bitru Atad öldürdü. Orda önce ağabeyi Bitru Atad'ı destekledi, sonra da ona karşı ayaklandı. Orda, Süren boyunun desteğiyle kardeşini yenerek, MÖ 55'te Part Kağanlığı tahtına çıktı. IV. Bitru Atad, Roma Suriye'sine kaçarak Roma'nın Suriye ilteberi Aulus Gabinyus'a sığındı. Daha sonra Babil'i ele geçirerek, Orda'yı devirdi ve MÖ 55'te tahta çıktı. Ancak daha sonra Orda'ya yenildi ve MÖ 54'te yokatıldı (idam edildi). Romalıları bir savaşta yenen Partlar, Anadolu'daki Roma topraklarını ele geçirmek istiyordu. MÖ 51'de Antakya'ya kadar Suriye'ye baskınlar

düzenlemelerine karşın, Romalılar Partları geri püskürttü. II. Orda, Yulius Sezar'a karşı iç savaşta Pompey'in yanında yer aldı ve MÖ 42'de Pompey'i desteklemek için birlikler gönderdi.

Orda'dan sonra tahta MÖ 39'de oğlu Bağır (Romak: *Pacorus*, Romeyka: Πακώροσ *Pakóros*,) geçti. Eski Türkçe *bağır*, 'karaciğer' ve 'sevgili' anlamlarının dışında 'tın' (ruh) anlamında da gelir. Ancak Bağır'a ilişkin neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. MÖ 37'de kardeşinin yerine, Orda'nın ikinci oğlu IV. Burat tahta çıktı. Ertesi yıl, Ermen hanı II. Art Abış, Roma'nın yanına geçti. Romalılar daha sonra Mada'ya saldırdı. Ancak Partlar Romalıları püskürttü. MÖ 32'de Tarnt adlı bir Part noyanı, Burat'ı kısa süreliğine devirdi. Ancak Burat, Süren boyunun yardımıyla tahtı geri alınca, Tarnt, Burat'ın bir oğlunu kaçıarak Suriye'de Romalılara sığındı.

Kendi oğlunu tahta çıkarmak isteyen Part hatunu (kraliçesi) Muşa, kocası Burat'ı diğer eşlerinden doğan dört oğlunu MÖ 10'da Roma'ya göndermeye kandırdı (iknâ etti). MÖ 2'de de yaşlı Burat'ı ağılayarak (zehirleyerek) öldürdü. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak geçen Muşa ve Muşı, 'kedi' demek olan *muş* sözünden gelir. Genç oğlu V. Burat tahta çıkınca, birkaç yıl onun atabeyliğini (naipliğini) yaptı. Muşa, Roma İmparatoru Augustus'un (MÖ 27 - MS 14) Part kağanı IV. Burat'a armağan olarak verdiği Romalı bir küngeydi (câriyeydi). IV. Burat, ölmeden önce MÖ 2'de Romalılarla bir anlaşma yaparak, kaçırılan oğlunu tutsak Roma çerileri karşılığında geri almıştı. Burat'ın en az dört eşi daha vardı. Muşa, kısa sürede Burat'ın gözdesi durumuna gelmiş ve V. Burat'ı doğurarak hatun olmuştu. V. Burat tahta geçtiğinde, Partlar ile Romalılar arasında Ermen

bölgesi ile Mezopotamya konusunda eski bir anlaşmazlıkla karşı karşıya geldi. Augustus her iki bölgeyi de ele geçirmek için övey oğlu Gayus Sezar komutasında bir ordu gönderdi. Sonunda, iki ülke yalbarlık (diplomasi) yoluyla uzlaşmayı seçti. Burat, MS 1’de Ermen’i Roma bağlı bir beylik yapan barış antlaşmasını onayladı. V. Burat’ın Ermen’deki Roma tabınlığını onaylamasına ve annesinin bir küнге olmasına öfkelenen Part noyanları, MS 4’te V. Burat’ı devirerek, III. Orda’yı tahta çıkardı. V. Burat, annesi Muşa ile birlikte Roma’ya kaçtı. III. Orda’nın kısa yönetimine ilişkin bilgi yoktur. I. Yarsıg’ın soyundan olmasına karşın, babasının kim olduğu bilinmemektedir. Orda, 2 yıl tahtta kaldıktan sonra öldürüldü.

MS 8’de tahta çıkan Onan (Romeyka: Ovávеç Onánes), IV. Burat’ın en büyük oğluydu. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *onan*, ‘saklanan’ / ‘gizlenen’ anlamına gelir; Eski Türkçe *onmak*, ‘saklanmak’ / ‘gizlenmek’ demektir. Tacitus’a göre Onan, Sak kağanıyla oğuştu (akrabaydı). Onan’ın annesi, olasılıkla babasına tahtını geri alması için yardım eden Sakların Süren boyunun beyinin kızıydı. Daha önce MÖ 10’da, üç erkek kardeşiyle birlikte Roma’ya gönderilmişti. III. Orda’nın MS 6’da öldürölmesinden sonra Partlar, Augustus’tan elinde tuttuğu Part teginlerinden birini istemiş, Augustus da onlara Onan’ı göndermişti. Onan bir Romalı olarak eğitim gördüğü için, Part noyanları onu bir Roma yardakçısı olarak görerek beğenmemiş ve Mada ilteberi II. Art Abın’ı tahta çağırmişti. Çıkan iç savaşta Art Abın, Onan’ı yenerek ülkeden kovdu.

Onan, MS 12’de Ermen’e kaçarak orada tahta çıktı. II. Art Abın, Onan’ı Ermen tahtından indirmeye ve onun yerine kendi oğlunu atamaya çalıştı. Ancak kendi çıkarlarını

yaralayacağı için Romalılar buna karşı çıktı ve Roma imparatoru Tiberius, üvey oğlu Germanikus'u bunu önlemek için Partların üzerine gönderdi. Yapılan antlaşma sonucu, Pontus teginlerinden III. Art Ağcı, Ermen'in yeni beyi olarak atandı ve Romalılar Onan'a verdikleri destekten vazgeçti. Romalılar Onan'ı Suriye'ye götürerek, gözaltında tutular. Daha sonra Kilikya'ya götürülen Onan, MS 19'da kaçmaya çalışırken öldürüldü.

Art Abın, Sınag Türk'ün soyundan değil, I. Yarsig soyundan gelen bir tegindi. Annesi ise, IV. Burat'ın kızıydı. Art Abın, Orta Asya'daki Saklar arasında büyümüştü. Yetişkin yaşa gelince, Mada ilteberliğine atanmıştı. Onan'ı ise, Sakların Karan ve Süren boyları tahta çıkarmıştı. Eski Türkçe *karan*, 'küçük' / 'genç' anlamına gelir. Art Abın'ın artık tartışılmaz tabınlığı (hâkimiyeti), Part noyanlarını böldü, çünkü hepsi Yarsig soyunu desteklemiyordu. MS 19'da, Sakeli ilteberi Kontığbar (Romeyka: Γοντοφάρης *Gondofaris*), Part Kağanlığı'ndan bağımsızlığını ötüngeyerek (ilân ederek) Hindistan Sak Hanlığı'nı kurdu. Eski Türkçe *kontıg*, 'parlaklık' / 'parıltı' demektir; *bar* da, 'var' demektir. Kontığbar; 'parıltılı olan', 'görkemli' anlamlarına gelir. Bu bir ad değil, oğlunun babasına öldükten sonra ona taktığı bir sandı (ünvandı). Dolayısıyla, Kontığbar'ın gerçek adı bilinmiyor.

II. Art Abın sonraki yıllarında gücünü artırdı. MS 35'te Ermen bölgesini yeniden ele geçirip, oğlu Yarsig'ı Ermen beyi yapmaya çalıştı. Bu nedenle, Roma ile bir savaş kaçınılmaz gibi gözüküyordu. II. Art Abın'a düşman olan Part noyanları, MS 36'da Tiberius'tan IV. Burat'ın soyundan gelen bir tegin istedi. Bunun üzerine Tiberius, IV. Burat'ın torunu Tarıt'ı (Romeyka: Τῑρίδατης *Tiridátis*) Partlara

gönderdi. Gücünü yitiren II. Art Abın ise, Kürken'e kaçtı. Tahta çıkanlar Tarıt, Romalıların bir uyruğu gibi görüldüğü için kendini koruyamadı. Ancak, II. Art Abın kısa bir süre sonra güçlü bir Sak ordusuyla geri döndünce, Part noyanları tahta çıkmasına onay verdi. Tarıt, bunun üzerine Suriye'ye kaçtı. II. Art Abın, Roma ile bir savaş için yeterince güçlü değildi. Bu nedenle Romalılarla MS 37'de Ermen bölgesine yönelik tüm isteklerinden vaz geçtiği bir antlaşma yaptı. Ancak, kısa bir süre sonra yeniden tahttan indirildi ve Part uyruğu olan Adiyabene İlteberliği'ne sığındı. Part noyanlarıyla yaptığı görüşmeler sonucunda bir kez daha tahta çıktı. Kısa bir süre sonra da öldü.

II. Art Abın ölmeden önce tahtı oğlu I. Bartan'a bırakmıştı (Romak: *Bardanes*, Romeyka: Βαρδάνης *Vardánes* ya da Μαρδόνιος *Mardónios*). Ancak tahtı kardeşi II. Kutar ele geçirdi (Romeyka: Γοτάρης *Gotarís*). Kutar kısa bir süre sonra kardeşi Art Abın'ı kansı ve çocuklarıyla birlikte yokattı (idam ettirdi). Buna karşı çıkarak ayaklanan Bartan, çıkan bir çarpışmada Kutar'ın ordusunu yendi. Bunun üzerine Kutar, Bartan'la uzlaşmak istedi. Part illerinin ilteberleri Bartan'ı destekleyince, Bartan Part Kağanlığı'nın çoğu üzerinde denetimi ele geçirdi. Bu sırada kağanlığın Ermen bölgesi kanışıklık içine girdi. Roma imparatoru Klodyus, Bartan'ın kardeşi olan Ermen ilteberi Orda'yı devirerek, yerine Yıpar beyi Bitru Atad'ı geçirdi.

Daha sonra Kutar üstünlüğü ele geçince, Bartan Orta Asya'ya kaçarak kardeşine karşı savaş timerlerine (hazırlıklanna) başladı. Savaş başlamadan önce Kutar Bartan'a, noyanlardan birkaçının kendilerine karşı pusu tasarladığını bildiren bir biti (mektup) gönderince, iki kardeş bir antlaşmaya vardı. Antlaşmaya göre Bartan tacını elinde tutacak,

Kutar ise Kürken ilteberi olacaktı. Bartan MS 42'de, yedi yıldır ayaklanma içinde olan Selevsiya'yı (bugünkü Bağdat'ı) yeniden boyunduruk altına alarak, kendi parasını basma ayrıcalığını ortadan kaldırdı.

Ardından, Ermen'i yeniden tutyamaya (fethetmeye) timendi (hazırlandı), ancak Suriye'nin Roma ilteberi Mar-sus'un savaş keynemleri (tehditleri) ve Bartan'la yaptığı antlaşmayı bozan Kutar ile yeniden başlayan çatışma nedeniyle bundan vaz geçti. Bartan, Kutar'ı Mada ile Kürken sınırında yendi. Daha sonra, geriye kalan Part illerini tutyamaya başladı ve Batı Afganistan'daki Kant'a (Farsça *Herat*) kadar ulaştı. Eski Türkçe *karıt* / *karız*, 'kazılmış' demektir. Ancak, konumlarını yitirmekten korkan Part noyanları MS 46'da avlandığı sırada Bartan'ı pusu kurarak öldürdü. Birkaç yıl sonra MS 51'de II. Kutar da öldü. İki kardeşin de ölümünden sonra MS 51'de Part tahtına I. Balak geçti (Romak: *Balages*). Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *balak* (günümüz Türkçesi ile *malak*), Eski Türkçe 'tombay (manda) yavrusu' demektir. Balak, daha önce Mada ilteberi olan ve Part kağanlığı için yanşan Part noyanlarından Onan'ın oğluydu. Tahta çıktıktan sonra, Romalılarla uzun yıllardır süren savaşın nedeni olan bölgelerdeki Part konumunu güçlendirmeye çalıştı. Mada ilteberliği'ni büyük kardeşi Bağır'a, Ermen ilteberliği'ni de küçük kardeşi Tarıt'a verdi.

Partların Ermen'i yeniden ele geçirmesinden hoşnut olmayan Roma imparatoru Nero, Ermen'deki Roma denetimini yeniden kurması için komutanı Korbulo'yu gönderdi. Balak, oğlu II. Bartan'ın ayaklanması ve ardından doğu Part ili Kürken'de çıkan ayaklanma nedeniyle kardeşine

yardım edemedi. Ermen ilteberi Tarıt 58’de, vur kaç yapan küçük akıncı birlikleriyle Roma saldırısına karşılık vermeye çalıştı. Korbulo, Ermen başkenti Art Ağcı Ata’yı ele geçirerek yıktı. Ertesi yıl Güney Ermen’deki Tıgran Kart kentini de ele geçirdi.

Nero, Ermen tahtına Tıgran adında bir Kapadokya tegini atadı. Güçlü bir Roma ordusunun koruduğu yeni ilteber, 61’de Partların bir ilteberliği olan Adiyabene’nin sınır bölgelerine saldırmaya başladı. Daha sonra ateşkes yapıldı ve Roma’ya bir Part elçisi gönderildi. Sonuçsuz kalan görüşmeler, 62 yılının başlarında yeniden başladı. Roma daha sonra sorunu çözmesi için Kapadokya ilteberi Paetus komutasında bir ordu gönderdi. Ancak Paetus, o yıl yapılan savaşta yenilgiye uğrayınca, ordunun komutasını Korbulo’ya geri verildi. Sonunda, Korbulo ile Tarıt bir barış antlaşması yapmak için bir araya geldi. Tarıt, Ermen üzerindeki Roma tabınlığını tanıyarak, Roma’ya bağlı bir ilteber oldu. Yıkılan Art Ağcı Ata kenti yeniden yapılırken, bir Roma koşunu (garnizonu) kalıcı olarak Küçük Ermen’e yerleşti. Kısa bir süre sonra, Kafkasya’daki Aslar (Alanlılar), Mada ile Ermen’e saldırarak yağmaladı ve aldıkları zengin engke (ganimet) ile hızla geri çekildi. Balak daha sonra 78’de ölünce, yerine oğlu II. Bağır geçti. Kısa bir süre sonra Bağır’ın kardeşi Balak ayaklandı. Bağır, kardeşi Balak’ın ayaklanmasını iki yıl sonra 80’de bastırabildi. O yıl, Art Abın adındaki başka bir Part tegini de ayaklandı, ancak ertesi yıl bu ayaklanma bastırıldı. Bağır da babası gibi, Doğu Asya, Hindistan ve Akdeniz kıyılarını kapsayan uzun ve yapılandırılmış bir ködü (ticâret) yolu kurmaya çalıştı. Bunu başarmak için, başta Çin’deki Han Kağanlığı olmak üzere bölgedeki ülkelerle ilişkilerini güçlendirdi.

II. Bağır 110' da öldükten sonra, tahta oğlu III. Balak geçti. Balak, babasının yönetiminin son yıllarında ülkeyi onunla birlikte yönetmişti. 109' da Kasar (Romeyka: Xooρónς *Kosróis*) adında bir Part noyanı babasını devirmeye çalışmıştı. Kasar, Eski Türkçe 'ezen', 'kesen', 'yıkan' gibi anlamlara gelir ve Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçer. Kasar, Mezopotamya da içinde olmak üzere kağanlığın batı kısmını ele geçirmeyi başardı. Böylece III. Balak kağanlığın doğusunu yönetmeye başladı.

Kasar 113'te, III. Balak'ın kardeşi Büyük Ermen ilteberi Aktar'ı devirerek, onun kardeşi Bart Basır'ı Ermen ilteberi olarak atadı ve Romalılarla yapılan antlaşmayı bozdu. Eski Türkçe *basır / basur*, 'basan' / 'yöneten' demektir. Bunun üzerine Roma imparatoru Trayan, Part topraklarına saldırarak 114'te Büyük Ermen'i ele geçirdi ve burayı bir Roma ili durumuna getirdi. 116' da Part kentleri Selevsiya (Bağdat) ile doğusundaki Taçbur'u ele geçirdi. Trayan, Kara Kın'ın Part ilteberi Atam Bala'yı (Romak: *Atambalos*) vergiye bağlayarak, Basra Körfezi'ne kadar ulaştı. Ancak Partların ayaklanmasından çekinerek, Kasar'ın oğlu Bart Abış Batu'yu (Romak: *Parthamaspatēs*) Kara Kın ilteberliğine atadı.

Ne var ki, Trayan'ın kazanımları kısa sürdü ve ele geçirdiği tüm topraklarda ayaklanmalar başladı. Babilliler ve Yahudiler Romalıları Mezopotamya'dan kovdu. Sinag Türk adlı bir Kas önderliğindeki Ermen Kasları ayaklandı. Trayan'ın 117' de ölümünden sonra Partlar, Bart Abış Batu'yu devirdi. Trayan'ın ardılı Hadrian savaşı durdurarak, Part tegini Balak'ın yeni Ermen beyi olmasını onayladı. Part Kağanlığı'nın batı kesiminin anılması (zayıflaması) üzerine III. Balak, Kasar'ın ele geçirdiği toprakları geri alarak, 129' da Kasar'ı devirmeyi başardı.

Ancak kısa bir süre sonra tahtı almak için, V. Bitru Atad adında yeni bir çerik (rakip) ortaya çıktı. III. Balak, başka yerlerde de yeni zorluklarla karşılaştı. 134 yılında Aslar, Part ve Roma topraklarına saldırarak Mada, Ermen ve Kapadokya'ya kadar ulaştılar. Ancak iki yıl sonra geri püskürtüldüler. III. Balak, doğuda Kuşan Kağanlığı'nın genişlemesine karşı direnmeye çalıştı. Hadrian'ın ardılı Antoninus Pius'un Ermen'e yeni bir ilteber atamasından sonra karışıklık çıktı. III. Balak yeterince güçlü olmadığı için buna karşı çıkamadı. 129'dan beri Part tahtını almaya çalışan ve kısa süreliğine tahta çıkan V. Bitru Atad'ı yenerek tahttan indirdi.

III. Balak 147'de öldükten sonra, V. Bitru Atad'ın oğlu IV. Balak bir urasla (darbeyle) tahta geçti. Kara Kın ilteberini değiştirerek, yerine kendi yakını Orbaş'ı atadı. Eski Türkçe *or*, 'sağlam' / 'sert' demektir. Markus Aurelyus 161'de yeni Roma imparatoru olduğunda, IV. Balak Roma'ya savaş açtı. Ermen'e girerek, Roma ilteberi yerine kendi oğlu Bağır'ı ilteber atadı. 162'de Roma'nın barış önerisini üznedi (reddetti). 161-166 arasında süren Part-Roma savaşları sırasında, Romalılar 163'te Ermen tahtına yeniden kendi ilteberlerini çıkardılar. Part ordusu 164'te Suriye'den atıldı. Bu da, birçok Part uyruk beyinin IV. Balak'ı terk etmesine yol açtı. 165'te Romalılar Urfa'yı kuşattı. Kuşatma sırasında Urfa yurttaşları, kenti savunan Part çerilerini öldürerek kapılarını Romalılara açtı. Part kentleri Bağdat ile Taçbun, 166'da Romalıların eline geçti. Eski Türkçe *bağda* / *bağta*, 'deste' demektir; Bağdat, 'desteler' demek olan -t çoğul eki almış biçimidir. Ancak, Romalılar o yıl Bağdat'da patlak veren bir salgın nedeniyle geri çekildiler. Savaş kısa bir süre sonra sona erdi ve IV. Balak Kuzey Mezopotamya'nın çoğunu Romalılara kaptırdı.

IV. Balak 191 yılında ölünce, yerine daha önce Ermen ilteberliği yapan oğlu V. Balak tahta çıktı. V. Balak, 192-193 yıllarında İmparator Septimius Severus'a karşı Roma tahtı için verdiği savaşta İmparator Pescennius Niger'i destekledi. Ayrıca, kuzey Mezopotamya'daki Roma'nın uyruk beylikleri Adiyabene ile Osroene'nin iç işlerine de kanıştı. Bu nedenle, Roma tahtına çıkan Septimius Severus, 195 yılında Part Kağanlığı'na saldırdı. Severus, Osroene'yi bir Roma ili yaparak 199'da Part kenti Taçbun'u ele geçirdi. Bu sıralarda Partların Mada ile Bar illerinde ayaklanmalar çıkıyordu. Ancak, Septimius Severus'un bu başarısı uzun sürmedi ve daha sonra ordusunu Suriye'ye geri çekti. Ermen ve Kuzey Mezopotamya'daki Roma tabınlığı (hâkimiyeti) 202'de onaylandıktan sonra Partlarla Romalılar arasında barış yeniden sağlandı. Ancak Part Kağanlığı artık iyice anılmıştı (zayıflamıştı).

V. Balak 208'de öldükten sonra, yerine oğlu VI. Balak geçti. Kardeşi IV. Art Abın ayaklanuncaya kadar, kağanlığı birkaç yıl boyunca sorgulanmadı. İki kardeş arasındaki taht kavgası 213'te başladı. Art Abın, Mada ile Şuşin de içinde olmak üzere kağanlığın çoğunu ele geçirdi. Bu sırada Roma imparatoru Karakalla da, iki kardeş arasındaki çatışmadan yararlanmaya çalıştı. Balak'tan, Antiokus adlı bir bilgini ve Tarit adlı bir Ermen teginini kendisine göndermesini isteyerek Part Kağanlığı'na saldırmak için bir bahane bulmaya çalıştı. Ancak Balak, 215'te bu iki kişiyi Karakalla'ya göndererek Romalıları şaşırttı. Bunun üzerine Karakalla-Ermen bölgesine saldırdı, ancak bu saldırı başarısızlıkla sonuçlandı. Daha sonra bir kez daha Partlara savaş açmaya çalıştı. Bir bahane elde etmek için Art Abın'ın, kendi kızıyla evlenmesini istedi. Ancak Art Abın bunu üznedi (reddetti).

Art Abın, 217’de Karakalla ile kısa süre sonra çatıştı. Ertesi yıl iki ülke arasında barış yapıldı ve Partlar Mezopotamya’nın çoğunu elinde tuttu. Ancak ikiye bölünmüş olan Part Kağanlığı birkaç yıl sonra 224’te yıkıldı.

I. Part Kağanlığı

İkinci Part Kağanlığı

Kağanlığın kurucusu Art Aşır'dır. Daha önce de belirttiğim gibi, Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak geçen *art*, 'destek' / 'yardım' demektir. Eski Türkçe *aşır* / *aşur*, 'ulaştırır' anlamına gelir; *aşırmak* / *aşurmak* da, 'ulaştırmak' demektir. Dolayısıyla Art Aşır, 'yardım ulaştırır' anlamına gelir. Tâberî (839 – 923) Arapça yazdığı "Tarih el Rusul ve el Muluk" (Yalvaçlarla ve Beyler Tariği) adlı yapıtında, Art Aşır adını Arapçaya *Ardaşir* olarak dönüştürmüştür. Tâberî, bu kağanlığı "Sasanî" (Sasanlı) olarak adlandırır, ancak bu kağanlığın bir adı var mıydı ya da var idiyse ne idi gibi soruları yanıtlamak olanaksızdır. Sasan ile ilgili pek çok değişik öykü bulunmaktadır. Tâberî'ye göre Sasan, Art Aşır'ın dedesi; Babagan ise Art Aşır'ın babasıydı. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *sası*, 'balçık' / 'kil' demektir. *Baban* da, Eski Uygur belgelerinden erkek adı olarak geçer ve *baba* sözünden gelir. Bu ad daha sonra Farsçaya *Bâbek* olarak dönüştürülmüştür.

Tâberî'ye göre Art Aşır, Elam bölgesindeki Satı Kur (Farsça: *Estahr*) kentinde doğdu. Eski Türkçe *Satı Kur*, 'satış yeri' demektir. Yedi yaşındayken, o bölgedeki Tarıb Kart (Farsça: *Darabgard*) kentinin beyine gönderildi. Eski Türkçe *tarıb*, 'ekili'; *kart*, 'büyük' / 'şikin' / 'geniş' demektir. Bey'in ölümünden sonra Art Aşır onun yerine geçerek, Tarıb Kart Kalesi'nin komutanı oldu. Tâberî, daha sonra Baban'ın, Koçar / Koçgar (Farsça: *Goçih*) adlı yerel beyi devirerek yerine oğlu Çapar'ı (Farsça: *Şapur*) atadığını yazar. Eski Türkçe *koçar* / *koçgar*, 'kutlu'; *çapar*, 'pusatlı atlı' anlamına gelir. Dolayısıyla Baban'ın sıradan biri değil, Part noyanlarından biri olması gerekir.

Ancak Çapar ile babası Baban kısa bir süre sonra öldü ve Art Aşır bey oldu. Art Aşır ile Part Kağanlığı arasında genilim giderek yükseldi ve sonunda Art Abın ile Art Aşır'ın orduları 224'te, bugünkü Hurmuzgan ovasında karşılaştı. Tâberî'ye göre, Art Aşır ovada uygun bir yer bulmak için daha önce oraya gitti ve ordusunu savunmak için bir karam (hendek) kazdırdı. Art Aşır'ın ordusu 10 bin atlıdan oluşuyordu ve çerilerin kimileri yeğni (hafif) bir kuya (zırh) giyiyordu. Art Abın'ın ordusu ise daha kalabalıktı, ancak kuyaları daha kötüydü. Savaş 224'te yapıldı. Art Abın, savaşta yenilerek öldürüldü. Böylece, Birinci Part Kağanlığı sona ermiş oluyordu.

Ardından Art Aşır, dağılmış olan Part Kağanlığı'nın batı illerini ele geçirdi. Daha sonra, Art Aşır Kara adını verdiği güneyde bir başkent kurdu. Eski Türkçe *kara*, 'yer' / 'orun' anlamına gelir. Günümüzdeki düzmeci tankçılar (tarihçiler) bu adı "Orta Persçe" *Ardaşir Xwarra* olarak verirler, ancak ne anlama geldiğini yazamazlar. Ancak "Eski Perçe", "Orta Persçe" gibi diller yoktur. Bu dillerin var olduğunu gösteren hiçbir belge de yoktur. Yüksek dağlarla korunan ve dar geçitler nedeniyle kolayca savunulabilen kent, daha sonra Kur (Farsça: *Gur*) olarak adlandırıldı. Bugünkü adı Firuzabad'dır.

Sonraki birkaç yıl içinde, kağanlığın her yerinde ayaklanmalar başladı. Buna karşın Art Aşır, yeni kağanlığını doğu ve kuzeybatıya doğru genişleterek Sakeli (Sagastan), Kürken (Gorgan), Karasan (Horasan), Mar (Merv), Balık (Belh) ve Kanzma (Harezm) illerini ele geçirdi. Eski Türkçe *balık*, 'kent' demektir. Daha sonra Bahreyn ile Musul'u da tutyadı (fethetti). 230'da, Roma topraklarına saldırılar düzenlemeye başladı. 224 yılında Yıpar bölgesini Roma'dan

aldı. Partlarla Romalılar arasındaki ilk büyük çatışma, Partların 230'da Kuzey Mezopotamya'da Roma'nın elindeki bölgelere saldırmasıyla ortaya çıktı. Art Aşır, Mezopotamya'daki Harran ile Nusaybin'e saldırdı, ancak Romalıları yenemedi. Ardından Suriye'nin diğer bölgelerine ve Kapadokya'ya saldırdı. Roma imparatoru Severus Aleksander barış için yaptığı birkaç başarısız girişimin ardından, 232'de Partlara saldırdı. Romalılar kuzeyde (Ermen bölgesinde) birkaç başarı elde etti, ancak Güney Mezopotamya'ya gönderilen birlikler başarılı olamadı. Severus Alekander'ı kendi çerilerinin öldürmesi ve ardından Roma'da karışıklıkların başlaması üzerine Art Aşır yeniden Roma topraklarına saldırdı. 237-238 yıllarında Nusaybin ile Harran'ı alarak Dura kentine saldırdı ve Hatra'yı kuşatarak 240'ta ele geçirdi. Art Aşır o yıl Alan bölgesini de ele geçirdi.

Art Aşır 241'de öldükten sonra yerine oğlu I. Çapar (Farsça: *Şapur*) tahta çıktı. Çapar önce, boyun eğmeyen Madalılar (Gutlar) ile savaşarak, onları boyunduruk altına aldı ve oğlu Barin'ı (Romak: *Baranes*, Romeyka: *Βαρνάβης Varanes*, Farsça: *Bahram*) Mada ilteberi olarak atadı. Daha sonra Doğu'ya yürüyerek, Kuşan topraklarının çoğunu ele geçirdi ve diğer oğlu Nerse'yi (Farsça: *Nerseh*) Sakeli ilteberi olarak atadı. Eski Türkçe *nerse*, 'özel' / 'özgün' / 'ayırt edici' anlamlarına gelir. 242'de Kanazma'yı (Harezmi) tutyadı (fethetti).

Çapar doğuda savaşırken, Romalı komutan Timesitheus, Partlara saldırarak Harran ile Nusaybin'i geri aldı. Romalılar daha sonra Doğu Mezopotamya'ya saldırdı, ancak Doğu'dan dönen Çapar'ın sert direnişiyle karşılaştılar. Daha sonra yeni Roma imparatoru Filip, 244'te Çapar ile bir barış antlaşması yaparak, Ermen üzerindeki Part

tabınlığı'nı tanıdı. Yıpar bölgesi de Part Kağanlığı'nın bir bölgesi oldu. Ayrıca Filip, Partlara 500 bin altın da ödedi. Ancak Filip daha sonra antlaşmayı bozarak, yitirilen toprakları yeniden ele geçirdi.

Çapar 250'de Mezopotamya'ya saldırarak, 60 bin kişilik bir Roma ordusunu yendi. Daha sonra Suriye'ye saldırarak tüm kentleri yağmaladı. Ardından Ermen'i tuttu (fethetti) ve Part noyanı Engek'i, Ermen beyi II. Kasar'ı öldürmesi için görevlendirdi. Eski Türkçe *engek*, 'engin' / 'enli' / 'geniş' anlamına gelir. Daha sonra bu ad Haycaya *Anak* olarak dönüştürülmüştür. Ancak Engek kısa bir süre sonra öldürüldü. Çapar daha sonra oğlu I. Kurmuş'u (Farsça: *Hurmuz*) Ermen beyi olarak atadı.

Ermen bölgesi boyunduruk altına alınınca, Yıpar ve Alan bölgeleri de Part Kağanlığı'na boyun eğdi. Çapar Suriye'ye saldırdığı sırada, Antakya gibi önemli Roma kentlerini ele geçirmişti. Roma imparatoru Valerian Partlara saldırarak, 257'de Antakya'yı geri aldı. Part birlikleri geri çekilirken, Romalılar onları Urfa'ya kadar kovaladı. Ancak burada yapılan savaşta Partlara yenildiler. Çapar, Valerian ile geriye kalan Roma ordusunu tutsak aldı. Daha sonra Antakya'yı yeniden ele geçirdi ve kentin 400 bin yurttaşını Güney Part illerine (bugünkü Güney İran'a) sürdü.

Çapar 270'te bir hastalıktan öldü ve yerine, hatundan doğma üçüncü oğlu I. Kurmuş geçti. 270 - 271 arasında kağanlık yapan Kurmuş'un dönemine ilişkin çok az bilgi bulunmaktadır. Kurmuş, Tengrici kam Kertü'ye bört ve kuşak takarak, onu baş kam olarak atadı. Eski Türkçe *kertü*, 'gerçek' / 'doğru'; *kertgünmek*, 'inanmak' ve *kertgünç*, 'güven' / 'inanç' / 'din' demektir. Kurmuş'tan sonra tahta

ağabeyi Barın çıktı. Barın, Çapar'ın en büyük oğluydu. Annesi künge (câriye) olduğu için, küçük kardeşi hatundan doğma Kurmuş'tan önce tahta çıkamamıştı. Barın, Kurmuş öldükten sonra baş kam Kertü'nün desteğiyle tahta çıkmıştı.

Yaşamına ilişkin pek bilgi bulunmayan I. Barın, 274'te öldü ve yerine en büyük oğlu II. Barın geçti. II. Barın, yönetimi sırasında önemli zorluklarla karşılaştı. Kağanlığın kuzeydoğu kesimini yöneten kardeşi Kurmuş, ona karşı ayaklandı. Kurmuş'un ayaklanmasını güneydoğudaki Sakeli İlteberliği ile Sakların doğudaki Kuşan Kağanlığı da destekliyordu. Bunun dışında, bir kam önderliğinde Şuşin ilinde de ayaklanma başladı. Bu arada Roma imparatoru Karus, Part Kağanlığı'nda çıkan iç savaşı duyunca, 283 yılında Partlara saldırdı. II. Barın doğudayken Mezopotamya'ya saldırarak Taçbun kentini aldı. Ancak, Karus kısa bir süre sonra yıldırım çarpması sonucu ölünce, Roma ordusu geri çekildi ve Mezopotamya yeniden Partların eline geçti. II. Barın 299'da, Partların yedi büyük soyundan biri olan ve Arıç (Rey) kentinde yaşayan Mir soyundan III. Mir'i Yıpar Beyliği'ne atadı. Bu ad daha sonra Farsçaya *Mihrân* olarak dönüştürülmüştür. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *mîr*, 'bal' demektir. Mir daha sonra Hristiyanlığı benimsedi.

II. Barın'ın 293'te ölmesinin ardından, Kara Kın ilteberi Adur Baru Bay'ın (Romak: *Adurfarrobay*) desteklediği bir noyan kümesi, II. Barın'ın oğlu III. Barın'ı tahta çıkardı. Eski Türkçe *baru*, 'tüm' / bütün' demektir ve Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak geçer. Ancak, III. Barın çocuk yaşta olduğu için, noyanların çoğu onu taht için yetersiz görüyordu. Bu nedenle, Çapar'ın yaşayan son oğlu Nerse'ye bağlılık sözü verdiler. III. Barın tahta çıktıktan dört ay sonra, bu

noyanlar Nerse'yi Mezopotamya'ya çağırarak onu kağan ötüngediler (ilân ettiler). Ancak Nerse, kan dökülmesini önlemek için III. Barn ve onu destekleyen noyanlara barış önerdi ve Noyanların isteği üzerine tahttan çekildi. Nerse daha sonra kurultay toplayarak noyanların ve beylerin onayını alıp tahta çıktı.

Babası Çapar sağlığında, Nerse'yi doğu Part illeri Hind (İndus Irmağı'nın batı kıyısı), Turan (Hind'in batısı) ve Sakeli (bugünkü Güneydoğu İran ve Güney Afganistan) ilteberi olarak atamıştı. Nerse ilteberlik yaptığı süre boyunca kağanlığın doğusunda önemli işler yapmıştı. Tahta çıktığında, 244'ten beri Mezopotamya'nın doğu kesimi ile 252'den beri Ermen'in tümü Part Kağanlığı'nın yönetimi altındaydı. Romalılar Partların genişlemesini engellemek için Mezopotamya'ya saldırdı. Romalıların kazanamadığı ilk iki savaştan sonra bugünkü Rakka yakınlarında yapılan üçüncü savaşta, Romalılar büyük bir yenilgiye uğrayarak geri çekildi.

Yenilginin öcünü almak isteyen Romalılar, 297'de 25 bin kişilik bir orduyla Ermen'e saldırarak, Partları çekilmeye zorladı. Roma yanlısı bir Kas olan ve Hristiyanlığı benimseyen Tarit (Romak: *Triates*), Ermen'e Roma ilteberi olarak atandı. Romalılar ayrıca, Doğu Mezopotamya'yı da ele geçirdi. Partlar bunun üzerine Roma ile barış yapmak zorunda kaldı. Barış antlaşmasına göre; Tıgrı'nın (Dicle'nin) ötesindeki beş il Romalılara bırakılacak ve Ermen, Yıpar ile Alan bölgeleri Roma'ya bağlı olacaktı. Yıpar beyi III. Mir ve önde gelen noyanlar, 317 dolayında Doğu Ortodoksluğuna geçerek Hristiyanlığı ülke dini olarak ötüngediler (ilân ettiler).

Nerse, bu küçük düşürücü antlaşmadan sonra uzun süre yaşamadı ve 303'te öldü. Yerine oğlu II. Kurmuş geçti. II. Kurmuş'un yönetimine ilişkin de pek bilgi bulunmuyor. Taberî'ye göre Kurmuş önceleri Part toplumuna sert davranmış, ancak daha sonra değişerek düşünceli ve gönü (âdil) bir biçimde yönetmişti. Kurmuş, yönetiminin son yıllarında Suriye'de Roma'ya bağlı bir Hristiyan Arap beyliği olan Gassânî topraklarına saldırdı. Bunun üzerine Gassânîler Roma'dan yardım istedi, ancak Gassânî beyi Roma yardımı gelmeden öldürüldü. Kurmuş daha sonra 309'da çölde avlanırken, Gassânî çerileri onu pusuya düşürerek öldürdü. Kurmuş'un ölümünden sonra, yerine oğlu Adur Nerse geçti, ancak birkaç ay sonra Part noyanları onu öldürdü. Noyanlar daha sonra II. Kurmuş'un ikinci oğlunu kör ettiler, üçüncü oğlu Kurmuş'u da türmeye (hapse) attılar. Böylece taht, II. Kurmuş'un ölümünden sonra doğan bebek yaştaki en küçük oğlu II. Çapar' kalmıştı.

II. Çapar'ın çocukluğunda, Bedevî (göçebe) Araplar Part topraklarına baskınlar yapmaya başlamıştı. Çapar, henüz daha 16 yaşındayken, Bedevilere karşı yapılan bir akına öncülük etti. İlk önce, Arapların İyad boyuna saldırdı. Daha sonra Basra Körfezi'ni geçip Doğu Arabistan'a girdi ve El Hacer Dağları'ndaki Beni Temim boyuna saldırdı. Çok sayıda Arabı öldürerek, kuyularını kumla doldurdu. Ardından Batı Arabistan ve Suriye'deki birkaç kente saldırdı. Ayrıca birkaç Arap boyunu zorla göç ettirdi. Çapar, Arapların daha çok saldırı yapmasını önlemek için, Irak'taki Kufa kenti yakınlarında bir duvar ördürdü.

Çapar, Dedesi Nerse'nin Romalılarla yaptığı utanç verici antlaşmayı bozarak 336'da Roma'ya savaş açtı. Savaş açmasının nedenlerinden biri de, Roma imparatoru

Konstantin'in Roma'ya sığınan kardeşi Kurmuş'u destekleyerek Part Kağanlığı'nın iç işlerine kanşmasıydı. Kurmuş'u kansı 323'te türmeden (hapisten) kaçırınca Konstantinopolis'e sığınmış ve Roma İmparatoru I. Konstantin de ona Marmara Denizi kıyısında bir saray vermişti. Bu saray, bugün cami olan Küçük Ayasofya Kilisesi'nin yakınındaydı. Kurmuş 336'da, Partlara karşı olan savaşta Roma ordusuna atlı ordusu komutanı olarak katıldı.

Çapar, 336'da komutanı Nerse'yi Ermen'i tutyaması için gönderdi. Ancak Nerse, yenilerek öldürüldü. Çapar, 345 yılında Ermen beyi Kasar'ı vergiye bağladı ve Alan bölgesini ele geçirdi. Alan bölgesi bundan sonra II. Part Kağanlığı'nın bir parçası olarak kaldı. 346'da Nusaybin'e ikinci kez saldırdı, ancak geri püskürtüldü. 348'de bir Part ordusu Roma yönetimindeki Mezopotamya'ya saldırdı. Partlar, korak (kamp) kurduğu sırada Romalılar bir gece baskını düzenleyerek birçok Part çerisini uykularındayken öldürdü. Bunun üzerine Partlar geri çekildi. Çapar, 350'de Nusaybin'i kuşattı, ancak Ak Kunların (Soğdakların) doğudan saldırması üzerine yine geri çekilmek zorunda kaldı.

Partlar ile Romalılar arasındaki savaş 350-359 yılları arasında duruldu. Bu sırada Çapar, Orta Asya bozkırlarındaki doğu akınlarıyla uğraşıyordu. Yaptığı akınlarla, bugünkü Afganistan ve Pakistan'da geniş bölgeleri ele geçirdi. 358'de Kuşanlarla bir bağlaş (ittifak) antlaşması yaptı. Ancak 360'tan sonra Baktriya'nın denetimini önce Kuturlulara, sonra da Ak Kunlara (ya da diğer adıyla Al Kunlara) kaptırdı. Kuşan Kağanlığı, Kızıl Kun (ya da Kuturlu) Kağanlığı ve Ak Kun (ya da Al Kun) Kağanlığı, Soğdakların kurduğu kağanlıklardır. Soğdaklar, Orta Asya Saklarıdır. Romalılar 356'da kalıcı bir barış için girişimlerde

bulundular. Ancak Çapar, barış için Mezopotamya ile Ermen illerinin geri verilmesini istiyordu. Konstantin bu isteği küçümseyerek karşılamıştı. Yine de, Part sarayına bir elçi göndererek uzlaşmaya çalıştı. Bunun üzerine Çapar, yeni bir savaş için timenmeye (hazırlanmaya) başladı ve 359'da Roma Mezopotamya'sına büyük çaplı bir saldırı başlattı. Nusaybin'i ele geçirerek Amat'ı (Arapça *Diyâr Bekr* "Diyarbakır") kuşattı. Eski Türkçe *amat* / *amut* / *amut*, 'huzurlu' / 'sakin' anlamına gelir. Bu ad Romeyka (Doğu Roma) diline Ααμίδα *Amida* olarak dönüştürülmüştür. Uzun bir kuşatmadan sonra Partlar kenti yağmaladı ve kent yurttaşlarını Part Kağanlığı'nın uzak bölgelerine sürdü. Kuşatmanın başarılı olması ve güzün gelmesi üzerine Partlar kışlalanna geri döndü.

Çapar, 360 yazında (baharında) Nusaybin'le Urfa arasındaki ürke (antik) Singara kentini ele geçirdi. Roma çerileriyle kent yurttaşlarını tutsak alarak ülkenin doğusuna sürdü. Daha sonra Tıgırı (Dicle) üzerindeki güçlü bir Roma kalesi olan Cizre yakınlarındaki Bazabde kalesini ele geçirdi. Ardından, Mezopotamya çölünün uç noktalarındaki bir kale olan Virtha'ya saldırdı, ancak iyi savunulan kaleyi ele geçiremedi. Konstantin, 360 güzünde Bazabde kalesini geri almak için Partlara saldırdı. Kış başlayınca, Partlar Romalıları geri püskürttü. Konstantin, 361'de Burat'ı (Fırat'ı) bir kez daha geçerek Urfa'ya yaklaştı. Ancak savaş, Konstantin'in 361'de Tarsus yakınlarındaki Mopsukrene kentinde ölmesi üzerine sona erdi.

Konstantin'in yerine tahta, amca oğlu Yulyan çıktı. Çapar, Yulyan'la uzlaşma girişiminde bulunsa da, Yulyan görüşmeyi üznedi (reddetti). 363'te büyük bir orduyla Taçbun kentine ilerleyerek, Part ordusunu yendi. Ancak

Çapar komutasındaki Part ordusunun yaklaşması üzerine, Yulyan kenti ele geçiremedi ve Roma topraklarına geri çekilirken saldıran Partlar onu öldürdü. Ardılı Yovyan, Nusaybin ve Singara ile Tıgri'nın (Dicle'nin) ötesindeki bölgeleri Partlara bırakan ve Romalıların Ermen'e bir daha kanşmayacağına söz veren bir barış antlaşması yaptı. Barış anlaşmasına göre, Ermen'in tümü ile Yıpar'ın doğusu, Part yönetimine bırakılıyordu. Çapar, Roma'ya bağlı Ermen beyi Yarsıg'ı tutsak aldı. Yarsıg daha sonra kendi canına kıydı.

Çapar, Tengriciliği Ermen'de yeniden yerleştirmeye çalıştı, ancak Ermen noyanları Roma'dan aldıkları gizli destekle Hristiyanlıklarını sürdürdü. Çapar, Roma topraklarında tutsak aldığı kitleyi Elam'a yerleştirmişti. Buradaki Şuşin kentinde ayaklananları öldürdükten sonra kenti yeniden kurdu. II. Çapar döneminde Part Kağanlığı gücünün doruğuna ulaşmıştı. Ancak kendisinden sonra gelen üç kağan ondan daha az başarılı oldu. Ayrıca Çapar'ın ölümünden sonra ülke üzerindeki etkilerini artırmak isteyen Bozarganlar (noyanlar) ile beyler (ilteberler) arasında 125 yıllık bir çatışma dönemi başladı. Eski Türkçe *bozargan*, 'olgun' (bozaran) anlamına gelir. Bu söz daha sonra Farsçaya *bozorgan* olarak dönüştürülmüştür. Çapar 379'da öldü ve yerine küçük kardeşi II. Art Aşır geçti. Eski Türk geleneklerine göre Art Aşır, II. Çapar'ın oğlu III. Çapar yetişkinliğe ulaşana kadar yönetecekti. Art Aşır tahta çıkmadan önce, 344'ten 376'ya kadar Adiyabene İli'nin ilteberliğini yapmıştı.

Ermen bölgesi, Part Kağanlığı ile Roma İmparatorluğu arasındaki uzun süreli savaşın nedeni olmuştu. II. Çapar 379'da, Mengüler soyundan Part ilteberi Manuel Mengü'nün kendisine boyun eğmesinin ardından Ermen üzerinde tabınlık kurmuştu. Eski Türkçe *mengü* / *mengigü*, 'sonsuz'

demektir. Daha sonra bu ad Haycaya *Uuuŋhlnŋtuŋu Mamikonean* olarak dönüştürülmüştür. II. Çapar, Sakların Süren boyundan Süren Sengün'ü marban (uç beyi) olarak atayarak, 10 bin kişilik bir Part ordusuyla Ermen'e göndermişti. Eski Türkçe *mar* 'bey'; *ban*, 'sancak' demektir. Dolayısıyla *marban*, 'sancak beyi' anlamına gelir. Bu ad daha sonra Farsçaya *marzbān* olarak dönüştürülmüştür.

Ermen beyi Manuel Mengü'nün bir adamı, Part ordusu komutanının onu yakalamak istediğini bildirerek, bilerek yanlış bilgi vermiş ve buna öfkelenen Manuel Mengü de Ermen'de konuşlanmış olan Süren Sengün ile on bin Part çerisine saldırarak kılıçtan geçirmişti. Art Aşır, Manuel Mengü'ye boyun eğdirmek için Kuman Sengün komutasında başka bir ordu gönderdi. Bu gönderilen ordu da yenilerek, Kuman Sengün öldürüldü. Art Aşır ardından, Bars Sengün komutasında başka bir ordu daha gönderdi ve o da yenildi. Bunun üzerine Burhan Sengün komutasında bir ordu daha gönderdi ve Ermen'in bir kesimi ele geçirildi. Bundan sonra Ermen bölgesi bir süre bağımsızlığını korudu. Ancak, Manuel Mengü 386'da ölmeden hemen önce Roma koruması altına girdi. Art Aşır, güç ağulanması (zehirlenmesi) içindeki bozarganların yetkilerini kısıtlamak istediği için 383'te tahttan indirilerek öldürüldü ve yerine, II. Çapar'ın oğlu III. Çapar geçti.

Ancak Partlarla Romalılar savaşmak yerine, sorunu yalbarlık (diplomasi) yoluyla çözmeye çalışarak, Ermen'in bölünmesi için 384'te bir antlaşma yaptılar. İki ülke arasındaki sınır kuzeyde Erzurum'dan güneyde Diyarbakır'a kadar uzanıyordu. Bu da, başkentler Art Ağçı Ata ile kuzeyindeki Tibin kentleri de içinde olmak üzere Ermen topraklarının çoğunun Partların elinde kaldığı anlamına

geliyordu. Eski Türkçe *tibin*, 'tegin' (prens) sözünün değişik bir söylenişidir ve ve eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçer. Bu kentin adı daha sonra Haycaya ᠲᠤᠯᠦ ᠳᠠᠨ Dvin olarak dönüştürülmüştür.

Bu antlaşma ile Romalılar, Partların Yıpar'ın tümü üzerindeki tabinlığını da onaylamış oluyordu. Antlaşmaya göre Partlarla Romalılar, Kafkasya üzerinden saldıran Avrupa Kunlarına karşı savunma için işbirliği yapacaktı ve Romalılar Partlara düzensiz aralıklarla 226 kilo altın ödeyecekti. Romalıların Partlarla böylesine kötü bir antlaşma yapmasının nedeni, batıda Avrupa Kunlarının Roma topraklarına yaptıkları yoğun saldırılardı. Bugünkü Romanya ile kuzeyindeki anayurtlarında Ak Oğur, Beş Oğur ve Altı Oğur boylarının kurmuş olduğu Avrupa Kun Kağanlığı, 384'te de Roma'nın Panonya ilinin büyük bir bölümünü oluşturan Macar Ovası'nı ele geçirmişti. [Oğur ve Oğuz, tek bir sözün değişik söylenişleridir.].

III. Çapar beş yıl kağanlık yaptıktan sonra 388'de, Part noyanlarının kurduğu bir pusuyla öldürüldü. Yerine oğlu IV. Barın geçti. Avrupa Kunları, Karadeniz Bozkırındaki Sakların kurmuş olduğu Gut Kağanlığı'nı yıkıp topraklarını ele geçirmiş ve 395'te Kafkasya üzerinden inerek Roma'nın Batı Ermen, Kapadokya, Mezopotamya ve Suriye illerine saldırıya başlamıştı. Kunlar, birçok tutsak alarak Galatya'ya (bugünkü Ankara ve çevresi) kadar ulaştılar. Daha sonra Part Kağanlığı'na saldıran Kun orduları, yağmalardan elde ettikleri engkelerle (ganimetlerle) geri çekildi. IV. Barın, daha önce alınmış olan Romalı tutsakların Irak'taki Part kentlerinde kalmalarına boşu (izin) verdi, ancak daha sonra tutsakların çoğu Roma'ya geri verildi.

IV. Bann, 399'da avlandığı sırada, Part noyanlarının kurduğu bir pusu sonucu okla vurularak öldürüldü. Bann'ın yerine kardeşi I. Yazı Tegur geçti. Bu ad daha sonra Farsçaya *Yazdegird* olarak dönüştürülmüştür. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *yazı*, 'ova' demektir. Yine Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak geçen *teğir*, Eski Türkçe 'değer' demektir. Bu sıralarda Avrupa karışıklık içindeydi. Eski Türk boylarından Doğu Gutları (Ostrogotlar) Balkanlara saldırmaya, Roma'nın denetimi altındaki Buranglar (Franklar) ise ayaklanmaya başlamıştı. Zor durumda kalan Roma imparatoru Arkadyus, Yazı Tegur'den yardım istedi. Bunun üzerine Yazı Tegur, bu Türk boylarını savaş açmakla keynedi (tehdit etti).

Daha önceki Part kağanları, Hristiyanlığın Part topraklarında yayılmasına karşı çıkararak kendi dinleri olan Tengriciliği korumaya çalışıyordu. Part topraklarını kirleteceği gerekçesiyle, Hristiyan ölümlerinin Part topraklarında gömülmesine bile boşu (izin) vermiyorlardı. Ancak Yazı Tegur, 410'da Roma'nın isteğiyle Doğu Kilisesi'nin Part topraklarında kurulmasını onayladı. Part elçerliği (bürokrasisi) içindeki Hristiyanların sayısı da arttı. Bu durum, 651'de kağanlığın çöküşüne kadar sürdü.

Yazı Tegur, 420'de hastalanarak öldü. Daha önce Yazı Tegur, Ermeni beyi IV. Kasar ölünce, en büyük oğlu IV. Çapar'ı Ermen beyliğine atamıştı. IV. Çapar, babasının ölümü üzerine başkente gelerek tahta çıktı. Ancak Part noyanları kısa bir süre sonra onu tahttan indirerek öldürdü ve yerine Çapar'ın kardeşi Kasar'ı (Romeyka: Xoopõñç *Kosroís*, Farsça: *Khosrov*) tahta çıkardı. Yazı Tegur'in diğer oğlu Bann, kardeşinin tahta getirilmesine karşı çıkararak, Güney Irak'taki Partlara bağlı Hristiyan Lahmidî Arap

Beyliği'nden yardım istedi. Ardından bir Lahmidî ordu-
suyla Taçbun'a yürüdü. Kasar bunun üzerine tahttan
çekilince, Barın tahta çıktı.

V. Barın tahta çıktıktan sonra Roma ile ilişkiler bozuldu.
Roma, ertesi yıl 421'de, Ermen'e bir ordu gönderdi. Bunun
üzerine, Partlarla Romalılar yeniden savaşa başladı. 422'de
savaşı sona erdiren barış antlaşması yapılarak, savaş öncesi
duruma döndü. Her iki ülke de kendi topraklarında din
özgürlüğünü güvence altına alacaktı. Ayrıca Roma, Kafkas-
ya'daki Part kenti Darbent'teki geçidin korunması için
Partlara ödeme yapacaktı. Eski Türkçe *dar bent*, 'dar bağ' /
'dar boğaz' anlamına gelir.

Partlar, II. Çapar döneminden beri doğudaki Ak Kunlar
ve Kızıl Kunlar gibi Sak hanlıklarının saldırısı altındaydı.
Partlar Romalılarla savaşırken, Kızıl Kunlar Ceyhun
İrmağı'nı geçerek Part topraklarına girmiş ve Mar (Merv)
kentini ele geçirerek, Arığ'a (Rey'e) kadar ulaşmışlardı. Mar,
İpek Yolu üzerindeki önemli bir ködü (ticaret) kentiydi.
Böylece Barın, saldırıları durdurmak için Kızıl Kunlar'a artut
(haraç) ödemek zorunda kaldı. Barın 422'de Romalılarla
barış yapınca, Kızıl Kunlarla savaşmak için timerlere
(hazırlıklara) başladı. Daha sonra ordusuyla Mar'a gelerek
onlarla savaşa başladı ve onları bozguna uğrattı.

Ermen nökerleri (yerel yöneticileri), 428'de Manuel
Mengü öldükten sonra yerine geçen IV. Yarsıg'a karşı
ayaklanarak Part kağanı Barın'dan Ermen'e bir bey atama-
sını istediler. Barın da Part komutanlarından Mar Çapar
Bey'i Ermen marbanı (uç beyi) olarak atadı ve onu kız kar-
deşiyle evlendirdi. Daha sonra Ermen'e bir ordu gönde-
rerek, ülkenin çoğunu ele geçirdi. Devrilen Yarsıg ise,

Erzincan'a kaçarak Roma'dan yardım birliklerinin gelmesini beklemeye başladı.

V. Barın 438'de ölünce, yerine oğlu II. Yazı Tegur geçti. Romalılar uzunca bir süreden beri Partlara düzensiz aralıklarla 226 kilo altın ödeyerek, Avrupa Kunlarına karşı Kafkasya'nın savunmasına yardım ediyordu. Roma imparatoru II. Theodosius bu ödemeyi kesince, II. Yazı Tegur Romalılara savaş açtı. Avrupa'daki Türk boylarından biri olan Bandalların (Vandallar) Roma'nın güney illerine saldırması üzerine II. Theodosius, komutanı Anatolyus'u Partlara göndererek barış istedi. 440 yılında yapılan antlaşmaya göre, Roma Kafkasya'yı saldırılardan korumak için Part Kağanlığı'na yeniden ödeme yapacağına söz verdi.

II. Yazı Tegur 450'de, Kızıl kun topraklarına bir saldırı başlattı. Birkaç Kızıl Kun kentini ele geçirerek yağmaladı. 453'te sarayını Ne Çapar'a (Farsça: *Neyşabur*) taşıyarak, Kızıl Kunlarla uzun yıllar savaştı. (Burada *ne* sözü, Çapar'ı yücelten bir sözdür.) Orduları başlangıçta ağır bir yenilgi alsa da, savaşı sürdürdü. Kağanlığın doğu kesimini Kızıl Kun akınlarına karşı koruma altına aldıktan sonra, Avrupa Kunlarının artan saldırılarına karşı Romalılarla birlikte Kafkasya'yı savunmak için Ermen ve Alan bölgelerine yöneldi. 440'larda, kuzeyden gelen saldırıları önlemek için Darbent'te kerpiçten bir savunma duvarı yaptırdı.

II. Yazı Tegur 457'de öldü. Yerine bir ardıl bırakmamıştı. Bunun üzerine iç savaş çıktı. En büyük oğlu III. Kurmuş, kuzeydeki Anğ (Rey) kentinde tahta çıktı. Diğer oğlu Bars / Bersü (Romeyka: Περóζης *Perózis*, Farsça *Peroz / Feroz*), kağanlığın kuzeydoğusuna kaçarak, bir ordu kurmaya başladı. Eski Türkçe *bersü*, "bars" sözünün değişik bir

söylenişidir ve Eski Uygur belgelerinde Bars ve Bersü, erkek adı olarak geçer. Böylece kağanlık bölünmüş oldu. İki kardeşin annesi Tengek (Farsça: *Denag*), geçici olarak başkent Taçbun'dan kağanlık atabeyi (naibi) olarak yönetmeye başladı. Eski Türkçe *tengek*, 'gök' demektir.

Bars daha sonra, kendisini destekleyen Ak Kunların yardımıyla Kurmuş ile savaşarak onu yendi ve o yıl 457'de tahta çıktı. Bars ile Kurmuş arasındaki kavga sırasında, bu iki kardeşin yeğeni olan Alan beyi Bağa, durumdan yararlanarak bağımsızlığını ötüngedi. Bağa, Avrupa Kunlarının Darbent kentine girmesine boşu (izin) vererek, onların yardımıyla Part ordusuna saldırdı. Buna karşılık olarak Bars da, Kunların Kafkasya Boğazı'ndan geçmesine göz yumarak, Alan'ı yağmalamaların sağladı. Bunun üzerine Bağa, Bars ile anlaşma yolunu seçti ve 462'de tahttan çekildi. Bars, Alan beyliğine kardeşi Bala'yı atadı.

Bu arada Partlarla Romalılar arasındaki gerilim artmaya başlamıştı. Doğu Roma imparatoru I. Leo, Kafkasya'nın savunulması için Partlara yaptığı ödemeyi kesmişti. Ayrıca, 363'te yapılan antlaşma gereği Partlara bırakılan Nusaybin'in geri verilmesini istiyordu. Yapılan görüşmeler sonuçsuz kalınca, iki ülke arasındaki gerilim sürdü. Ancak 480'lerin başında barış yeniden sağlanacaktı. Bu sıralarda Bars, Orta Asya'da Kadaka önderliğindeki Ak Kunlarla bağlaş (ittifak) kurdu. Eski Türkçe *kadağ* / *kadak* sözü 'günah', 'suç', 'kıtık' ve 'gerek' (ihtiyaç) anlamlarına gelir. Bu sözden türeyen Kadaka, Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak geçer. Bars, Ak Kunların yardımıyla, 466'da Kızıl Kunları yendi. Yenilen Kızıl Kunlar, Gandara'da küçük bir hanlık olarak varlığını sürdürdü, ancak daha sonra Ak Kunların yönetimi altına girdiler.

Kızıl Kun Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Ak Kunlar giderek güçlenmeye başladı. Bars, Ak Kunların genişlemesini durdurmak için 474'te onlara saldırdı. Ancak pusuya düşürülerek, Kürken yakınlarında yakalandı. Bunun üzerine Roma imparatoru Zeno, Ak Kunlara yolum (fidye) ödeyerek, Barsın özgür kalmasını sağladı. 470'lerin sonlarında Bars, Ak Kunlara bir kez daha yenilerek yakalandı. Yolum olarak otuz katır yükü gümüş drahmi ödemeyi önerdi. Ancak yalnızca yirmi katır yükü ödeyebilince, en küçük oğlu Kavut'u (Farsça: *Kavad*) 482'de bu parayı ödenene kadar tutu (rehine) olarak Ak Kun sarayına gönderdi. Eski Türkçe *kavut*, 'birleştiren' demektir. Yenilgiye doymayan Bars, kardeşi Bala'yı kağanlığın başında bırakarak, 484'te büyük bir orduyla Ak Kunlara yeniden saldırdı. Ancak, büyük bir yenilgiye uğrayarak, savaş alanında iki oğlu ve iki kardeşiyle birlikte öldü. Ordusu yok oldu ve Bars'ın ölüsü hiç bulunamadı.

Bu yenilgiden sonra doğu bölgesindeki Karasan (Horasan) bölgesi, Ne Çapar, Karı (Herat) ve Mar kentleri Ak Kunların eline geçti. Part noyanlarından Sukar (Farsça: *Sukra*), hızla yeni bir ordu toplayarak, Ak Kunların daha çok ilerlemesini engelledi. Eski Türkçe *suka* / *sukar*, 'hırslı' / 'istekli' anlamına gelir. Sukar, ardından Bars'ın kardeşi Bala'yı tahta çıkardı. Bala tahta çıktıktan hemen sonra, Ak Kunlarla barış yaparak onlara ağır bir artut (haraç) ödemeyi onayladı. Bala'ya ilişkin çok az bilgi bulunuyor. Bars'ın ölümünün duyulması üzerine, Ermen bölgesi bağımsızlığını ötüngedi. Kağanlığın anılması (zayıflaması) nedeniyle Bala, Ermen'e ordu gönderemeyince barış yapmak zorunda kaldı. Barış koşullarına göre Ermen'deki tüm Tengrici sunaklar yıkılacak, Ermen Hristiyanlarına inanç özgürlüğü

sağlanacak, Tengriciliğe geçiş durdurulacak ve Part kağanı, Ermen'i ilteberler yardımıyla yönetecekti. 485'te Bala'nın kardeşi Sanğ (Farsça: *Zareh*) ayaklandı. Ancak Bala Ayaklanmayı bastırarak Sanğ'ı tutsak aldı ve yokattı (idam etti).

Noyanlar ve kamlar arasında pek sevilmeyen Bala, dört yıl sonra 488'de tahttan indirildi. Bunu tasarlayan Sukar, Bars'ın küçük oğlu 15 yaşındaki Kavut'u tahta çıkardı. Kağanlık artık savaşlar, kuraklık ve kıtlık nedeniyle iyice güçten düşmüştü. Ak Kunlar yalnızca doğu illerinin büyük bir bölümünü ele geçirmekle kalmamış, Partları büyük bir artut ödemeye de zorlamıştı. Bu da Part kaznağını (hazinesini) tüketmişti. Ayrıca Ermen ve Yıpar bölgelerinde ayaklanmalar çıkıyordu.

Genç ve deneyimsiz Kavut, kağan olarak ilk beş yılında Sukar'ın denetimi altında kaldı. Bu dönemde Sukar, kağanlığın gerçek yöneticisi durumundaydı. 493'te yetişkinliğe ulaşan Kavut, Sukar'ın baskısına son vermek için onu ülkenin güneybatısındaki Taras'a (Farsça: *Şiraz*) sürgün etti. Ancak Sukar, sürgünde bile ordunun büyük bir kesimi de içinde olmak üzere tüm ülkeyi denetliyordu. Bunun üzerine Kavut, Sukar'ın güçlü bir çeriği (rakibi) olan Part komutanlarından Çapar'a yanaştı. Çapar, bir orduyla Taras'a yürüyerek, Sukar'ın ordusunu yendi ve onu tutuklayarak başkentte türmeye (hapse) attı. Sukar daha sonra yokatıldı (idam edildi).

Kısa bir süre sonra Maştak (Farsça: *Mazdek*) adında bir kam sivrilmeye başladı. Eski Türkçe *baştak* / *maştak*, 'yararlı' ve 'ürün' anlamlarına gelir. Sertliğe karşı olan Maştak, zenginlik ile barkın (mülkün) paylaşılmasını savunuyordu ve epey yandaş toplamıştı. Daha sonra kadınların da

paylaşılmasını savunduğu gibi abartımlar yapıldı. Ancak bu doğru değildi. Kavut, Maştakçıları noyanların ve kamların gücünü dizginlemek için bir araç olarak kullandı. Yoksullara toprak dağıtarak, onlara üyür (tahıl) verdi. Bunun üzerine noyanlar, 496'da Kavut'u tahttan indirerek yerine kardeşi Yama'yı (Farsça: *Camasp*) geçirdiler. Eski Türkçe *yama/cama/çama*, 'onaran' anlamına gelir. Bu sırada ülkede büyük bir kargaşa yaşanıyordu.

Kavut, türmeye (hapse) atıldı. Ancak daha sonra kaçarak, Ak Kunlara sığındı. 498'de bir Ak Kun ordusuyla ülkeye döndü. Yama ile noyanlar, Kavut'a karşı direnemediler ve kendilerinden öç almamak koşuluyla Kavut'un yeniden tahta çıkması konusunda anlaştılar. Kavut ikinci kez tahta çıktıktan sonra, bir vergi onargası (reformu) yaparak, vergilendirmenin gönü (âdil) olmasını sağlamak için vergilendirilebilir toprakları yeniden düzenledi. Kağanlığı, birer komutan altında dört yönetsel bölgeye ayırdı. Bu sırada Doğu Roma, Kafkasya'nın savunulması için Partlara ödediği parayı yine kesmişti. Bunun üzerine Kavut, 502'de Ak Kun çerilerinin de katıldığı bir orduyla Roma Ermen'ine saldırarak Erzurum'u ele geçirdi. Torosları aşarak, Silvan'ı aldı. Daha sonra güz ve kış boyunca Amat'ı (Diyarbakır'ı) kuşattı ve üç ay sonra kenti ele geçirdi. Ardından Urfa'yı da ele geçirmek istedi, ancak alamadı. 505'te Otuz Oğuzların Kafkasya üzerinden Ermen'e saldırması üzerine Roma ile ateşkes yapıldı. (Otuz Oğuzlar, Batı Türk Kağanlığı yıkıldıktan sonra Hazar Kağanlığı'nı kuracaktı). Otuz Oğuz saldırıları üzerine Doğu Roma, Kafkasya'daki siperlerin bakımı için Partlara Amat'ı geri alma karşılığında yeniden ödeme yapmaya başladı.

Kavut, 520'lerde sürmekte olan onargalar (reformlar)

sırasında, artık gerek duymadığı için Maştakçıları desteklemeyi bıraktı. Tengrici kamlarla Hıristiyan ve Yahudi taşmanların Maştak ile yandaşlarını karaladığı ve yalgağığı (iftira attığı) bir tartışma düzenledi. Maştakçıların, kadınların da paylaşılmasını istediğı yalgası (iftirası) burada atıldı. Ardından Kavut, Maştak'ı yakalatarak yokattı ve Maştak yandaşlarını öldürttü. Ancak Kavut, birçok yapı tazalağı da (projesi) gerçekleştirdi. Mada'daki Kermen (bugünkü Kirmanşah) kentini yeniden kurdu. Alan'da Baylakan (bugünkü Beylagan) kentini kurdu. Darbent'te yeni savunma berkinleri (surları) ördürdü. Hindistan'la ködü (ticâret) ilişkilerini geliştirdi.

Partlarla Romalılar arasındaki düşmanlık, yeni Roma imparatoru I. Yustinyanus'un tahta çıkmasından bir yıl sonra 528'de yeniden savaşa dönüştü. Çatışmalar ilk olarak Yıpar'da başladı ve kısa sürede Mezopotamya'ya sıçradı. Romalılar burada ağır bir yenilgiye uğradılar. Ardından, 530'da Bartın (Mardin) yakınlarında iki ordu arasında yapılan savaşta Part ordusu yenildi. Eski Türkçe *bartın* / *bertin*, 'kırık' anlamına gelir. Ancak bu savaş, çatışmayı sona erdirmedi. Ertesi yıl Kavut, Doğu Roma'nın Kumug (bugünkü Adıyaman) ilini ele geçirmek için bir ordu gönderdi. Romalılar burada ağır bir yenilgiye uğradı. Partlar 531'de Silvan'ı kuşattı. Ancak kuşatma sırasında Kavut hastalanarak ölünce, kuşatma kaldırıldı.

Kavut'un yerine, oğlu Kasar tahta çıktı. Ancak Kasar'ın ülke içindeki konumu güvensiz olduğundan, Romalılarla barış yapmak istedi ve kısa süre içinde bir antlaşmaya varıldı. Yustinyanus, Kafkasya'nın savunulması için 110 sentenarya (yaklaşık 6 bin kilo) altın ödeyecek ve Roma Mezopotamya'sının üssü olan Bartın (Mardin) yakınların-

daki Dara kalesinden, Nusaybin ile Harran arasındaki Konstantina kentine çekilecekti. İki yönetici birbirini bir kez daha eşit olarak tanıyacak ve karşılıklı yardım sözü verecekti. Kasar, başlangıçta iki Yıpar kalesini geri vermeyi üznerken (reddederken), Roma'nın Part Ermen'inde ele geçirdiği iki kalenin geri verilmesini istedi. Yustinyanus ilk başta bunu onayladı, ancak kısa süre sonra görüş değiştirdi. antlaşma bozuldu. Bununla birlikte 532 yazında yapılan görüşmelerde, iki ülkenin ele geçirdiği kalelerin değişimi için anlaşıldı. Ayrıca sürgündeki Yıparlı bulgakçıların (isyancıların) Doğu Roma'da kalması ya da güvenli olarak evlerine dönmesi onaylandı.

Kasar, yönetiminin ilk yıllarında ağabeyi Kaya'nın (Romeyka: Χάωσις *Cháosis*, Farsça: *Kayus*) ayaklanmasıyla uğraşmak zorunda kaldı. Kaya, Kasar'ın tersine Maştakçıydı ve onların desteğini almıştı. Ayrıca, yaşının büyük olması nedeniyle tahtın yasal ardılı olduğunu öne sürüyordu. Ancak yapılan çarpışmada Kasar onu yenerek tutsak aldı ve özgür bırakmak için açığıda (itirafta) bulunmasını ve yalka (af) dilemesini istedi. Kaya bunu üzneyerek (reddederek) ölümü seçince, yokatıldı (idam edildi). Kasar'ın yönetimine yönelik bir başka tuda (tehlike) da, Part noyanlarının bir kesimiyle birlikte Kasar'ı devirip yerine kardeşinin oğlu Kavut'u tahta çıkarmak isteyen amcasıydı. Bunu öğrenen Kasar, olaya karışan noyanları, amcasını ve tüm kardeşlerini çocuklarıyla birlikte yokattı. Ayrıca saraydan uzaktaki henüz daha çocuk yaşta olan Kavut'un da yokatılması (idam edilmesi) için buyruk gönderdi. Ancak bir Part noyanı, Kavut'un kaçarak Doğu Roma'ya sığınmasını sağladı.

Kasar 540'ta Doğu Roma topraklarına saldırdı.

Suriye'deki Zenobya (bugünkü Halabiye) kalesini ele geçirmek istedi, ancak başarısız oldu. Daha sonra Sura kentine saldırarak ele geçirdi ve kenti yağmaladı. Ardından Hierapolis (bugünkü Menbiç) kentini kuşattı ve kente saldırmamak için bin kilo gümüş istedi. Kent bunu ödeyince, kuşatmayı kaldırdı. Bozaran (Haziran) ayında Antakya'ya saldırarak kenti ele geçirdi ve yağmaladı. Bunun üzerine Yustinyanus barış isteyerek, büyük bir artut (haraç) ödeme karşılığında bir antlaşma yaptı. Antlaşma ayrıca, Roma'nın antlaşmaya saygı duyacağının bir güvencesi olarak Roma elçilerinin tutu (rehine) olarak verilmesini de içeriyordu. Kasar daha sonra, bugünkü Hama yakınlarındaki Apamea ve diğer Roma kentlerinden de artut (haraç) alınca, Yustinyanus ateşkesi bozdu.

Kasar 541'de, Yıpar'ın batısındaki Roma ili Laziki'nin (Kalık'ın) ilteberi Kuvaz'ın (Romeyka: Γουβάζης *Guvázis*) Romalıları topraklarından kovmak istemesi üzerine ordusuyla Kalık'a geldi. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak geçen *Kuvaz*/*Kuvız*, 'kutsal' anlamına gelir. Kasar buradaki Petra kalesini ele geçirerek, bölgeyi koruması altına aldı. Bu sırada Romalı komutan Belisaryus Mezopotamya'ya girerek, Nusaybin'i kuşattı, ancak kenti alamayınca geri çağrıldı. Kasar daha sonra, Urfa'ya yönelerek, kenti kuşattı. Kenti alamayıp geri çekilmek zorunda kalmasına karşın, 545'te Roma ile beş yıllık bir ateşkes yaptı. Ancak ateşkesin üçüncü yılı olan 548'de, Kalık'ta Part yönetimine karşı Roma'nın kışkırttığı bir ayaklanma başladı. Roma bu ayaklanmayı desteklemek için bir ordu gönderince, ateşkes bozuldu ve Kalık'ta savaş başladı.

Kalık (Laziki) savaşlarının sonuncusu 556'da gerçekleşti ve Partlar bu savaşta yenildi. Ardından barış görüşmeleri

başladı ve 562’de sonuçlanarak 50 yıl sürecek bir antlaşmaya varıldı. Antlaşmaya göre Partlar Kalık’ı terk edecek ve Roma da bunun karşılığında Partlara yıllık olarak altın ödeyecekti. Ayrıca Partlar, kuzeydeki Türk boylarının Kafkasya üzerinden Roma topraklarına girmesini engelleyecek ve Roma da bunun karşılığında Partlara saldırmayacaktı. Her iki ülkenin Arap bağlaşıkları olan Gassânîler ile Lahmîdîler de bu antlaşmaya uyacak ve birbirine saldırmayacaktı.

Orta Asya’nın doğusunda Üç Oğuzlar, 552 yılında Aşına Tümen (İlig Kağan) önderliğinde Apar (Avar) Kağanlığı’nı yıkarak Birinci Türk Kağanlığı’nı kurmuşlardı. Üç Oğuzlar, daha önce Aparların bağlaşığı (müteffiki) olan Soğdakların (Ak Kunların) topraklarına saldırmaya başlayınca, bu iki ülke birbirine çerik (rakip) ve düşman olmuştu. Bu da Partlar için, doğudaki sınırlarını keyneyen (tehdit eden) Soğdaklara karşı yeni bir bağlaşıklık anlamına geliyordu. Böylece Partlar, Üç Oğuzlarla bağlaşıkurarak 557’de Soğdaklara iki yönlü bir saldırı başlattılar. Soğdakların güçlü bir ordusu vardı, ancak Partlarla Üç Oğuzlar arasında sıkışmış durumda kalıp, hem doğuda hem de batıda iki kamakta (cephede) birden savaşmak onları arıltmıştı (zayıflatmıştı). Buhara Savaşı’nda Part ve Üç Oğuz ordularına karşı savaşan Soğdaklar yenilince, Ak Kun Kağanlığı yıkıldı.

Yeni Doğu Roma imparatoru II. Yustinyanus, 572’de barış antlaşmasını bozarak Partlara yaptığı yıllık ödemeyi kesti. O yıl bir Roma ordusu Part topraklarına girerek Nusaybin’i kuşattı. Bunun üzerine Kasar Suriye’ye bir ordu gönderdi. Kendisi de başka bir orduyla Dara kalesini kuşattı ve dört ay sonra kenti ele geçirdi. Suriye’ye giden ordu da, oradaki bir çok kenti yağmaladı. II. Yustinyanus bu olaylardan sonra çıldırarak 578’de tahttan çekildi ve yerine

yüksek ülgüülü (rütbeli) bir komutan olan Tiberyus geçti. Barış görüşmeleri bir kez daha başladı, ancak Kasar'ın 579'da ölmesi üzerine, görüşmeler sona erdi.

Kasar'dan sonra tahta çıkan oğlu IV. Kurmuş, Romalılarla barış görüşmelerini sürdürmeye başladı. Roma, Partların Ermen üzerindeki tüm isteklerinden vazgeçmesini ve Roma denetimi altındaki Arzaneni (bugünkü Erzincan) bölgesini, Part yönetimi altındaki Dara ile değiş tokuş etmek istiyordu. Ancak Kurmuş, I. Yustinianus döneminde yapılan yıllık ödemenin yeniden başlamasını da istiyordu. Böylece görüşmeler kesilince, savaş yeniden başladı. Beş yıl süren savaşlardan sonra 584'te barış görüşmeleri yeniden başladı, ancak bir kez daha kesilerek savaş sürdürüldü. 586'da bir kez daha barış yapılmaya çalışıldı ve yine bir sonuca varılamayınca, savaş eski hızıyla sürdü.

Türk Kağanı Bağa, 588'de Ceyhun'un güneyindeki Part topraklarına saldırarak, Part ordusunu bozguna uğrattı ve bugünkü Kuzey Afganistan olan Balık (Belh) bölgesini ele geçirdi. Savaş arkusu (kararı) için yapılan Part kurultayında Barın Çoban adlı bir noyan, Part ordusuna komutanlık etmek üzere seçilerek Karasan (Horasan) ilteberliğine atandı. Yapılan savaşta Türk Kağanlığı ordusu püskürtülerek, Kaş (Taşkent) ile Samarkent ele geçirildi. Ardından Barın Çoban Kafkasya'ya gönderildi ve burada da başarılı oldu. Daha sonra bir kez daha Roma'ya karşı Part ordularının komutanlığına getirildi ve Yıpar'da bir Roma ordusunu yendi. Ancak daha sonra Aras kıyılarında bir Roma ordusuna yenildi.

IV. Kurmuş, bu yenilgi nedeniyle Barın Çoban'ı görevden aldı. Bunun üzerine Barın Çoban, 589'da üç ay süren

bir ayaklanma başlattı ve 590'da kendini kağan ötüngedi (ilân etti). Uzun süren çatışmalardan sonra Kurmuş'a yenilince, kaçarak Türk Kağanlığı'na sığındı. Türk kağanı Tölis, Barın Çoban'ı kendi ordusuna komutan olarak atadı. Barın Çoban, Türk Kağanlığı ordusunda da başarılı işler yaptı. IV. Kurmuş, 590'da bir saray urasıyla (darbesiyle) devrilerek öldürüldü ve yerine oğlu II. Kasar tahta çıkarıldı. Urasıyapanlar, Kasar'ın iki dayısıydı. Kasar birkaç yıl sonra babasını öldüren dayılarını ve pusuya katılan Part noyanlarını yokattı (idam etti). Daha sonra, Barın Çoban yaşadığı sürece kendini güvende duymadığı (hissetmediği) için 591'de bir pusuyla onu öldürttü.

Önceleri barışçıl süren Roma ile ilişkiler daha sonra bozulunca, yeniden savaş başladı. II. Kasar, 604'te Dara ile Urfa'yı ele geçirdi ve kuzeyde yitirilen toprakları geri aldı. Böylece, Part-Roma sınırlarının 591 öncesine dönmesini sağladı. Part orduları daha sonra Suriye ve Anadolu'ya saldırarak yağmaladı ve 608'de Kalsedon'a (bugünkü Kadıköy'e) kadar ilerledi. 610'da Doğu Roma tahtına çıkan Herakleyos, barış görüşmeleri yapmaya çalıştı, ancak Kasar bunu geri çevirdi. 613 ve 614'te Partlar Şam ile Kudüs'ü kuşatarak ele geçirdi ve yeniden Anadolu'ya saldırarak Romalıları birçok kez yendi. 618'de Mısır'ı tıyadılar (fethettiler). Doğu Roma, iç çekişmeler ve Avrupa'daki Avarların saldırıları nedeniyle çok az direniş gösterebilmişti. 622'de, Rodos ile birkaç ada da Partların eline geçti.

Herakleyos 624'te büyük bir orduyla Part topraklarına doğru ilerledi. 626'da Batı Yıpar'ı ele geçirdi. O yıl Partlar Avarlarla anlaşarak Konstantinopolis'i (İstanbul'u) kuşattı, ancak kenti ele geçiremediler. Daha sonra Part ordusu Anadolu'dan geri çekildi. Romalılar, 627'deki Ninova

Savaşı'nda Part ordusunu yenerek başkent Taçbun'a doğru ilerleyince, Kasar geri çekildi. Herakleyos başkente girerek yağmaladı. II. Kasar daha önce, en sevdiği oğlu Bartan'ın (Farsça: *Mardan*) ardıllığını sağlamak için diğer oğlu Kavut'u türmeye (hapse) atmıştı. Kasar Romalılara yenilip geri çekilince, Part noyanları 628'de II. Kasar'ı öldürerek, oğlu Kavut'u türmeden (hapisten) çıkarıp tahta geçirdi.

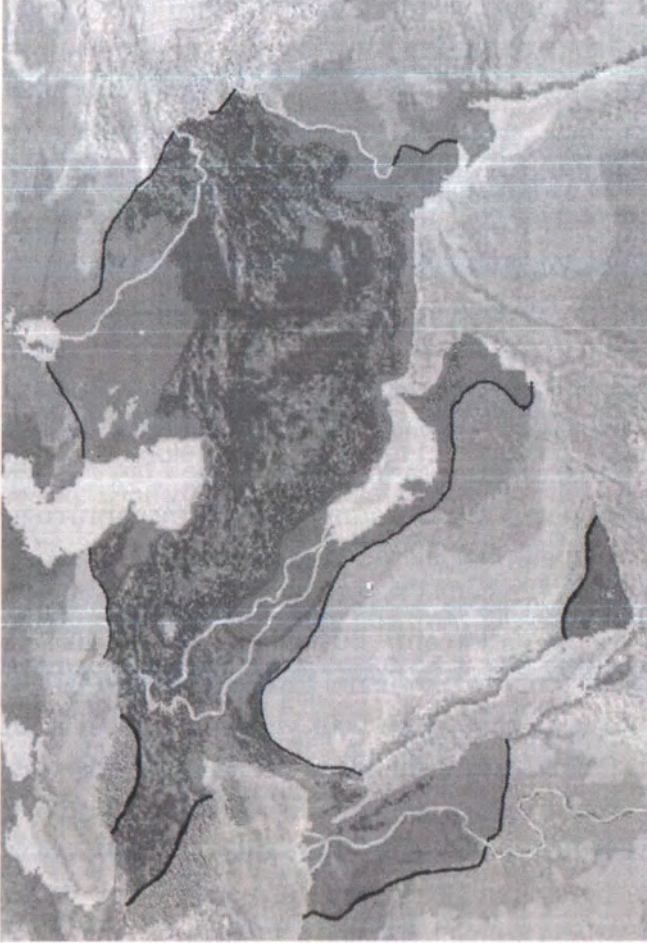
II. Kavut tahta çıktıktan sonra kardeşi Bartan'ı öldürttü. Roma ile bir antlaşma yaparak babasının ele geçirdiği tüm Roma topraklarını geri verdi. Yönetimi altındaki Hıristiyanlara tam bir din özgürlüğü sağlayarak, II. İsayah'ı (628-645) Doğu Nasturi Kilisesi'nin yeni Katolikosu (Doğu Patriği) olarak atadı. Ayrıca Buğra avulundan (âilesinden) Ermen nökeri Tarit'ı Part Ermen bölgesinin marbanı (uç beyi) olarak atadı. Buğra, Eski Türkçe 'erkek deve' demektir. Daha sonra Buğra adı Haycaya *Բագրատունի* *Bagratuni*, Tarit adı da *Տիրոց* *Tirots* olarak dönüştürülmüştür.

Kavut, 628'de birkaç aylık yönetimden sonra salgından (vebâdan) öldü. Bunun üzerine Part noyanları, Kavut'un sekiz yaşındaki oğlu III. Art Aşır'ı tahta çıkardı. Art Aşır yönetecek yaşa gelinceye kadar kağanlığı başbakan (vezir) Adur yönetti. Adur, kendi kardeşi Nerse'yi Güney Mezopotamya'daki Kaşkar kentine yönetici olarak atadı. Ancak, güçlü bir başbakan altında bile kağanlığın durumu oldukça kötüydü. Part noyanları arasındaki bölünme artmış ve ülkenin ortunal (merkezî) yapısı dağılmıştı. Part komutanlarından Çakır Bars, 630'da altı bin kişilik bir orduyla başkent Taçbun'a yürüyerek kenti ele geçirdi. Çakır Bars adı daha sonra Farsçaya *Shahrbaraz* olarak dönüştürülmüştür. Çakır Bars, tutsak aldığı Art Aşır ile başbakanı Adur'u ve diğer birçok önde gelen noyanı yokatarak tahta çıktı.

Bu arada, Türk Kağanlığı'na sığınmış olan II Kavut'un oğlu III. Kasar, kağanlıktaki kargaşayı duyunca ülkesine geri döndü ve Karasan'ın (Horasan'ın) bir kesimini ele geçirerek kağanlığını ötüngedi. Ancak üç ay sonra Karasan ilteberi onu öldürdü. Çakır Bars tahta çıktıktan kırk gün sonra, Barak Kurmuş adındaki bir Part noyanı onu öldürdü. Barak Kurmuş adı daha sonra Farsçaya *Farrukh Hurmuz* olarak dönüştürülmüştür. Barak Kurmuş daha sonra II. Kasar'ın kızı Boran'ı o yıl 630'da tahta çıkardı. Eski Türkçe *boran / buran*, '(yoğun) yağmur' anlamına gelir. Boran adı daha sonra Farsçaya *Pūrān* olarak dönüştürülmüştür.

Boran Hatun tahta çıkınca Barak Kurmuş'u başbakan olarak atadı. Daha sonra yasaların uygulanması, altyapının onarılması, vergilerin düşürülmesi ve para basılması yoluyla kağanlıktaki durumu düzeltmeye çalıştı. Ancak Boran Hatun kısa bir süre sonra o yıl tahttan indirildi ve II. Kasar'ın kız kardeşinin oğlu (Boran Hatun'un halasının oğlu) Çakır Bars tahta çıkarıldı. Çakır Bars da kısa bir süre sonra tahttan indirildi ve 631'de yerine yeniden Boran Hatun tahta çıkarıldı. Ertesi yıl 632'de başkent Taçbun'da bir ayaklanma patlak verdi ve Boran Hatun kısa bir süre sonra devrilerek öldürüldü. Tahta çıkan ilk ve tek Part Hatunu olan Boran, toplam on altı ay hanlık yapmıştı. Part noyanları tahta sekiz yaşındaki III. Yazı Tegin'i tahta çıkararak iç savaşa son verdiler. Yazı Tegin, daha önce öldürülmüş olan II. Kasar'ın oğlu Çakır Yar'ın oğluydu. Çakır Yar adı daha sonra Farsçaya *Şahrıyar* olarak dönüştürülmüştür. Eski ve günümüz Türkçesinde *yar*, 'kayalık' / 'uçurum' demektir ve Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçer. Son Part kağanı Yazı Tegin, kağan soyunun da yaşayan son üyesiydi. Ancak kağanlık saldırı altındaydı.

Üç Oğuzların kurmuş olduğu Türk Kağanlığı, doğudan ve Kafkasya üzerinden saldırıyordu. Part ordusu Romalılarla yapılan savaşlar ve iç çatışmalar nedeniyle oldukça arılmıştı (zayıflamıştı). Ardından Müslüman Arapların saldırıları başladı. Arapların bu saldırıları sonucunda Part Kağanlığı çöktü.

II. Part Kağanlığı (en geniş sınırları)

Arap Tabınlığı (Hâkimiyeti)

Yıllarca süren Part-Roma savaşları, toplumun ana gelir kaynağı olan ködü (ticâret) yollarını ve uzguyu (sanayiye) artatmıştı (mahvetmişti). Bu savaşların altından kalkabilmek için vergiler olağan üstü artırılmış ve toplumun çoğu bu vergileri ödeyemez duruma gelmişti. Kağanların sık sık değişmesi ve tımar iyelerinin (sahiplerinin) artan gücü, kağanlığı daha da arıltmıştı (zayıflamıştı). On dört yılda on iki kağanın tahta çıktığı son dönemde, kağanlığın ortunal (merkezî) gücü önemli ölçüde arılmış ve noyanlar iyice güçlenmişti. Bir dizi urasın (darbenin) ardından güçlü bir kağan ortaya çıksa bile, ülke tümüyle toparlanamamıştı.

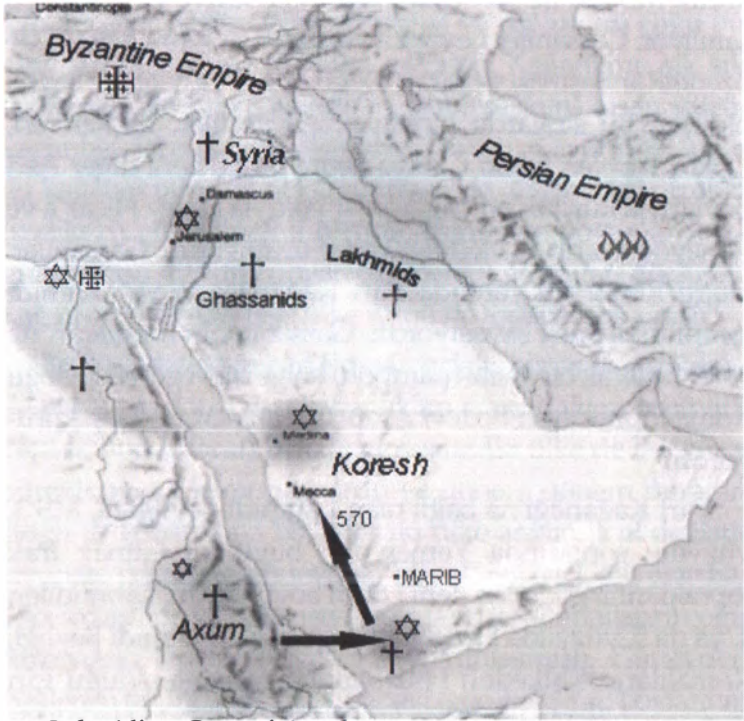
MÖ 1. yüzyıldan beri Roma ve daha sonra Doğu Roma ile Birinci ve İkinci Part kağanlıkları arasındaki sınır büyük ölçüde Burat (Fırat) Irmağı olmuştu. İki ülke de bu sınıra sürekli olarak karşı çıkıyordu ve dönem dönem Burat'ın doğu ile batısındaki bölgeler iki ülke arasında el değiştiriyordu. İki ülkeyi güneydeki büyük Suriye Çölü ayırdığı için, savaşların ve dolayısıyla turaların (tahkimatların) çoğu kuzeydeki tepelik bölgelerde yoğunlaşmıştı. Güneyden beklenen tek tuda (tehlike), Bedevî (göçebe) Arap boylarının ara sıra yaptığı baskınlardı. Bu nedenle her iki ülke de yalıtım işlevi gören ve kendilerini Bedevî Arapların saldırılarından koruyan güneydeki küçük ve özerk Arap beylikleri ile bağlaş (ittifak) kurmuştu. Doğu Roma'nın bağlaşısı Gassânîler, Partların bağlaşısı ise Lahmidîlerdi. Bu iki Arap boyu da Hristiyandı. Gassânîler ile Lahmidîler arasında, onları birbirleriyle uğraştıran sürekli bir düşmanlık vardı ve bu durum Partlarla Romalıların işine geliyordu.

Gassânîler, Arap Yanımadası'nın güney kesimlerinden Burat'ın (Fırat'ın) batısına, bugünkü Ürdün ve Güney

Suriye topraklarına göç etmiş olan El Azd boylarının bir parçasıydı. Giderek, bugünkü Filistin ve Lübnan topraklarına da yayıldılar. Daha sonra Roma tabınılığı altına girdiler. Levant'a hangi dönemde geldikleri ise belirsizdir, ancak MS 250 ile 300 yılları arasında Suriye'ye geldikleri sanılıyor. Gassânîler Levant'a yerleştikten sonra MS 473'de özerklik antlaşması yaparak, Doğu Roma'ya bağlı bir beylik oldular. Bu sıralarda Hristiyanlığa geçtiler. Başkentleri, Golan Tepeleri'ndeki Cabiya kentiydi. Etkileri, diğer Azd boylarıyla kurdukları bağlaşıklar yoluyla kuzey Hicaz'a ve güneyde Yesrib'e (Medine) kadar uzanıyordu. Gassânîler, Doğu Roma'nın yanında Part Kağanlığı'na ve Lahmidî Araplarına karşı savaşıyordu. Gassânîler'in toprakları da sürekli olarak bir yalıtık (tampon) bölge işlevi görerek Doğu Roma topraklarını Bedevî Arapların akınlarına karşı koruyordu.

Part Kağanlığı'na bağlı olan Lahmidî Beyliği'ni, MS 3. yüzyılın sonlarında Yemen'den bugünkü Güney Irak topraklarına göç eden Benî Lahm boyu kurdu. Lahmidîler, 4. ya da 5. yüzyılda Hristiyanlığa geçtiler. Lahmidî Beyliği, Romalıların Kalkedon Hristiyanlığına karşı olduğu için Partların desteklediği Doğu Hristiyan Kilisesi'nin önemli bir ortunu (merkezi) oldu. Başkentleri, Irak'taki Kufa kenti yakınlarındaki Doğu Kilisesi'nin önde gelen bir piskoposluğu olan Hira kentiydi. Lahmidîler 6. yüzyılda beyleri El Mundir (503-554) döneminde güçlerinin doruğuna ulaşarak, Doğu Roma Suriye'sine ve Doğu Roma yanlısı Gassânîlere baskınlar yapmaya başladı. Part Kağanlığı'nın Lahmidî Arap birlikleri, 609'daki Zikar Savaşı'nda Bedevî Araplara yenilmişti. Zikar Savaşı, Güney Irak'ta Bedevî Araplarla Part Kağanlığı arasında yapılan İslâm öncesi bir

savaştı. Ancak Lahmidîler, 628’de Partlara karşı ayaklandılar. Part kağanı II. Kasar, bu ayaklanmayı bastırarak beyleri Numan’ı öldürüp Lahmidî beyliğini ortadan kaldırdı.

Lahmidî ve Gassanî Arapları

Arap kaynakları, 628’de Muhammed’in birçok ülke yöneticisine birer biti (mektup) göndererek onları İslâma çağırdığını yazar. Ancak bu çarım (iddia), henüz bugüne kadar kanıtlanmamıştır. Özellikle, Part kağanı II. Kasar’ın Muhammed’den bir biti aldığı çarımın oldukça tartışmalıdır, çünkü o sırada küçük bir bölgesel güç olan birinin gönderdiği varsayılan bir bitinin görkemli Part kağanının eline geçmiş olması olası değildir.

Part Kağanlığı'nın içinde bulunduğu bu koşullar altında Müslüman Araplar, 633'te Part kentlerine saldırmaya başladı. Halife Ebu Bekir, artık Part Kağanlığı'na ve Doğu Roma İmparatorluğu'na saldıracak kadar güçlenmişti. Bu saldırılarda önemli ölçüde engke (ganimet) ele geçirdiler. Ardından, Mezopotamya'nın daha derinlerine baskınlar düzenlemeye başladılar. Çöle yakın olan kentlere saldırıyor ve Part ordusunun ulaşamayacağı bir yerde yeniden çöle kaçıyorlardı.

Arap komutan Halid, 633'te 10 bin kişilik bir orduyla yola çıktı. Her biri 2 bin savaşçıdan oluşan Arap boy beyleri de ona katılarak çeri sayısı 18 bine çıktı. Halid Mezopotamya'ya girdikten sonra, Part ilteberlerine bir ertiri (mesaj) göndererek onları İslâma çağırırdı. İslâma geçmek istemeyenlerden ise cizye istedi. Acak Halid'i örüye (ciddiye) almayan Part komutanlarından yanıt alamadı. Bunun üzerine Halid, Partlara saldırarak arka arkaya dört savaş kazanıp Mezopotamya'nın büyük bir kesimini ele geçirdi. Bu savaşlardan sonra İslâma geçen Hristiyan Lahmidîler, Müslüman Araplar için çâşitlik (câsusluk) yapmaya başlayarak, Part Kağanlığı'nın çöküşünde büyük bir etkinlik göstermeye başladılar.

Halife Ömer döneminde, Roma ordusu 636'da Araplara saldırdı, ancak bozguna uğradı. Ardından Partlar büyük bir orduyla Arapların karşısına çıktı. Part ordusu, bugünkü Bağdat yakınlarındaki Kadış (Arapça: *el Kadisiye*) kenti dolayında yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğradı ve birçok Part komutanı savaş alanında öldü. Eski Türkçe *kadış*, 'kayış' demektir. Araplar daha sonra üç aylık bir kuşatmanın ardından 637'de başkent Taçbun'a girerek kağanlık kaznağını (hazinesini) ele geçirdiler. Yazı Tegur, yanındaki

yaklaşık bin kişi ve kaznağın küçük bir kesimiyle birlikte Mada'ya çekildi.

Part orduları Taçbun'dan çekildikten sonra Irak'taki Tağlığ (Arapça: *Diyālā*) kentinde toplanmıştı. Eski Türkçe *tağlığ*, 'dağlık' demektir. Tağlığ'a saldıran Araplar, yedi aylık bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirdi. Ardından Tığrı (Dicle) Irmağı kıyısındaki Tığrıt (Arapça: *Tikrīt*) üzerine yürüdüler ve karşılaştıkları büyük bir direnişten sonra, Hristiyan Arapların yardımıyla kenti ele geçirdiler. Eski Türkçe *tığrıt*, 'sağlamlaşmış' / 'güçlenmiş' anlamına gelir. Daha sonra Musul'a bir ordu gönderdiler. Musul'daki Part ordusu, cizye ödemek koşuluyla tutuzdu (teslim oldu). Böylece tüm Mezopotamya artık Arapların denetimi altına girmişti. Bunun üzerine Partlar Mada'ya (Güney Azerbaycan'a) çekilerek, buradan Mezopotamya'ya saldırılar yapmaya başladılar. Ancak daha sonra Part orduları yeniden bozguna uğradı. Arapların Elam'a saldırıları 638'de başladı. 641'de Şuşin'e saldırdılar ve birkaç aylık bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirdiler. Ardından Elam'ı ele geçirdiler.

Yazı Tegur 642'de, başkenti geri almak ve Arapların ilerlemesini durdurmak için yüz bin kişilik yeni bir ordu kurarak, Bartan Bey (Farsça: *Mardan Şah*) komutasında Astana (Farsça: *Nehâvend*) kentine gönderdi. Eski Türkçe *astana*, 'alçak' ve 'eşik' anlamlarına gelir. Yazı Tegur'in gönderdiği ordunun gücü karşısında Halife Ömer toplayabildiği tüm Arap ordularını Partların üzerine yolladı. Birkaç gün süren savaşta her iki ordu da büyük yitkiler verdi. Bu savaş, Partlar için Kadış Savaşı'ndan sonraki ikinci büyük bozgun olmuştu.

Araplar, Ekbatana (Farsça: *Hamedan*) çevresindeki tüm bölgeyi ele geçirdiler ve bir süre sonra da Tuzak (Arapça: *Tavvac*) kentinde bir üs kurmayı başardılar. Kısa bir süre sonra Part komutanı Çarağ'ı yenerek öldürdüler. Daha sonra Müslümanlığa dönen Kurmuş İbn Hayyan adlı bir Türkü, Elam bölgesinde Senez olarak bilinen bir kaleye saldırması için gönderdiler. Osman'ın yeni halife olarak tahta çıkmasından sonra, Çarağ'ın kardeşinin önderliğindeki Bay Çapar (Farsça: *Bişâpur*) toplumu, kentin bağımsızlığını ötüngedi. Ancak yenildiler.

Araplar 638-639'da Roma Ermen bölgesini ele geçirmişti. Halife Ömer, 643'ün sonlarında Güney Kafkasya'daki Yıpar ile Part Ermen bölgesine Buheyr komutasında bir ordu göndererek, Tublu (Gürcüce: Tbilisi; "Tiflis") kentini ele geçirmesini istedi. Eski Türkçe *tublu*, 'sıntı' (mezar) demektir. Buheyr Tublu'ya yaklaşırken, Halife Ömer ona ordusunu üç kolorduya ayırmasını söyledi. Bir kol kuzeye, bir kol güneye, bir kol da Tublu'ya saldırarak kenti ele geçirdi. Ardından, Ermen'deki Tabin kenti de Arap ordusuna karşı daha çok dayanamayarak boyun eğdi ve artut (haraç) ödemeyi onayladı. 644'te Araplar artık Doğu Anadolu ile Güney Kafkasya'nın tümünü ele geçirmişti.

Yazı Tegir, bundan sonra Asman'a (Farsça: *Esfahan*) çekilerek küçük bir ordu kurdu. Eski Türkçe *asman*, 'gök' demektir. Ancak bu ordu daha sonra ayaklanarak, Araplara yardım etti. Araplar 644'te bir kez daha Elam'a saldırarak Satı Kur'a (Farsça: *Estahr*) kadar ulaştılar. Bunun üzerine Yazı Tegir, direniş için Satı Kur'a gitti ve Part ordusu burada Arapları geri püskürttü. Daha sonra Araplar 648'de yeniden saldırarak, Satı Kur ilteberi Bağa'yı kenti evirmeye (teslim etmeye) zorladılar. Kent, Araplara tutuzdu (teslim oldu).

Ancak yeni atanan Arap ilteber Abdullah İbn Amir, Kur (bugünkü Firuzabad) kentini ele geçirmeye çalışırken, 649'da Satı Kur kenti ayaklanarak kentin Arap komutanını öldürdü ve Arap boyunduruğundan kurtuldu.

Yazı Tegur 650'de, Araplara karşı direnişi örgütlemek için yeniden Satı Kur'a ve ardından Kur'a gitti. Ancak Satı Kur güçlü bir direniş gösteremeyince, Araplar kısa bir süre sonra, içinde birçok Part noyanı da olmak üzere kenti savunan 40 bin dolayındaki kişiyi öldürerek kenti aldı. Araplar daha sonra Kur, Kazır (Farsça: *Kazerun*) ve Sırıp (Farsça: *Bandare Sirâf*) kentlerini hızla ele geçirince, Yazı Tegur Kermen'e (Farsça: *Kerman*) çekilmek zorunda kaldı. Araplar böylece bugünkü Güneybatı İran'ı ele geçirmiş oldu. Eski Türkçe *sırıp*, 'sırlı' (cilâlı); *kermen*, 'geniş olan' anlamına gelir. Kermen uç beyi düşmanca davranınca, Yazı Tegur Sakeli'ne (Sagastan'a) gitti. Arap ordusunun Kermen saldırısı, Basra'dan başladı. Arap komutanı Süheyl'e Taras (Şiraz) ve Bar kentlerinde diğer Arap orduları da katıldı ve Araplar Kermen uç beyini kanlı bir savaşta yenerek öldürdüler. Yazı Tegur ise, Sakeli'nde ordu toplamak için ilteberden vergi isteyince, Sakeli ilteberinin desteğini yitirmişti.

Araplar, 650 yılında Sakeli'ne bir ordu gönderdi. Ancak Arap ordusu ağır bir yenilgi alarak geri çekildi. Bir yıl sonra başka bir Arap ordusu Sakeli'ne gönderildi. Daha sonra Araplar, günümüzdeki Güneybatı Afganistan'da bulunan ilin başkenti Sarangu (bugünkü Zarang) kentini kuşattı. Eski Türkçe *sarangu*, 'sargı' demektir. Kent dışındaki yoğun bir savaşın ardından kentin ilteberi Araplara tutuzdu (teslim oldu). Part ilteberi Araplara, kentte yaşayanların canlarının bağışlanması karşılığında bin altın kap taşıyan bin köle (ya

da kız) içinde olmak üzere 1 milyon dirhemlik ağır bir artut (haraç) ödedi. Daha sonra Araplar kente bir Arap ilteber atadı. Bir buçuk yıl sonra Arap ilteber Rabi, Basra'ya çağnilarak yerine Abdurrahman atandı. Sakeli yurttaşları bu boşluktan yararlanarak ayaklandı ve Sarangu'daki Arap koşununu (garnizonunu) yendi. Ancak Abdurrahman, Sakeli'ne ulaşınca ayaklanmayı bastırdı ve bölgedeki birkaç kenti ele geçirdi.

Arapların Mada'ya saldırmaları 651'de başladı. Bu bölgeye atanan Arap komutan Huzeyfe, Sengin'e (Farsça: *Zencan*) yürüdü. Eski Türkçe *sengin*, 'kayalık' / 'taşlık' demektir. Partlar kentten çıkıp savaşa girdiler, ancak Huzeyfe onları yenerek kenti ele geçirdi ve cizye karşılığı canlarını bağışladı. Sengin'den sonra Huzeyfe Art Balık'a (Farsça: *Erdebil*) yürüdü. Kent, Araplara savaşmadan tutuzdu (teslim oldu). Huzeyfe daha sonra Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca kuzeye doğru yürüyüşünü sürdürerek, Alan bölgesine girdi ve burada Darbent kentini savaşarak ele geçirdi. Bu sırada Halife Osman, Huzeyfe'yi geri çağırıldı ve yerine Buheyr ile Utbe'yi atadı. Bu iki komutan Alan'a iki koldan saldırı gerçekleştirmek için gönderilmişlerdi. Buheyr kuzeye giderken, Sudan komutasındaki büyük bir Part ordusu onu durdurdu. Eski Türkçe *Sudan*, 'akan' demektir. Yapılan savaşta Sudan yenilerek tutsak alındı. Canı karşılığında Alan'daki barklarını (mülklerini) evirmeyi (teslim etmeyi) ve diğerler Türkleri Araplara boyun eğmeye çağırmayı onayladı. Utbe daha sonra Sudan'ın kardeşi Barın'ı da yendi. O da Araplara boyun eğdi. Alan bölgesi daha sonra Araplara tutuzdu (teslim oldu) ve yıllık cizye ödemeyi onayladı.

Yazı Tegur bunun üzerine, Türk Kağanlığı'ndan yardım

istemek için yola çıktı. Doğu ve Batı kağanlıklarına bölünmüş olan Türk Kağanlığı bu sıralarda Çindeki Türk Tabgaç Kağanlığı'na bağlıydı. Yazı Tegin Karasan'a (Horasan'a) vardığında buradaki Partlar, kağanın savaşı sürdürme isteğine karşı çıkarak Araplarla barış yapmasını istediler. Ancak Yazı Tegin bunu üznedi (reddetti). Karasan, Part Kağanlığı'nın ikinci büyük bölgesiydi ve o dönemde günümüzdeki Kuzeydoğu İran, Kuzeybatı Afganistan ve Güney Türkmenistan topraklarını kapsıyordu.

Anhaf komutasındaki Arap ordusu 651'de Karasan'a saldırdı. Anhaf, Arığ (Rey) üzerinden Ne Çapar'a (Neşabur'a) yürüdü. Araplar kısa bir süre önce Arığ'ı almışlardı. Ne Çapar kenti direnmeden tutuzdu (teslim oldu). Anhaf, Ne Çapar'dan bugünkü Batı Afganistan'daki Kant'a (Herat'a) yürüdü. Kant iyi korunan bir kentti. Araplar kenti birkaç ay boyunca kuşattılar. Ancak sonunda kent tutuzdu (teslim oldu). Böylece Araplar, Güney Karasan'ın tümünü ele geçirmiş oldular.

Anhaf daha sonra kuzeye, bugünkü Türkmenistan'da bulunan Mar'a (Merv) doğru yürüdü. Mar, Karasan'ın başkentiydi. Arapların yaklaştığını duyan Yazı Tegin, Balık'a (Balh) doğru yola çıktı ve orada küçük bir ordu topladı. Burada Türk Kağanlığı'nın Berkin (Fergana) kentinin beyi ile bağlaş (ittifak) kurunca, Berkin beyi bir birlikle ona katıldı. Bunun üzerine Halife Ömer, Anhaf'a bu bağlaş bozmasını söyledi. Anhaf ne tür bir sapıtlık (fesatlık) yaptıysa, Araplarla savaşmanın kendi beyliğini tudaya (tehlikeye) atacağını düşünen Berkin beyi, bağlaş bozarak geri çekildi.

Bu sırada Türk Kağanlığı'na bağlı olan Çağan Beyliği, yardım için Yazı Tegin'e bir birlik gönderdi. Mar'a giden

Yazı Tegur, Mar ilteberi (vâlisi) Bağa'dan savaş için vergi isteyince, Soğdakların Bağlığ (Pelasgça: βαχλο Baklo) beyi Neze Tarkan ile işbirliği yapan Bağa, 651'de Yazı Tegur'e saldırıp onu yendi. Eski Türkçe *neze*, 'özel' / 'özgün' / 'ayırt edici' anlamına gelen *nerse* sözünün bir söylenişidir. Eski Türkçe *bağlığ*, 'bağlı' / 'bağlantılı' anlamına gelir. Bağlığ, Güney Türkistan (günümüzdeki Afganistan) bölgesiydi. Yenilginin ardından Yazı Tegur, Mar yakınlarındaki bir değirmene sığındı. Ancak değirmenci, Bağa'nın isteğiyle Yazı Tegur'in ertinilerini (mücevherlerini) çalmak için onu öldürdü. Daha sonra Doğu Türk kağanı, Bağa ile oğullarını yakalatarak ağır bir işkenceyle yokattı (idam etti). Mar'da Araplara karşı hiçbir direniş gösterilmedi ve kent savaşmadan tutuzdu. Bundan sonra Anhaf Mar'da kaldı ve destek birliklerinin gelmesini bekledi.

Araplar artık Part topraklarının en dış sınırlarına kadar ulaşmıştı. Bunun ötesinde Orta Asya Türklerinin toprakları ve daha da ötede Tabgaç Türklerinin Çin toprakları bulunuyordu. Anhaf, kaygıyla bekleyen Halife Ömer'e başansını anlatan bir biti (mektup) gönderdi ve Ceyhun'u aşırp Güney Sakeli'ne (Maveraünnehir / Transsaksonya) saldırmak için boşu (izin istedi). Ömer, Anhaf'a beklemesini ve bunun yerine gücünü Ceyhun'un güneyinde pekiştirmesini söyledi. Bu süre içinde Araplar, İslâmı yaymak için daha önce Hristiyanlıktan İslâma geçmiş olan yüz binlerce Lahmidî Arabını Part topraklarının çeşitli yerlerine yerleştirdi.

Yazı Tegur öldükten sonra oğulları Bars ile Barın, sağ kalan Part noyanlarıyla birlikte Çin'deki Tabgaç Kağanlığı'na sığındı. Tabgaç Kağanlığı, Araplardan kaçan Partları Çin'e yerleştirdi ve daha sonra Bars'ın başkomutanlığında bugünkü Afganistan'ın güneyindeki Savul (Zabul)

bölgesinde Part Bölge Komutanlığını kurdu. Araplar ise, kısa bir süre sonra Karasan'ın (Horasan'ın) tümünü ele geçirerek burayı Güney Sakeli'ne (Maveraünnehir'e) saldırmak için bir üs olarak kullanmaya başlayacaktı. Güney Sakeli, Soğdakların yurduydı. Eski Türkçe *soğ* / *suğ* / *suk*, 'istek' / 'hırs' demektir; *soğdak*, 'hırslı' / 'istekli' anlamına gelir.

Arap kaynakları, Arapların Güney Sakeli'ni 650'lerde ele geçirmeye başladıkları izlenimini verse de, gerçekte bölgedeki ilk savaşların çoğu engke (ganimet) ve artut (haraç) almayı amaçlayan saldırılardı. Arapların varlığı Mar'daki küçük bir koşunla (garnizonla) sınırlıydı ve Irak Arap ilteberleri (vâlileri), Türk beyliklerini yağmalamak için her yıl ordu gönderiyordu. Türk beylikleri, 652'de Anhaf komutasındaki ilk Arap saldırısını geri püskürttü. Ancak Araplar, Akra komutasındaki ikinci bir saldırıda Gözgen (Farsça: *Guzgân*) Beyliği'ni yenerek Gözgen, Bargap (Farsça: *Faryab*), Talkan ve Balık (Balh) kentlerini ele geçirdi. Arap ordusu önüne gelen her yeri yağmalyordu ve bir kesimi Kanzma'ya (Harezm'e) kadar ulaştı. Ancak bir süre sonra Türkler ayaklanınca, Araplar Karasan'ın tümünü boşalttı. Bu sıralarda (655-658) Araplar iç savaş ile uğraşıyordu. Yazı Tegir'in oğlu Bars, bir süreliğine Part kağanı olarak ötüngenmişti (ilan edilmişti).

İç savaşın sona ermesinden sonra Araplar yeniden Karasan'a yöneldi ve 667'den 670'e kadar bir dizi saldırı düzenlediler. Bunun üzerine Bars, Tabgaç Kağanlığı'na geri döndü ve daha sonra orada öldü. Bundan sonra Türkler bir kez daha ayaklandı, ancak bu ayaklanma bastırıldı. 679 yılında bir Tabgaç ordusu, Bars'ın oğlu Nerse'yi Part tahtına

çıkarmak için Araplara karşı yola çıktı. Ancak ordu bugünkü Özbekistan'da Batı Türk kağanı Aşına Yuçi'nin ordusuyla savaşa tutuşunca, Nerse'nin Part tahtına çıkma umudu da kalmadı. Eğer bu iki Türk ordusu birbiriyle savaşıacağı yerde birleşerek Araplarla savaşıyorsa, büyük bir olasılıkla Arapları Part topraklarından söküp atacaklardı. İslâm da, Türk topraklarında yayılma olanağı bulamayacaktı. Nerse, bundan sonraki yirmi yılını Türkistan'da Araplarla savaşarak geçirdi. 707'de Tabgaç Kağanlığı'nın başkenti Çangan'a döndü ve bir süre sonra orada öldü. Oğulları ve kızları daha sonra Tabgaç noyanlarıyla evlendi.

Emevi halifesi Ebu Süfyan 671'de Basra ile Kufa'dan 50 bin Lahmidî Arap çerisini avullarıyla (âileleriyle) birlikte Mar'a yerleştirdi. Arapların en az dört çocuk yaptığı göz önüne alınırsa, bu en az 300 bin kişi demekti. Basra ile Kufa, eski Part topraklarıydı. Yerleştirilen bu Araplar, Güney Sakeli'ndeki Arap genişlemesi için bir güç oluşturdu. 674'te, Halife Muaviye'nin ilk Karasan ilteberi (vâlisi) olan Ubeydullah 24 bin kişilik bir orduyla Ceyhun'u geçerek, küçük yaştaki oğluna atabeylik (naiplik) yapan Kuba Hatun yönetimindeki Buhara'yı kuşattı. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *kuba*, Eski Türkçe 'kabarık' / 'şikin' anlamına gelir. Kuba Hatun, diğer Türk beylerinden yardım istese de yardım eden olmadı. Bu kadar büyük bir Arap ordusu karşısında pek direnemeyen Kuba Hatun, Arap tabınlığını (hâkimiyetini) tanıyarak artut (haraç) vermeyi onayladı. Araplar Buhara'da 2 bin Türk çerisini tutsak aldı.

Daha sonra Muaviye'nin ikinci Karasan ilteberi (vâlisi), Halife Osman'ın oğlu Said de Buhara'ya saldırdı. Bu kez birkaç Türk beyliğinden yardım alan Kuba Hatun bir kez daha yenilerek, Said'le antlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu

antlaşmaya göre Kuba Hatun, Said'e diğer Türk Beyliklerine yapacağı saldırılarda önüne çıkmayacağına ilişkin güvence ve Buhara'daki genç Türk noyanlarından 80 tutu (rehine) verdi. Daha sonra bu 80 genç Türk noyanı, Medine'de başları vurularak yokatıldı (idam edildi). Said daha sonra Ceyhun kıyısında bulunan Termez kentindeki Kutlu beyliğini ele geçirdi.

Karasan'da patlak veren Türk beylikleri arasındaki savaş sırasında Ceyhun boyundaki Arap saldırıları Şaş ve Karızma'ya (Harezm'e) kadar uzanıyordu. Bu saldırılar, İkinci Arap iç savaşı (683-692) sırasında kesintiye uğradı. Ardından Arap orduları, ırmak boyundaki toprakları ele geçirmek için saldırılara başladı, ancak başansız oldular. Türk beyleri 689'da birleşerek, Arapları bölgeden çıkarmayı başardı. Ancak, aralarındaki düşmanlık yüzünden bu beylikler parçalanmış olarak kaldı ve 705'ten sonra Kuteybe'nin başlattığı saldırılar karşısında birleşemediler.

Halife I. Velid döneminde (705-715) Arap komutanı Kuteybe, Güney Sakeli'nin büyük bir kesimini ele geçirdi. Kuteybe ilk olarak Buhara yakınlarındaki Baykent'i kuşattı. Baykent'in savunması için diğer beyliklerden Türk Savaşçıları yardıma geldi ve iki ay süren bir savaş oldu. Kuteybe tam bir yengiş (zafer) kazanamazsa da, Türkleri artuta (haraca) bağlayan bir antlaşma yapmaya zorladı. Kent yıkımdan kurtulmuştu, ancak kente giren Araplar antlaşmaya uymayıp kentin bir kesimini yağmaladılar. Kuteybe kentten ayrılırken arkasında bir Arap koşunu (garnizonu) bıraktı. Başlarına gelecekleri anlayan Türkler ayaklandı. Bunun üzerine Kuteybe Baykent'e dönerek ne kadar eli kılıç tutan Türk varsa hepsini öldürttü. Kadınları ve çocukları tutsak alarak kenti baştan aşağı yağmalattı.

Araplar, Baykent'teki Türklerin dinsel inançlarını imgeleyen ya da yalnızca uzun (sanat) olan bütün yontuları (heykelleri) topladı; taş olanları kırdılar, altın olanları eriterek engke olarak aldılar. Tâberî'ye göre, Araplar bütün Karasan'ı ele geçirdiklerinde dahi bu kadar engke (ganîmet) toplayamamıştı. Ardından, tutsak edilen Türk kadınlarını ve çocuklarını kocalarına ve babalarına geri sattılar. Kentin yağmasından sonra, daha önce Mar'a getirilmiş olan yüz binlerce Lahmîdî Arabı boşalan Baykent'e yerleştirildi. Daha sonra bu Araplar, Baykent'ten bugünkü Tacikistan ve Kuzey Afganistan topraklarına yayılmıştır.

Soğdakların Bağlı Beyliği, o dönemde Tabgaç Kağanlığı'nın koruması altındaki Üç Oğuz (Önceki Türk Kağanlığı) Yabguluğu'na bağlıydı. Bağlı beyi Neze Tarkan, beyliğinin yıkılma uğramaması için Kuteybe ile bir antlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Neze Tarkan Araplara artut (haraç) verecek ve yansız kalacaktı. Ancak daha sonra Neze Tarkan, Kuteybe ile yaptığı antlaşmanın yanlış olduğunu ve bunun kendisine hiçbir güvence getirmeyeceği gibi diğer Türk beylerine de örneklik etmiş olacağını anladı. 709'da bütün Türk beylerine birer bit (mektup) göndererek onları ortak bir direnişe çağırdı. İlk olumlu yanıt Talkan beyi Sekrek'ten geldi. Eski Türkçe *sekrek*, 'atılğan' / 'saldırgan' demektir.

Neze Tarkan'ın ayaklanma tasarsını öğrenen Kuteybe, büyük bir orduyla Talkan kentine saldırdı. Semeksiz (hazırlıksız) olan Talkan beyi Sekrek, Kuteybe gelmeden önce kenti terketti. Kente hiç savaşmadan giren Arap ordusu, eli kılıç tutan ne kadar erkek varsa hepsini kılıçtan geçirdi. Sağ kalanları da Talkan yolu üzerindeki ağaçlara astırdı. 4 fersah (24 Km) uzunluğundaki yol, Türklerin

ağaçlara asılan etözleri (cesetleri) ile dolmuştu. Talkan kıyımı (katliâmı), Arapların o güne kadar yaptığı kıyımların en büyüğü olmuştu. Talkanlılar Araplarla savaşmamalarına karşın Kuteybe, diğer Türklere örnek olsun diye 40 bin kişiyi kılıçtan geçirmiş ve ağaçlara asmıştı.

Kuteybe daha sonra Suman kentine saldırarak ele geçirdi. Eski Türkçe *suman*, 'kasımpatı' demektir. Araplar, kentteki erkeklerin hepsini öldürerek kadınları ve kızları küнге (câriye) olarak aldı. Daha sonra Kes ve Karşı kentlerinde de böyle yaptılar. Kuteybe ardından Bargap'ı kuşatarak kentin tutuzmasını (teslim olmasını) istedi. Bargaplılar başlarına gelecekleri bildiklerinden tutuzmadılar ve kentin tüm erkekleri dövüşerek öldü. Araplar kenti baştan aşağı yaktı. Daha sonra da kente 'yakılmış kent' anlamına gelen "Muhtereka" adını taktılar.

Kuteybe Bargap'tan sonra, Neze Tarkan'ın çekildiği Badgı (Farsça: *Badgis*) kentini kuşattı. Eski Türkçe *badgı*, 'çukurluk' demektir. Ancak Kuteybe, kente 2 ay süreyle saldırmasına karşın, bir sonuç elde edemedi. Kış yaklaşırken Türklerin yiyeceklerinin bittiğini gören Kuteybe, Neze Tarkan'a tutuzmaları durumunda kendilerini öldürmeyeceği sözünü verdi. Neze Tarkan bunun üzerine kaledeki Türklerle birlikte çıkarak pusatlarını Araplara evirdi (teslim etti). Ancak Neze Tarkan kaleden çıkar çıkmaz yakalanarak zincire vuruldu. Kuteybe önce Neze Tarkan'ın iki oğlunu onun ve diğer Türklerin gözü önünde öldürttü. Ardından 700 Türk çerisinin başını vurdurdu. Neze Tarkan'ı da kendisi öldürdü ve kestiği bütün başları Haccac'a gönderdi.

Bundan sonra Kuteybe, Aral Gölü'nün altında bulunan Kanızma (Harezm) bölgesine yürüdü. Burada, taht kavgasında olan Çaygan'la işbirliği yaparak 4 bin dolayında

Türkü tutsak aldı ve sonra da onların başlarını vurdurdu. Kanzmalılar daha sonra ayaklanarak, Kuteybe ile işbirliği yaptığı için Çaygan'ı öldürdüler. Bunun üzerine Kuteybe, Karızma'yı baştan aşağı yakıp yıkarak Türkleri kılıçtan geçirdi. Ne kadar Türk bilgini varsa öldürttü ve bilimle ilgili ne varsa yok etti. Böylece Araplar, Türklerin ekinç kumarı-sunu (kültür mirasını) da ortadan kaldırmıştı.

İkinci Türk Kağanlığı'na bağlı olan Taşkent beyi Kürek, Samarkent'in savunulması için Türk kağanı Kapgan'dan yardım istedi. Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçen *kürek*, Eski Türkçe 'gururlu' demektir. Kapgan Kağan bunun üzerine Kül Tegin komutasında bir ordu gönderdi. Ancak Kül Tegin'in ordusu yenilince, Araplar Samarkent'i kuşattı. Araplar mancınuk ateşi ile saldıınca daha çok dayanamayacağını anlayan Kürek, Kuteybe ile anlaşmak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre Samarkent Araplara her yıl 2 milyon 200 bin dirhem altın ödeyecek, bir kez olmak üzere 30 bin Türk gencini tutsak olarak verecek, kentte eli pusat tutan kimse dolaşmayacak, tapınaklardaki tüm altın ve ertiniler (mücevherler) verilecek ve kentte bir câmi yapılacaktı.

Kuteybe öldükten sonra, 716'da Yezid ibn Muhelleb Karasan'a ilteber (vâli) olarak atandı ve ilk iş olarak Dağıstan'a saldırdı. Dağıstan beyi Sal Tegin, Yezit'e karşı uzun süre dayandı. Ancak sonunda Dağıstan düştü ve yağmalanarak 14 bin Türk öldürüldü. Eski Türkçe *sal / şal*, 'necef taşı' demektir. Araplar daha sonra Kürken'e saldırdı. Kürken 300 bin dirhem altın ödeyerek savaşımadan tutzdu. Yezid, Kürken'e bir bölük yerleştirerek, Hazar Denizi'nin güneyi olan Tapureli'ne (Taberistan ya da günümüzdeki Mazenderan) yürüdü. Tapureli beyi, Araplara direnerek

savaşı başladı. Araplar, Tapureli'ne hiç giremedi. Bu sırada Kürkenliler de ayaklanarak Esad ibn Abdullah komutasındaki Arap çerilerini öldürdüler. Bunun üzerine öfkeye kapılan Yezid, Kürken üzerine yürüdü. Kürken beyi kentten çıkarak Kürken kalesine çekildi, ancak, 7 ay süren savaştan sonra kale düştü. Kürken beyi öldürülerek, kaledeki Türk çerileri tutsak alındı. Araplar, daha sonra Kürken kentine girerek, büyük bir kıyım (katliâm) yaptı. Kentteki 40 bin dolayındaki Türkü öldürerek, ağaçlara astılar. Yezid, kıyımdan geriye kalan kız ve kadınlardan beşte birini küнге (câriye) olarak halifeye ayırdıktan sonra, geriye kalanları Arap çerileri arasında engke (ganîmet) olarak paylaştırdı.

Güney Sakeli beyleri 719'da Tabgaç Kağanlığı'ndan ve Tabgaçlara bağlı olan Türgeşlerden yardım istedi. Bunun üzerine Türgeşler, 720'den başlayarak Araplara karşı bir dizi saldırı başlattı. Bu saldırılar sırasında Soğdaklar da beyleri Taptığ önderliğinde ayaklandılar. Ancak Karasan'ın Emevi ilteberi (vâlisi) Said ibn Amr, ayaklanmayı sert bir biçimde bastırdı. Araplar Beşbalık'ı ele geçirdikten sonra Taptığ, Muğ Dağı'ndaki kalesine çekildi. Ancak daha sonra Taptığ'ı yakalayan Karasan ilteberi (vâlisi) Said el Haraşi, onun bir kurgan üzerinde çarmıha gererek öldürttü. Kuteybe ardından Samarkent, Buhara ve Kaşgar'ı ele geçirdi. Ancak Türgeşlerin yardımıyla Soğdaklar, Arapları geri püskürttü. Bunun üzerine Kuteybe, her bir Türk başı getiren çerisine 100 dirhem ödül vereceğine söz verdi.

Kül Çur komutasındaki Türgeş ordusu, 721 yılında Samarkent yakınlarında Said ibn Abdül Aziz komutasındaki Arap ordusunu yendi. Said'in ardılı El Haraşi, Kuçan'daki (Hocend) Türkleri ölütleterek (katlederek) Türgeş Kağanlığı'na doğru bir kaçkın (mülteci) akını yarattı. 724'te

Halife Hişam, Türkleri kesin olarak ezmesi için Karasan'a yeni ilteber (vâli) olarak atadığı Müslim ibn Said'i gönderdi. Ancak Türgeş kağanı Suluk ile yaptığı savaştan sonra kendisi ezilen Müslim, sağ kalan bir avuç çerisiyle birlikte zar zor kaçabildi. Türgeş kağanı Suluk, 728'de Arapları yenerek, Buhara'yı geri aldı. Ancak Araplar, 732'de Samarkent'e yaptıkları iki büyük saldırıyla, ağır yitüklerle de olsa bölgedeki Arap denetimini yeniden kurdular. Bunun üzerine Suluk, Buhara ile Samarkent'i terk ederek kuzeye çekilmek zorunda kaldı.

Abbasi yanlısı El Harit ibn Sureyc, 734'te Emevi yönetimine karşı ayaklanarak Balık ile Mar'ı ele geçirdi, ancak üç yıl sonra Emevilere yenilerek Türgeşlere sığındı. Suluk, 737 kışında bağlaşılan El Harit, Kürek ve diğer Güney Sakeli beyleriyle birlikte son bir saldırı başlatarak Gözgen'e girdi. Ancak yapılan savaşta Emevi ilteberi (vâlisi) Esad'a yenildiler. Bundan sonra Güney Sakeli tümüyle Arap yönetimi altına girdi. Araplar sonunda Talas Savaşı'nda Tabgaç Kağanlığı'yla yüzleşecekti.

Araplar, 717'de Tibet Kağanlığı'nın yardımıyla Tanrı bölgesinde (bugünkü Doğu Türkistan'da) bulunan Tabgaç Kağanlığı'nın koruması altındaki Aksu kentini kuşatmıştı. Bunun üzerine Tabgaç Kağanlığı kente iki ordu gönderdi. Ordulardan biri Tabgaçlardan, diğeri de Karluklardan oluşuyordu. Savaşta Arap ordusu ağır bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmiş ve birçok Arap çerisi tutsak alınmıştı. Daha sonra Araplar yolum (fidye) ödeyerek bu çerileri geri almıştı. Arap keynemi (tehtidi) altındaki İpek Yolu'nda önemli ködü (ticâret) kentleri olan Taşkent ile Barga'nın (Fergana) beyleri, 750'de Tabgaç Kağanlığı'ndan yardım istedi.

Tabgaçlar Taşkent'i kuşatarak ele geçince, Arap komutan Ziyad ibn Salih, Samarkent'e kaçtı. Burada bir ordu kurarak, Tabgaç ordusuyla savaşmak için doğuya doğru yürüdü. Tabgaçlar, Bargan'da Karlukları da alarak yeni bir ordu oluşturdu. Birleşik Arap-Tibet ordusu 200 bin çeriden, Tabgaç-Karluk ordusu ise 100 bin çeriden oluşuyordu. İki ordu 751'de Talas Irmağı kıyısında karşılaştı. Ancak Karluklar savaş sırasında Arapların yanına geçince, Tabgaç ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Bu savaşın kazanılması, Araplara artık Orta Asya'da daha çok yayılma olanağı tanıyacaktı.

Arapların Yayılma Alanı

Fârisîlerin Oluşumu

90 yıllık yönetimleri sırasında Emevi Arapları, Türklere ana dil olarak Arapçayı benimsetmeye çalıştı. Arap genel ilteberi (vâlisi) Haccac ibn Yusuf, ele geçirilen Part topraklarının torluk (resmî) dili olan Türkçeyi zorla Arapçaya

değiştirmişti. Ancak, Türklerin ne kadarının Arapça öğrendiği bilinmiyor. Yapılabilecek en iyi uylap (tahmin), Türk seçkin kabılının (elit sınıfının) bir kesiminin Arapça öğrenmiş olmasıdır. Araplar, Türkleri arsıllar (barbarlar) olarak görece kadar ileri gitmişti. Bu nedenle Türkleri, *Acemî* olarak adlandırıyorlardı. Arapça *acemû*, ‘arsıl’ (barbar) / ‘yabancı’ (Arap olmayan) anlamına gelir. Bir kökten olan *ucma* sözü de ‘arsıllık’ (barbarlık) demektir.

Araplar İslâmı kendilerine özgü bir din olarak görüyor ve İslâma geçen Türkleri, gerçek Müslüman olmayan *El mevâlî* (kendilerine bağlı köleler) olarak da adlandırıyordu. Din değiştirmeyi kolaylaştıran yasalar çıkarılınca, bölgeleri gelirden yoksun bıraktığı için Arap ilteberler (vâliler) halife-ye yakınmışlardı. Çünkü Müslümanlar, Müslüman olmayanlardan daha az vergi ödüyordu. Özel yetkileri ve ayrıcalıkları olan yönetici bir noyanlık (aristokrasi) oluşturan Araplar, bu yetki ve ayrıcalıkları Türklerle paylaşmayı kesinlikle istemiyordu. Arap ilteberler, vergilerini ödeyemeyen Türklerin kafalarını kesiyordu.

750 yılından sonra başlayan Abbasîler döneminde, 930 yılında “mevalilere” yurttaşlık tanınarak, elçerlerin (memurların) Müslüman olması koşulu getirildi. Müslümanlığa geçmeyi özendirmek için, İslâma gönüllü olarak geçen toprak iyelerine (sahiplerine) daha çok toprak veriliyordu. Hem Emevî, hem de Abbasî dönemlerinde Part topraklarına büyük Arap göçleri olmuştu. Araplar Türk topraklarını ele geçirdikten sonra, İslâma direnç göstermeden geçenlere görece gönü (âdil) davranıyordu. Part topraklarındaki direniş ancak 650 dolayında bastırılabilmişti. Türklerin çoğunluğu ise, dokuzuncu yüzyıla kadar Müslüman olmamıştı.

Emevî ve Abbasî Arapları ele geçirdiği Part topraklarına yüz binlerce Arap göçmen yerleştirdi. Bunlar çoğunlukla Lahmidî Araplarıydı. Ayrıca Türkler, Romalılarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Part-Roma savaşları sırasında Antakya, Urfa, Diyarbakır gibi kentlerdeki Hristiyan topluluklarının yüz binlercesini bugünkü Güney İran'a sürmüştü. Bu toplulukların çoğu, Hristiyan Araplar ile Aramîlerdi. Asurluların ardılları olan Aramîler, Araplar gibi bir Sami toplumdur. Bugünkü Güney İran'a yerleştirilen bu Hristiyan topluluklar, Arap yönetimi sırasında İslâma geçerek, Emevîlerin ve Abbasîlerin yerleştirdiği Araplarla kaynaştı.

Part topraklarına yerleşen Arapların daha sonra İslâma geçen Türklerle ne ölçüde karıştığı bilinmiyor. Ancak, İslâma geçmiş olan Türklerle az da olsa karışık evlilik yapmış olmaları kaçınılmazdır. Bu Araplar, Part toplumuna uyum sağlamaya çalışırken kendilerini “Fârisî” olarak adlandırmaya başladı. Arapçada P sesi bulunmadığı için Part adını *Fârisî* olarak söylüyorlardı. Türkler ise yerleştirilen bu Arapları, ‘pas’ / ‘küf’ / ‘kir’ anlamına gelen “Tat” olarak adlandırmıştı. Araplar Fârisîlere döndükten sonra da onları “Tat” olarak adlandırmayı sürdürdüler. [Bugün dilimizde yanlış olarak kullandığımız *tat* (Arapça *lezzet*) sözünün eski Türkçesi ise, *tatmak* sözünden türev olan *tatıg* (tadı) biçimindedir.].

Daha önce Hristiyan olan bu Arapların diline, Hristiyanlığın etkisiyle Roma dilinden çok sayıda söz (kelime) girmişti. Bu Arapların dili giderek Türkçe ile karıştı. Fârisî dilinin oluşum sürecinde, Türkçe ile Arapça sözler fonolojik değişimlere uğradı. (Türkçeden geçen sözlerin küçük bir bölümünü bitişin sonunda kısa bir sözlük olarak verdim.) Böylece 10. yüzyıl başlarında Türkçe ile Arapça

kanşımından Fârisî dili oluşmaya başladı. Bu dilde Roma dilinden de kırıntılar vardı. Örneğin *du* (iki), *çar* (dört), *şes* (altı), *heft* (yedi), *heşt* (sekiz), *nuh* (dokuz), *deh* (on) gibi sayı adları ve *mader* (ana), *peder* (baba), *berader* (erkek kardeş), *duhter* (kız) gibi eşey adları Roma dilinden geçmedir. Kişi adlarının biri dışındakiler ise Türkçeden geçmedir: *men* (men/ben) Türkçeden, *tu* (sen) Romacadan, *u* (o) Türkçeden, *ma* (biz) Türkçeden [Eski Türkçe *ma/ba*, biz demektir], *şuma* (siz) Türkçeden [*şu* ve *ma* sözlerinin birleşiminden], *anha* (onlar) Türkçeden [Eski Türkçe *an* (o) ve -ha çoğul eki birleşiminden].

Fârisî dili ya da Türklerin deyimiyle Tatça, bir bütünlük oluşturmadığı için değişik bölgelerde yaşayan Fârisî toplulukları birbirinden değişik dilitler (lehçeler) konuşuyordu. Türkler, bu Fârisî topluluklarını Tazık, Talış, Lor, Soran, Sasi, Kurman gibi terimlerle adlandırdılar. Emeviler, daha önce bugünkü Türkmenistan'ın güneyinde bulunan Mar kentine yüz binlerce Lahmidî Arabı yerleştirmişti. Daha sonra onları bugünkü Özbekistan'ın güneyinde bulunan Baykent'e yerleştirdiler. Bu Araplar giderek bugünkü Tacikistan ve Kuzey Afganistan topraklarına yayıldılar. Güney Sakeli Türkleri, yerleştirilen bu Arapları 'tazlaşmış' / 'kelleşmiş' anlamına gelen "Tazık" olarak adlandırıyordu. Tazıklar, günümüzdeki Taciklerdir.

Araplar, İslâmın yayılması için Mada (Güney Azerbaycan) ile Alan (Kuzey Azerbaycan) bölgelerine de yerleştirdi. Bölge Türkleri ise onları 'dalmış' / 'kendinden geçmiş' anlamına gelen *Talış* olarak adlandırdı. Eski Türkçe *lor*, 'pütür' / 'topak' demektir. Bunlar Lorlardır. Eski Türkçe *soran* / *sorğan*, 'soğuran' (sömüren) / 'emen' anlamlarına gelir. Soranların adı buradan gelir. Eski Türkçe *sası*, 'balçık'

/ 'kil' demektir. Sasılar, günümüzdeki Zazalardır. Eski Türkçe *kurman*, 'toplayan' / 'soğuran' anlamına gelir. Kurmanlar, günümüzdeki Kurmanclardır. Daha sonraki yüzyıllarda bu dilitlerden Tacikçe, Tatça, Talışça, Lorca, Soranca, Kurmanca, Zazaca gibi diller oluştu. Tüm bu Fârisî dilleri, Türk dil kuralları üzerine kurulmuş ve ağırlıkla Türkçeden oluşmuştur.

Örneğin Kurmanc, Soran ve Zaza dillerindeki kişi adıları şöyledir:

Kurmanc: *ez* (ben), *tu* (sen), *ew* (o), *em* (biz), *hun* (siz), *ew* (onlar);

Soran: *min* (ben), *to* (sen), *aw* (o), *ema* (biz), *ewa* (siz), *awan* (onlar);

Zaza: *ez* (ben), *ti* (sen), *o/a* (o), *ma* (biz), *şima* (siz), *e* (onlar)

Bu sözlerden *tu* / *to* / *ti* (sen) dışındakilerinin hepsi Türkçeden dönüşmedir. Kurmanc ve Zaza dillerindeki birinci tekil kişi adılı *ez* ise, Türkçe öz sözünden dönüşmüştür.

Örnek olarak "Ben Arap değilim." sözlemine (cümlesine) bu dillere çevirirsek, şöyledir:

Kurmanc: Ez ne Erebim.

Soran: Min Ereb neim.

Tacik: Маӊ араб нестам Men Arab nistem

Fars: Men Arab nistem

Bu sözlemlerin hepsi de, Türkçe "Ben ne Arabım" (Ben Arap değilim) sözleminden dönüşmedir. Türk dilindeki olumsuzluk eklerinden biri olan ve söz önlerine gelen *ne*, bu dillerde tek olumsuzluk eki olarak bulunmaktadır.

Ayrıca, Türkçe ile bir kökten evrilen Roma dilinde de *ne*, olumsuzluk ön ekidir. Bugün Batılıların “Sogd” olarak adlandırdığı ve “Hint-Avrupalı bir İran toplumu” olduğunu öne sürdüğü toplum ise, Türk Soğdaklardır. B. Gharib adlı bir Fars da, Eski Soğdak yazılarını kendine göre saçma sapan okuyarak 1995 yılında bir sözlük yazmıştır. Soğdaklar daha önce Kuşan, Kızıl Kun, Ak Kun gibi kağanlıklar kurdular. 731 yılında ölen Kültegin’in anısına dikilen yazıtın 2. yüzün 11. dizesinde şöyle yazar: “Kunğa kün batsıkdaki Sogud Berçeker Bukarak ulus budunta Engek Sengün, Oğul Tarkan kelti.” Günümüz Türkçesiyle: “Batıdaki Soğud, Berçeker Bukarak (Buhara) ulusu (devleti) boyundan Engek Sengün ile Oğul Tarkan geldi”

Eski Türkçe *soğmak*, ‘elde etmek’; *soğud*, ‘elde etmiş’ demektir. Eski Türkçe *bukarmak* / *bukurmak*, ‘eğitmek’ (terbiye etmek); *bukarak*/*bukarığ*, ‘eğitilmiş’ demektir. Berçek ya da Eski Uygur belgelerindeki gibi Barçuk, Doğu Türkistan’ın güneybatısında yer alan bugünkü Maralbeşi bölgesinin eski adıdır. Eski Türkçe *barçak* / *barçuk* / *berçek*, ‘tüm’ / ‘hepsi’ anlamına gelir. Berçeker, *berçek* sözünün -r çoğul eki almış biçimidir. “Sogud Berçeker Bukarak ulusu boyu”, Soğdaklardır. Böylece Orhun Yazıtları’ndan, Soğdakların Doğu Türkistan’dan Özbekistan’a kadar oldukça geniş bir bölgede yaşamış olduklarını anlıyoruz.

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılın sonunda yazdığı Divanı Lügat el Türk adlı sözlüğünde Türk boylarını anlatırken, iki dil (Türkçe ile Tatça / Fârisî) bilenlerin Soğdak, Argu ve Kençek boyları olduğunu belirtir ve şöyle yazar: “Lehçelerin en yalını, tek dil bilen, Tatlarla kanışmayan ve başka ülkelerle gidip gelmeyenlerin dilidir. İki dil bilen ve kentlilerle

karşmış olanların konuşmalarında kesin bir *rikkat* (incelme / kınılma) vardır - Soğdak, Kençek, Argu boyları gibi." Kaşgarlı burada Soğdak, Kençek ve Argu boylarının konuştuğu Türkçenin, Fârisî dilinden etkilendiği için "bozuk" olduğunu düşünmektedir. Çünkü onların konuştuğu Türkçede bir "incelme / kınılma" ortaya çıkmıştır. Daha sonra "Balasagun toplumu hem Soğdakça hem de Türkçe konuşur." diye yazarak, Soğdakçayı Türkçeden ayrı bir dilmiş gibi gösterir. Ancak Kaşgarlı'nın burada "Türkçe" dediği, Fârisî dilinin etkisiyle "bozulmamış" olan "rikkatsiz" Türkçedir.

Kaşgarlı'ya göre, Tatlarla yakın oturan bu Türk boyları, Tat topluluklarıyla olan ilişkilerinden dolayı Tatça da öğrenmişlerdi ve iki dil biliyordu. Bu nedenle Kaşgarlı Soğdak, Argu ve Kençek boylarını "dilleri bozuk" olarak nitelendirmişti. Çünkü Kaşgarlıya göre, Tatlarla düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur. Türklerin İslâma geçtikten sonra bile Araplardan dönme Tatlarla olan kinlerinin sönmediği, Kaşgarlı'nın yazdıklarından açıkça görülmektedir. Kaşgarlı Tatları açıklarken, iki tane de Türk atasözü yazar. Bunlardan ilki, "Tatıg közre, tikenig tüpre."; Günümüz Türkçesiyle, "Tatın gözünü, dikenin kökünü çıkar." biçimindedir. Diğeri de "Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas." biçimindedir. Bu atasözü, başın börksüz olmayacağı gibi Türkün de Tatsız (düşmansız) olmayacağı anlamına gelir. Kaşgarlı ayrıca, Tuksı ve Yağma boylarının Müslüman olmayan Uygurlara ve Tabgaçlara da Tat dediklerini yazar. Çünkü İslâma geçen Tuksı ve Yağma boyları mankurtlaşarak, Müslüman olmayan kardeşlerini de Tatlar gibi düşman olarak görmeye başlamıştı.

Tarihte ilk kez 10. yüzyıl ortalarında Buhara'daki

Samanlı Hanlığı sarayında bir yazın (edebiyat) dili oluşturulmaya başlandı. Bu dil, Tazık Fârsîlerinin (Taciklerin) dili üzerine kurulacaktı. Yazınsal (edebî) Farçanın ortaya çıkışı Rudekî (d. 858 – ö. 941) ve ardından Dakikî (d. 935 – ö. 977) ile başladı. Samanlılar önce Rudekî'ye, ardından da Dakikî'ye koruyuculuk yaptı. Bu koşukçuların (şâirlerin) yazmaya çalıştıkları bir destanlar bütünü olan Şahname'yi, daha sonra Firdevsî (d. 940 – ö. 1020) 11. yüzyılın başlarında bitirdi. Firdevsî Şahnâme'de, Turan ile Sasanî (Part) toplumlarının eski Türk hanlarından Tur ile İr'in soyundan geldiklerini söyleyerek bu iki toplumun kardeş olduklarını belirtir. Eski Türkçe *tur*, 'bağatur' (kahraman); *er / ir* de, 'erkek' ve 'bağatur' anlamlarına gelir.

Tazık Fârsîlerinin dilini bilmeyen Firdevsî, önce bu dili öğrendikten sonra Şahnâme'yi yazmıştı. Böylece, bugün "Çağdaş Farsça" olarak adlandırılan yazın (edebiyat) dili ortaya çıktı. Bu yapay dil, Gazneliler döneminden başlayarak Selçuklular, Baybarlılar ("Muğallar"), Kızılbaşlar, Afşarlar, Kacarlar gibi Türk hanlıkları dönemlerinde Türk seçkinlerinin (elitlerinin) yazın (edebiyat) ve koşuk (şiiir) alanlarında kullandığı bir dil olacaktı. Osmanlılar ise bu dile biraz daha Türkçe kılğı (fiil) katarak Osmanlıca denilen dili oluşturdu.

Günümüzde Afganistan'ın batısında yaşayan ve adilleri Tacikçe olan Hazaraların ise, Araplarından dönen Fârsîlerle bir köken birliğı yoktur. Fiziksel özellikleri Orta Asya Türkleri gibi olan Hazaralar, Cengiz Han'ın kurduğı Tatar Kağanlığı'nın ardıllarıdır. Hazaralar, 13. yüzyılda Afganistan'a yerleşmiş olan Eski Tatarlardır. İslâma geçen Tengrici Tatarlar, daha sonra bölgeyi ele geçiren Kızılbaşlar (Safeviler) döneminde Şiiliğe geçti. Bu Tatarlar, ya Taciklerle

olan yakın ilişkileri sonucu ya da 1826'da kurulan Afgan Hanlığı döneminde Tacikçeyi anadil olarak benimsedi.

Günümüzdeki Fars ve Batılı dilbilimcilere göre İran terimi, "Orta Farsça" *Ērān* sözünden türemiş ve bu ad ilk olarak üçüncü yüzyıldan kalma Nakşı Rüstem kabartmalarında bulunan *Aryān* teriminden evrilmiştir. Ancak kabartmalarda "Aryān" diye bir söz yoktur. Dilbilimci geçinen bu düzmeciler (sahtekârlar) açıkça tekeden süt sağmaya çalışmaktadır. II. Part Kağanlığı'nı kuran Art Aşır'ın Batılıların Aramî yazısı dedikleri Elam yazısıyla kendi adına bastığı paralarda RTHŞR MLKN MLK YRN ya da RTHŞR MLKYN MLK RYN yazıları bulunur. Partlar daha sonra Elam yazısından Part yazısını geliştirdi. Part yazısını Türkler daha sonra, bugün "Eski Uygur Alfabeti" denilen Eski Türk yazısına dönüştürürken, Samiler de Arami ve Arap yazılarına dönüştürdü.

Bu dilbilimciler Aryan adını, buradaki YRN ya da RYN biçimlerinde yazılan söze dayandırır ve bu yazıyı, "Ardaşir, hanlar hanı İran" anlamına geldiğini öne sürdükleri Farsça, "Ardaşir şâhân şâh êrân" olarak çevirirler. Buradaki MLKN MLK ya da MLKYN MLK sözlerinin, "şâhân şâh" sözlerinin karşılığı olduğu öne sürmektedirler. Bu çanmalarını (iddialarını) da yazılardaki M biçisinin (harfinin) Ş, L biçisinin A ve K biçisinin de H olarak okunduğu gibi, beyin yakan bir yöntemle kanıtlamaktalar. MLK sözünün ŞAH olarak okunması gerektiği savının, doğal olarak dilbilimiyle uzaktan yakından bir ilgisi yoktur.

Öncelikle Farsça *şah* ya da *şeh* biçimlerinde söylenen bu söz Arapçadır ve 'yaşlı', 'öğretmen', 'usta', 'tekke önderi' ya da 'boy önderi' gibi anlamlara gelen Arapça *şeyh* sözünden

Farsçaya geçmiştir. Arapça *şeyh* sözünün kılıgı (fiili), ‘yaşlanmak’ demek olan *şayyaha* biçimindedir. Yazıtta MLK olarak yazılan söz ise, Eski Türkçe ‘kurban’ ve ‘noyan’ (asil) anlamlarına gelen *moluk* sözüdür. Bu söz daha sonra Türk dilinde *yoluğ* biçiminde söylenmiştir. Dolayısıyla, yazıtta MLK olarak geçen ve *moluk* olarak okunması gereken söz, ‘soylu’ anlamına gelmektedir.

Yazıtta YRN ya da RYN olarak geçen sözün ise, “İran” ya da “Aryan” sözleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Eski Uygur belgelerinde de bulunan *arya* sözü, Eski Türkçe ‘soylu’ / ‘an’ (temiz) demektir ve ‘an’ demek olan *arig* / *ariga* sözünden dönüşmüştür (*arig* / *ariga* => *arıya* => *arya*). Bu söz Türkçeden Sanskritçeye de आर्य *arya* olarak geçmiştir. Türkçe *arya* sözünü düzmecilik (sahtekârlık) yapıp “Aryan” olarak değiştirerek ilk kez Avrupa’ya tanıtan kişi, Fransız Kont de Gobineau’dur ve 1850’lerde Avrupa’da çağan soyun (beyaz ırkın) üstünlüğü kavramını ortaya attığı sırada kullanmıştır. Daha sonra onun yoltarı (müridi) Alman asıllı Britanyalı Houston Stewart Chamberlain, “Aryan” terimini “çağan soy” (beyaz ırk) anlamında kullanarak yaygınlaştırmıştır.

Dolayısıyla, yazıtta YRN ya da RYN olarak geçen sözün doğru okunuşu ORUN’dur. Eski Türkçe *orun*, ‘yer’, ‘kat’, ‘taht’ gibi anlamlara gelir. RTHŞR MLKN MLK YRN ya da RTHŞR MLKYN MLK RYN sözlerinin doğru okunuşu, “Art Aşır molukun moluku orunu” biçimindedir. Bu da “Ardaşır, hanlar hanı İran” değil, “Art Aşır, soylunun soylusu orunu (tahtı / katı)” anlamına gelmektedir. Bu açıdan, geçmişte hiçbir dönemde “İran” adında bir ülke var olmamıştır.

Gelelim “Kürt” kavramına. Tarihte “Kürt” ya da “Kurd” adında bir toplum hiçbir dönemde var olmadı. Bu ad, Arapça ‘göçebe’ demek olan *rahḥāl* sözünden, Türklerin uydurmuş olduğu ‘göçebeler’ anlamına gelen *ekrâd* sözünden gelir. Ancak Arapçada *ekrâd* diye bir söz yoktur. Bunun altını özellikle çiziyorum: Arapçada *ekrâd* diye bir söz bulunmaz. Arapça ‘göçebeler’, *bedv* demektir ve Arapça yine ‘göçebe’ demek olan *bedevî* sözünün çoğuludur.

“Ekrâd” sözü, eski kaynaklarda ilk kez Kaşgarlı Mahmut’un Divan’daki yeryüzü haritasında Bedevî (göçebe) Arapların yaşadığı bölgeyi gösteren bir adlandırma olarak bulunur. Türkler, uydurmuş oldukları bu “Ekrâd” sözünü daha sonra yeniden tekilleştirilerek ‘göçebe’ anlamına gelen “Kurd” biçimine dönüştürdüler. Bu ad sonra da Türk dilinde “Kürt” biçimine dönüştü. Arapçaya da ‘Kürt’ anlamında *Kurdî* olarak geçti. Bu sözün Arapçadaki çoğulu, *el Kurd* (Kürtler) biçimindedir. Dolayısıyla Ekrâd, ‘Kürtler’ anlamına gelmez. Ancak “Kürt” sözünün Eski Türkçe bir çeşit kayın ağacının adı olan *kürt* sözüyle bir ilişkisi yoktur. “Ekrâd” sözü, Osmanlı tutanaklarında (kayıtlarında) yalnızca göçebe Türkmenler için kullanılmıştır ve tutanaklarda “*Türkmen Ekrâdî*” (Türkmen Göçebeleri) olarak geçer.

Şerefnâme’nin yazarı Şeref Bitlisî (d. 1543 – ö. 1603), 16. yüzyılda ilk kez “Kurd” adını, her biri ayrı bir dil konuşan dört Fârisî topluluğunu kapsayan bir adlandırma olarak kullandı. Bu toplumlar Kurmanclar, Lorlar, Kelhorlar ve Goranlardı. Kurmanclar, bugünkü Güneybatı İran ve Kuzeydoğu Irak’ta yaşıyordu. Daha sonra Güneydoğu ve Doğu Anadolu’nun kırsal ve dağlık kesimlerine yayıldılar. Kurmancların yaşadığı bölge, o dönemde Kızılbaş (Safevi) Hanlığı’nın yönetimi altındaydı ve ara ara Osmanlı

yönetimi altına giriyordu. Lorlar, bugünkü Güneybatı İran ve Kuzey Irak'ta; Kelhorlar, Kermen (Kirman) bölgesinde; Goranlar da bugünkü İran-Irak sınırındaki Havraman Dağlarında yaşayan Fârisî topluluklarıdır. Ancak Şeref'in de kafası kanşıktı. Örneğin Şerefname'de, Karasan'daki (Horasan'daki) Oğuz boylarından biri olan Döğerleri de "Kürt Döğerler" olarak yazmıştır.

Kızılbaşların (Safevilerin) korumasında olan babası, Şeref'i sekiz yaşındayken Tebriz'e göndererek Has Harem'de okuttu. Büyüyünce, II. İsmail onu bugünkü Azerbaycan'da bulunan Salyan kentine "hâkim" olarak atadı. Ancak daha sonra bu görevinden alındı ve Nahçıvan'a gönderildi. Şeref, 1578-1590 yılları arasındaki Osmanlı-Kızılbaş Savaşları sırasında Osmanlılara sığındı ve Bitlis'e yerleşerek, 1597 yılında Şerefnâme'yi Farsça olarak yazdı.

Dolayısıyla bir dışatam (eksonim) olarak kalan "Kurd" adını Kurmanclar, Lorlar, Kelhorlar ve Goranlar benimsemedi ve kendilerini "Kurd" olarak adlandırmadılar. Günümüzde ise, Kurmanc, Soran ve Zaza toplumları "Kurd" olarak adlandırılıyor, ancak bu toplumların Kurd / Kürt adını ne kadar benimsediği ortadadır. Konuştukları dillerin adları bile Kurmancî, Soranî, Zazakî gibi birbirinden ayrıdır ve en önemlisi, Kurdî (Kürtçe) adında bir dil bulunmamaktadır. Günümüzde kullanılan "Kürt" adı yögesel (siyasî) bir kavramdır ve Kurmanc, Soran, Zaza toplumlarını birleştirerek yeni bir elgin (ethos) kurma çabasıdır.

16. yüzyıl Osmanlı tutanaklarında Türkmen Ekrâdi (Türkmen Göçebeleri) olarak adı geçen birçok oymak, günümüzde "Kürt" olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı tutanaklarındaki bu Türkmen oymakların bir bölümü

şunlardır: Abbasanlılar, Ağuçanlılar, Avşarlar, Aygütlüler, Babatlılar, Badıllılar, Batıkanlılar, Begdililer, Beskanlılar, Burukanlılar, Çapanoğulları, Çemişgezekliler, Delibudaklılar, Dersimliler, Ertuşlular, Herikliler, Hırışlılar, Hörmekliler, İzzeddinliler, İzollular, Karaballılar, Karaçobanlılar, Karaçorlular, Karagüneliler, Karakeçililer, Kılıçlılar, Kırganlılar, Kubatlılar, Kureyşanlılar, Kürdililer, Küresinliler, Lekler, Mukriler, Milliler, Modanlılar, Rişvanlılar, Şadıllılar, Şavaklılar, Şeyhbizinliler, Tanaslılar, Türkanlılar, Zerikanlılar. Bu oymaklar bugün ya Kurmanclaşmış, ya Soranlaşmış ya da Zazalaşmıştır. Bunun en önemli nedeni, Osmanlı-Kızılbaş (Safevi) çekişmesi; diğer bir deyişle Sünni-Şii çatışmasıdır. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı yönetimi, Kızılbaşlara yakın duran Türkmenlere soykırım yapmış ve kurtulabilenler ya Kızılbaş Hanlığı'na kaçmış ya da kimliğini gizleyerek Kurmanclar, Soranlar ve Zazalar arasında erimiştir.

Ermenîlerin ve Gürcîlerin oluşumu

Günümüzde “Ermenî” olarak adlandırılan toplumun kendilerine verdikleri ad, Hay’dır. Bu ad, Eski Türkçe ‘katman’, ‘yığın’, ‘topluluk’ anlamlarına gelen *kat / kay* sözünden dönüşmüştür. Ermenice “Haylar” demek olan huytın *Hayer* de, Eski Türk dilindeki -r çoğul eki almış biçimidir. Türk dilindeki -r çoğul eki, Haycada da -r çoğul eki olarak bulunmaktadır. Türkler Doğu Anadolu’yu Ermen olarak adlandırmıştır. Eski Türkçe *arman / ermen* sözü ‘ülkü’, ‘amaç’, ‘istek’, ‘dilek’, ‘kösenç’ (arzu) gibi anlamlara gelir.

Hayca, çok geç dönemde oluşmaya başlayan bir dildir.

Daha önce Ermen bölgesi topraklarında yaşayanlar Türklerdi ve konuştukları dil Türkçeydi. Daha sonra da öyle kaldı. Ancak bölgede Hristiyanlığın 5. yüzyılda yayılmaya başlamasıyla birlikte, Hristiyan taşmanlar (rahipler), Türkçe ile komşu bölgelerdeki Hristiyanların dilleri olan Romaca / Yunanca, Aramice ve Gassanî / Lahmîdî Arapçası kanşımından kırma bir kilise tören (âyin) dili oluşturdu. Ancak bu dil, kilise tören dili olarak kaldı ve Ermen bölgesindeki Hristiyan toplumu Türkçe konuşmayı sürdürdü.

Selçuklular ve ardından Osmanlılar döneminde bu Hristiyan Türklerin büyük bir kesimi İslâma geçerek, Müslüman Türklerle kanşmıştır. 13. yüzyılda yüz binlerce Kıpçak Türkü Güney Kafkasya'ya göç ettiğinde, bunların bir bölümü Ermen bölgesine de yerleşerek daha sonra Hristiyanlığa geçti ve Kasların ardılı olan Hristiyan Ermen Türkleriyle karıştı. Hristiyan taşmanlar, 18. yüzyılda bu kilise dilini yeniden düzenleyerek dinsel törenlerde kullanmayı sürdürdüler. Bu dildeki ilk yazılı belge, 1794 yılında yayınlanan "Azdarar" adlı bir dergidir.

Örneğin Hayca 'gül' demek olan վարդ *vard*, Arapça *vard* (gül) sözünden; 'el' demek olan ձեռք *dzerrki*, Yunanca *χέρι* *çeri* (el) sözünden; 'ayak' demek olan ոտ *votk*, Türkçe *adak* (ayak) sözünden dönüşmüştür.

Hayca kişi adıları şöyledir:

ben: ես *yes*, sen: դու *du*, o: նա *na*, biz: մենք *menk*, siz: դուք *du*, onlar: նրանք *nrank*.

Burada *yes* (ben) ile *du* (sen / siz) adıları Romacadan, diğerleri ise Türkçeden fonolojik değişikliğe uğrayarak dönüşmüştür.

Bugün birçok kişi "Eski Ermeni kaynaklarından" söz

eder. Ancak bu Eski Ermeni kaynaklarının neler olduğunu ve hangi dilde yazıldığını bilen yoktur. Örneğin “İlk Ermeni kaynağı” olduğu öne sürülen ve 5. yüzyılın ikinci yarısında Yegişe’nin yazdığı söylenen “Vardan ve Ermenistan Savaşları Üzerine” adlı belgenin hangi dilde olduğu bilinmez. Bu belgelerin, 405 yılında Aziz Mesrop Maştots’un geliştirdiği bir abece (alfabe) ile yazıldığı öne sürülmektedir. Bu belgeleri saklayan Ermenistan Cumhuriyeti ise, yazıların Hayca olduğunu öne sürmekte ve yazılanları yalnızca kimi din adamlarının anlayabildiğini belirtmektedir. Eğer Yazılar Hayca ise, onları neden yalnızca kimi din adamları anlayabilmektedir? Bu belgeler eğer gerçekten varsa, kilisenin oluşturduğu kırma dilde yazılmış olabilir. Belki de var olduğu öne sürülen bu belgelerdeki dil Türkçedir.

Bizim bugün kullandığımız Ermenî adı, ‘Ermenli’ demektir. Dolayısıyla bu topluma Ermenî adını takanlar Müslüman Türklerdir. Ancak Müslüman Türklerin Ermenî dediği toplum bir elgin (etnos) değil, Apostolik Kilisesi’ne bağlı olan Hristiyanlardı ve bu Hristiyanlar, Apostolik Kilisesi’nin üyeleri olan Türklerden oluşuyordu. Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u tutyadıktan (fethettikten) sonra kentteki dinsel azınlıklara inanç özgürlüğü tanıyarak, okul açma yetkisi (hakkı) vermişti.

Apostolik Kilisesi’ne bağlı olan azınlığın ilk kurduğu okul, 18. yüzyılın sonunda İstanbul’da bir Ermeni kilisesinde açıldı. Okulda verilen eğitim, taşmanların (papazların) verdiği din eğitimi idi. Din eğitimi veren okullar daha sonra yaygınlaşmaya başladı. Her Apostolik kilisesinin yanında, taşmanların yönetimindeki bir azınlık okulu bulunuyordu ve yalnızca din eğitimi veriyordu. Eğitim dili ise Türkçeydi, çünkü “Ermeniler” Türkçeden başka bir dil bilmiyordu.

1824 yılında ise, Batı ülkelerinin çabalarıyla tüm Anadolu'da 120 Ermeni okulu birden kuruldu. Bu okullar artık öğrencilere, 1794 yılında oluşturulması bitirilmiş olan kilise tören dilini (Haycayı) öğretmeye başladı. Böylece, Apostolik Kilisesi'ne bağlı olan Türklerin çocukları, okullarda ilk kez Hayca öğrenmeye başladı. Bu çocuklar, günümüzde de Ermeni okullarında Hayca öğrenir. Ancak evlerinde konuştukları dil Türkçedir. Çünkü Ermeni okullarına gitmemiş yaşlı Ermeniler Hayca bilmez. Onların anadili Türkçedir. Bugün Hayca bilenler bile kendi aralarında Türkçe konuşur, çünkü Hayca onlar için okulda öğrendikleri bir yabancı dildir. Ermeni okullarına gitmeyenler ise hiç Hayca bilmez.

Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Haylar ise, Doğu Anadolu'dan giden Ermen Hristiyanları ile daha önce Güney Kafkasya'da dağınık olarak yaşayan Ermen Hristiyanlarının toplamıdır. Bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti toprakları, eski Azerbaycan hanlıklarının topraklarıydı. Bu topraklar, Rusya ile Kacar Hanlığı arasında 12 Ekim 1813 yılında yapılan Gülistan ve 10 Gücük (Şubat) 1828 yılında yapılan Türkmençay antlaşmaları ile Rusya'ya bırakıldı. Ruslar Güney Kafkasya'da 4 Yelin (Mart) 1922'de, SSCB'ye bağlı Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'ni kurdu. Daha sonra 1936'da bu cumhuriyeti Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Federatif Sovyet Sosyalist cumhuriyetleri olarak üç ayrı ülkeye böldüler. Böylece Sovyet döneminde, buradaki Ermen Hristiyanlarına da Hayca öğretilirdi.

Daha önce de belirttiğim gibi, Türkler günümüzdeki Gürcistan topraklarını, Eski Türkçe 'güzel koku', 'tütsü' ve 'misk' anlamlarına gelen *Yıpar* olarak adlandırmışlardı. Bu ad Romak (Roma) diline *Hiberia* (İberia), Romeyka (Doğu

Roma) diline *Ιβηρία Ibiría* olarak dönüştürüldü. Türkler 11. yüzyıldan sonra ise bölgeyi Eski Türkçe ‘taş kütle’ / ‘topak’ anlamına gelen *Kürüç* olarak adlandırmaya başladılar. Bu söz, Eski Türkçe ‘katı’ / ‘sert’ demek olan *kurç* sözünden evrilmiştir. Eski Uygur belgelerinde Kurç, kişi adı olarak da geçer. Kurç / Kürüç sözü, daha sonra *kürz* / *gürz* (topuz) biçimine dönüşmüştür. ‘Gürzli’ demek olan *Gürzî* adı, daha sonra Gürcü biçimine, Gürzistan sözü de, daha sonra Gürcistan biçimine dönüşmüştür.

Günümüzdeki Gürcüler ise kendilerini *ქართველები Kartvelebi*, dillerini de *ქართული Kartuli* olarak adlandırmaktadır. Gürcücede tek başına *ქართ* *Kart* sözünün hiçbir anlamı bulunmuyor. Bu söz ya *kurç* / *kürüç* sözünden ya da Eski Türkçe ‘ur’ / ‘topak’ anlamına gelen *kart* sözünden Gürcüceye dönüşmüştür.

Doğu Roma, 575 yılında Yıpar’ın Kas noyanlarından Buğra’yı (Gürcüce *ბაგრა Bagra*) Yıpar beyliğine atamıştı. *Buğra*, ‘erkek deve’ demektir. Böylece Yıpar’da, 1801 yılına kadar süren Buğrat soyu başladı. Eski Türkçe *buğrat*, eski dildeki -t çoğul ekiyle ‘buğralar’ demektir. Bu söz Gürcüceye, *ბაგრატიონი Bagratyoni* olarak dönüşmüştür. 11. yüzyıl Yıpar tankçısı (tarihçisi) Sumbat’a göre Buğra, Davut yalvaçın (peygamberin) soyundan geliyordu.² Ancak bu bilgi doğru değildir. Günümüzde bu bilgiye dayanarak Buğrat soyunun gizli (kripto) Yahudi olduğunu ileri sürenler bulunuyor. Çağdaş Gürcü tankçı Kiril Tumanov’a göre ise Buğra, Elam Kağanlığı sırasında MÖ 344’te Ermen bölgesinin beyliğine atanan Orun’un (Romeyka: *Opóvης*

² *Suny, R. G. The Making of the Georgian Nation. Indiana University Press. 1994.*

Oróntis) soyundandır.³ Part kağanı II. Kavut, 628’de Buğra soyundan Ermen nökeri Tarıt’ı Part Ermen bölgesinin marbanı (uç beyi) olarak atamıştı. Buğra adı Haycaya Բագրատունի *Bagratuni* olarak dönüştürülmüştür. Buğrat soyunun bir kolu da, Arap yönetimi döneminde Abbasilere bağlı olarak Ermen beyliği yaptı. Bu Ermen beyleri kendilerini “işhan” (Hayca: իշխան *ışkhan*) olarak adlandırıyordu. Eski Türkçe *iş*, ‘iş’ / ‘görev’ demektir (bugün de bu anlama gelir). İşhan, ‘bir üst yöneticiye bağlı olan han’ anlamına gelir. Doğu Roma, Ermen’deki Buğrat Beyliği’ni 1045’te ortadan kaldırdı. Son Buğrat beyi Kakıg (Hayca: Գագիկ *Gagik*), 1042’den 1045 yılına kadar yönetimde kaldı. Eski Uygur belgelerinde erkek adı olarak da geçen *kakıg*, Eski Türkçe ‘kızgın’ / ‘öfkeli’ demektir.

Bugünkü Gürcülerin oluşumu da Ermenilerin oluşumuna benzerdir. Yıpar bölgesi, Türklerin yaşadığı Part Kağanlığı’na bağlı olan bölgelerden biriydi. Yıpar beyi III. Mir, MS 337’de Hristiyanlığı ülke dini olarak ötüngemişti (ilân etmişti). Bundans sonra bir dönem, kilise dili olarak Aramice kullanıldı. 5. yüzyıldan sonra Ortodoks Kilisesi, tören (âyin) dili olarak kullanacağı bir kırma dil oluşturmaya başladı. Bu dil, Aramice, Türkçe ve Roma dili karışımıydı. Yüzyıllar içinde bu dile Arapçadan da söz eklendi. Bu kilise dilinde var olan en eski belge, 10. yüzyıldan kalma bir el yazmasıdır ve bugünkü Gürcüceden oldukça değişiktir. Bu kilise dili, yüzyıllar sonra Yıpar toplumunun konuşma dili durumuna geldi. Ancak tam olarak hangi dönemde Türkçenin yerini aldığı bilinmiyor. Kilise dilinin son birkaç yüzyıl içinde giderek yaygınlaşması ya da topluma öğretilmiş olması

³ Suny, R. G. *The Making of the Georgian Nation*. Indiana University Press. 1994.

gerekiyor. Çünkü bugün “Çağdaş Gürcüce” olarak adlandırılan dil, 18. yüzyıldan sonra oluşmuştur.

Örneğin Gürcüce ‘gül’ demek olan ვარდი *vardi*, Arapça ورد *vard* (gül); ‘el’ demek olan ხელი *kheli*, Türkçe *el*.; ‘ayak’ demek olan ფეხი *pekhi*, Romaca *pedites* / πόδι *podì* sözünden dönüşmedir. Gürcüce kişi adları şöyledir.

ben: მე *me*, sen: შენ *şen*, o: ის *is*, biz: ჩვენ *çven*, siz: შენ *şen*, onlar: ისინი *isini*. Bunların hepsi fonolojik değişikliğe uğrayarak Türkçeden dönüşmedir.

12. yüzyılda Yıpar bölgesine onbinlerce Kıpçak yerleşti. 1118 yılında Yıpar beyi Davit, Kıpçaklarla kavgalı olan ve onlara Kafkas geçitlerinden yol vermeyen Alan bölgesindeki Aslara saldırarak kalelerini ele geçirdi. Kıpçak beyi Atrak Han, 45 bin avulla (âileyle) bu geçitlerden Yıpar’a geldi. Bu, 250 bin dolayında kişi anlamına gelir. David onlara toprak ve bark (mülk) dağıtarak, kendi ordusunda çerilik yapmaları için Kıpçaklara pusat yardımı yaptı. İki yıl sonra Yıpar, iyi yetişmiş 40 bin kişilik atlı ordusu olan bir ülke durumuna geldi. Davit bundan başka, sarayı korumak için 5 bin kişilik bir de Kıpçak koruma ordusu kurdu.

Kıpçak Ordusu, Selçukluları 1123’te Tublu’dan (Tiflis’ten) çıkardı ve kısa sürede ülke sınırları iki buçuk katına çıktı. 1185 yılında, Kıpçak Bozkır’ndan Sevinç Han önderliğinde 40 bin Kıpçak avulu daha Güney Kafkasya’ya göç etti. Bu da yaklaşık 200 bin kişi eder. Böylece bölgeye yarım milyon dolayında Kıpçak gelmiş oldu. Bu sırada Yıpar hatunu (kraliçesi) Ak Tamara (1184-1213) idi ve son gelen bu Kıpçakları bugünkü Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu bölgelerine yerleştirdi. Eski Türkçe *tamar*, ‘damar’ demektir ve bu sözden türeyen Tamara adı, Eski Uygur belgelerinde

kadın adı olarak geçer. Tengrici olan Kıpçaklar, daha sonra Hristiyanlığa geçerek Yıpar'daki Kas Türkleriyle birlikte sonraki yüzyıllarda Gürcü toplumunu oluşturdu.

Buğra soyundan VII. Buğra'nın (Gürcüce: ბაგრატ *Bagrat*) ardılı olan Yıpar beyi Konstantin'den sonra 1605-1648 yılları arasında yerine geçen yeğeni Temir (Gürcüce: თეიმურაზ *Teymuraz*), Kızılbaş sarayında büyüdü. Kacar Hanlığı yönetimi altındaki Yıpar beylerinin kimilerinin adları Türkçedir. Bu adlar daha sonra, kilise tören diline (Gürcüceye) çevirildi. 1661-1698 yılları arasında Yıpar beyliği yapan Buğrat soyundan Rusya yanlısı Arkul'un adı Gürcüceye არჩილი *Arkili* olarak dönüştürüldü. Eski Türkçe *arkul*, 'yaşam iksiri' anlamına gelir. Arkul, daha sonra Rusya'ya kaçınca, 1676-1709 yılları arasında yerine kardeşi, Kacar Hanlığı yanlısı Gürgen Han (Gürcüce: გიორგი *Giorgi*) geçti.

Daha sonra Yıpar beyliğine Erikli Han (Gürcüce: ერეკლე *Erekle*) geçti. Eski Türkçe *eriglig*, 'kişilikli' demektir. Kızılbaş Hanlığı'na bağlı olan sonraki Yıpar beylerinin adları şöyledir: 1709-1722 İmam Kulu Han (Gürcüce: დავით *Davit*), 1722-1732 Muhammed Kulu Han (Gürcüce: კონსტანტინე *Konstantin*), 1732-1744 II. Temir, 1762-1798 II. Erikli ve 1798-1800 გიორგი *Giorgi*. XII. Giorgi daha sonra Ruslardan koruma isteyerek, Rusya yönetimi altına girdi. Giorgi öldükten sonra oğlu David, kendisini Yıpar beyi olarak ötüngedi. Ancak Rus çarı I. Alexander buna karşı çıkarak, Yıpar Beyliği'ni ortadan kaldırdı.

Özetlersek, günümüzdeki Ermeniler ile Gürcüler, daha önceki yüzyıllarda Hristiyanlığa geçmiş olan Kas Türkleriyle, daha sonra bölgeye gelen Kıpçak Türklerinin karışımından oluşan topluluklardır.

Ayaklanmalar ve Kurulan Türk Hanlıkları

Türklerin savaşı olmaları nedeniyle Araplar kısa bir süre sonra köle aldıkları Türk çocuklarını Müslüman olarak yetiştirerek, onlara kendi ordularında çerilik yaptırmaya başladılar. Araplalar bu çerileri *memlûk* (kölemen) olarak adlandırıyordu. Part toprakları üzerindeki Arap yönetimi 9. yüzyılda anılmaya (zayıflamaya) başlayınca, Abbasi Hali-feliği'nin ortunal yetkisine (merkezi otoritesine) karşı çıkan bölgesel önderler ortaya çıkmaya başladı. Azarbaycan'daki Türkler 9. yüzyılda baskıcı Arap yönetimine karşı ayaklan-dı. Ayaklanma nedenlerinden biri de Ebu Müslim'di.

Ebu Müslim 8. yüzyılın başlarında bugünkü Türkmen-istan'da bulunan Mar'da doğmuş ve çocukken köle alınmış bir Türktü. Irak'taki Kufa kentinde köle olarak büyüdü. 745'te, Abbasilerin önderi İbrahim ibn Muhammed ile tanışıldı. Daha sonra İbrahim onu Abbasi çalışmalarını yönetmesi için Karasan'a (Horasan'a) gönderdi. Karasan, Abbasilerin 20 yıldır Emevilere karşı çalışma yaptığı bir yerdı. Ebu Müslim, Karasan'da yaygın olan derin toplumsal çelişkilerden yararlandı. Hoşnutsuz ya da barksızlaştırılmış (mülksüzleştirilmiş) kişileri bir araya getirerek, Türklerle Araplardan oluşan bir birlik kurdu ve 747'de ayaklanma başlattı. Ayaklanma, hızla Kararasan'dan diğer illere yayıldı ve son Emevi halifesi II. Mervan öldürölüp, 749'da Ebu'l Abbas el Saffah ilk Abbasi halifesi oluncaya kadar sürdü. Abbasiler, Ebu Müslim'e yaptığı işten dolayı Karasan ilteberliği (vâililiği) verdi.

Abbasiler, büyük ölçüde Ebu Müslim'in çeri yengişleri (askeri zaferleri) ve yöngesel (siyasî) yeteneklerinin yardı-mıyla tahta çıkmış olsalar da, bu kadar çok güç ve tuyallığı

(popülerliği) olan bir “mevalî” karşısında oldukça kuşku-
cuydular. Hastalık düzeyinde kuşkucu olan Mansur’un
754’te halife olmasıyla, Ebu Müslim’in durumu da değişti.
Ebu Müslim, amcasının önderliğindeki bir ayaklanmayı
bastırmasına karşın, Halife Mansur, Ebu Müslim’i döne-
likle suçlayarak yokattı (idam etti). Toplumun gözünde bir
bağatur (kahraman) olan Ebu Müslim’in ölümü, daha
sonraki birçok ayaklanmaya neden oldu.

Araplara karşı en önemli ayaklanmayı Baban (Farsça:
Bābek) adlı bir Azerbaycan Türkü başlattı. Gerçek adı Hasan
olan Baban, 795 yılında Art Balık (günümüzdeki Erdebil)
yakınlarındaki bir köyde doğmuştu. Babası, o daha ergenlik
çağındayken bir kavgada aldığı yaralar sonucu ölmüş ve iki
erkek kardeşi ile annesinin sorumluluğu Baban’ın omuzla-
rına düşmüştü. Baban 18 yaşına geldiğinde Tebriz’e yerle-
şerek pusat (silâh) yapımı ve ködüsü (ticâreti) ile uğraşmaya
başladı. Bu nedenle, Orta Asya ve Doğu Avrupa’yı da gez-
mişti.

8. yüzyılda tüm Part topraklarında erinçsizlik (huzur-
suzluk) ve direniş başlamıştı. Türkler, özgürlüklerini yeni-
den kazanmak için ülkenin değişik bölgelerinde ayaklan-
malar başlattı. Bu da, Arap halifelerini ülkeyi denetim altın-
da tutmak için topluma daha çok baskı uygulamaya
yöneltti. O dönemde Türklerin Arap yönetimine karşı en
çok direndiği yerler, dağlık olan Mada (Güney Azerbaycan)
ile Alan (Kuzey Azerbaycan) bölgeleriydi. Mada ile Alan
bölgeleri, İslâmı daha kuzeye yaymak için sürekli olarak
Arapların baskısı altındaydı.

Türklerin üzerindeki bu ağır Arap baskılarına tanık olan
Baban, Karabağ dağlarında Cavidan önderliğindeki bulgak-
çı (isyancı) Körümcülere (Farsça: *Horram*) katıldı. Eski

Türkçe *körüm*, 'kader' demektir. Araplara karşı kazanılan birkaç yengiſten (zaferden) sonra Cavidan yaralanarak öldü. Böylece Baban, 816-837 yılları arasında Körtümcülerin önderliğine geçti. Yoltarları (müritleri) kızıl don (elbise) giyen Baban, Türkleri pusatlandırıp kaleleri ve önemli bölgeleri ele geçirerek yolları denetim altına aldı. Giderek büyük bir kalabalık ona katıldı ve Baban'ın yoltarları uzun yıllar boyu Arap ordularına büyük koralar (zararlar) verdi. Ancak Baban daha sonra yakalanarak yokatıldı.

Bir süre sonra Abbasi halifelerinin gerçek gücü azalarak yalnızca dinsel bir yetkili durumuna dönüſtüler ve halifeliği Türk kölemenler yönetmeye başladı. Part topraklarının çeſitli yerlerinde bir dizi hanlık yükseldi. Bunların en önemlileri Tahirliler (821-873), Seferliler (861-1003), Samanlılar (819-1005), Sacoğulları (889-929), Salarlar (919-1062), İlyaslılar (932-968), Büveyhliler (934-1062) ve Gaznelilerdi (977-1186).

Tahirliler

Tahirli Hanlığı'nın kurucusu, Tahir ibn Hüseyin'di. Tahir, 821'de Karasan'a ilteber (vâli) olarak atandı, ancak kısa bir süre sonra öldü. Halife daha sonra ilteberliğe Tahir'in oğlu Talha'yı atadı. Tahir'in diğeri oğlu Abdullah, Mısır ile Arap Yanımadası'nın ilteberi olarak atanmıştı. Talha 828'de ölünce Karasan ilteberliği Abdullah'a verildi. Abdullah 845'te ölünce, yerine oğlu II. Tahir geçti. Ancak, II. Tahir'in oğlu Muhammed ile birlikte, Tahirli yönetimi bozulmaya başladı ve Karasan toplumunun ayaklanmasından sonra Seferliler 873'te Muhammed'i devirerek Karasan'ı ele geçirdi.

Seferliler

Seferli Hanlığı, bugünkü İran'ın güneydoğusu ile Afganistan'ın güneybatısında yer alan Sakeli (Sagastan) bölgesinde kuruldu ve 861-1003 yılları arasında varlık gösterdi. Hanlığı, bakırcılık yapan Yakup bin Lett el Sefer kurdu. Yakup daha sonra da bugünkü İran ile Afganistan topraklarının büyük bir kesimini ve Karasan'ı ele geçirerek, Bağdat yakınlarına kadar ulaştı. Daha sonra Bamyan, Balık, Badgı ve Kur'u ele geçirdi. Yakup, 870'te Karı'tı (Herat'ı) da aldı. Sonra da gözlerini batıya çevirerek Karasan, Elam ve Kermen bölgelerine saldırılara başladı. Seferliler, bugünkü Güneybatı İran ve Güney Irak'ın kimi bölgelerini de ele geçirdiler. Bu saldırılar Abbasi halifesini, Yakup'u Sakeli, Elam ve Kermen ilteberi (vâlisi) olarak tanımaya zorlayarak, Seferlilerin Bağdat'ta önemli görevler almalarını sağladı. Seferliler 901'de Samanlılara yenilerek, Sakeli'nde küçük bir beylik durumuna dönüştü. 1002'de Gazneli Mahmud Sakeli'ni ele geçirip, Seferli Hanlığı'nı sona erdirdi.

Sacoğulları

Sacoğulları Hanlığı'nı 9. yüzyılın sonunda Art Balık'ta (Erdebil) Muhammed ibn Ebu Sac kurdu. Muhammed, Alan ile Ermen bölgelerini ele geçirdi. Sacoğulları Hanlığı'nın doğu sınırları Hazar Denizi kıyılarına, batı sınırları ise Tibin kentine kadar uzanıyordu. Muhammed'in oğlu Yusuf'un halife ile ilişkileri iyi değildi. Halife, 908'de Yusuf'a karşı bir ordu göndererek, onu yılda 120 bin dinar artut (haraç) ödemeye zorladı. Ancak Yusuf, 912'de halifeye artut ödemeyi durdurdu. Ruslar 913-914'te Volga üzerinden Sacoğulları topraklarına saldırmaya başlayınca, kuzey

sınırlarını güçlendirmek için Yusuf, Darbent duvarını onardı. 914 yılında Yıpar'a akın düzenleyerek, bölgenin güney topraklarını ele geçirdi. Yusuf'un ölümünden sonra, Sacoğulları Hanlığı'nın son yöneticisi Fatih, Art Balık'ta ağulanarak (zehirlenerek) öldürülünce, Sacoğulları Hanlığı çöktü.

Salarlar

Salar Hanlığı'nı 10. yüzyılın başlarında Güney Kafasya ve Güney Azerbaycan'da Muhammed bin Musafir kurdu. Oğulları Vahsudan ile Marzuban 941'de onu devirerek türmeye (hapse) kapattı ve Marzuban, babasının yerine geçti. Ruslar, 943-944'te yeniden saldırıya başladı ve Salar ordusu birkaç kez yenildi. Ruslar, Berde kentini ele geçirdi ve birkaç ay boyunca kentte kalarak, burayı çevre bölgeleri yağmalamak için bir üs olarak kullandı. Marzuban daha sonra Berde'yi kuşattı. Bu arada Ruslar, alabildikleri kadar engke (ganimet) ve tutsakla kenti terketti. Marzuban 948'de Hemedan ve İsfahan yöneticisi Rükü el Devle'ye yenilerek tutsak alındı. Bundan sonra Marzuban'ın oğulları Custan ve İbrahim ile kardeşi Vahsudan arasında amansız bir udak (iktidar) kavgası başladı.

Yönetimdeki bu durum, Revaddilerle Şeddadilerin Tebriz ile Tabin'in kuzeydoğusundaki bölgelerin denetimini ele geçirmesine neden oldu. Vahsudan daha sonra hanlığın başına geçmeyi başardı. Vahsudan'ın ölümünden sonra oğlu Nuh onun yerine geçti. Nuh 989'da ölünce, yerine Nuh'un küçük oğlu İbrahim geçti. Gazneli Mahmut yeni harun deneyimsizliğinden yararlanarak, 1029 yılında Anğ'ı (Rey'i) ele geçirdi. İbrahim topraklarını geri almak için bir

ordu gönderdi, ancak yenildi. Daha sonra İbrahim, Kazvin'i Gazneliler'den aldı ve savaşta Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud'u yendi. 1062 yılında Selçuklular Salar Hanlığı'nı yıkarak topraklarını ele geçirdi.

Büveyhliler

Ebu Suca Büveyh'in oğullarından Ali, Elam'da, Hasan Anğ'da (Rey), Ahmet de Kermen'de birer Büveyh Beyliği kurdular Büveyhoğulları batıya ilerleyerek Bağdat'ı denetimleri altına aldı ve halifeyi korumaları altına aldılar. Daha sonra da Halife'nin gözlerine mil çektirerek yerine başka bir halife getirdiler. Artık Abbasi Halifeleri, Büveyhoğullarının kuklası durumuna gelmişti. İmadül Devle döneminde İran'ın çoğu ile Bağdat Büveyhlilerin eline geçti. Adudül Devle döneminde Umman, Kermen, Kuzey Irak, El Cezire, Tapureli (Taberistan) ve Kürken de Büveyhli topraklarına katıldı.

Üç ayrı Büveyhli beyliğini birleştiren Adudül Devle 983'te öldükten sonra ülke içinde karışıklık ortaya çıktı. İki kola ayrılan Büveyhoğullarından birine 1029'da Gazneli Mahmut son verdi. Diğer kolu da ayaklanmalar nedeniyle arılmaya başladı. Büveyhioğullarının baskısından kurtulmak isteyen Abbasî Halifesi Kaim Biemrillah, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım isteyince, Tuğrul Bey 1055'te Bağdat'a yaptığı akında Büveyhioğullarını yenerek bu hanlığı ortadan kaldırdı.

Samanlılar

Samanlı Hanlığı'nı Orta Asya ve bugünkü Doğu İran'da Saman Hüda kurdu. Yönetimleri 102 yıl süren Samanlılar,

topraklarını giderek genişlettiler. Başkentleri Buhara kentiydi. Saman Hüda'dan sonra yerine oğlu Esat geçti. 819'da Karasan ilteberi (vâlisi) Esad'ın dört oğlunu bulgakçı (isyancı) Rafi ibn el Leyt'e yardımlarından ötürü ödüllendirdi. Nuh'a Samarkent'i, Ahmet'e Bargan'ı (Farghana), Yahya'ya Şaş'ı, İlyas'a da Karı'tı (Herat) verdi. Bu, Samanlı Hanlığı'nın başlangıcı oldu. 840 yılında Nuh, İsficab'ı ele geçirdi, ancak 842'de öldü.

Daha sonra Abbasi Karasan ilteberi, iki kardeş Yahya ile Ahmet'i ortak yöneticiler olarak atadı. Yahya'nın 855'teki ölümünden sonra Ahmet, Taşkent'in denetimini ele geçirerek, Güney Sakeli'nin çoğunun yöneticisi oldu. 865'de ölünce, oğlu Nasır, Bargan ile Samarkent'i alırken, diğer oğlu Yakub Taşkent'in çevresindeki bölgeleri aldı. Böylece bağımsızlaşmaya başladılar. Çok geçmeden vergi paralarının nereye dağıtılacağı konusundaki anlaşmazlık, kardeşler arasında bir çatışma başlattı. İsmail sonunda kazanarak hanlığın denetimini ele geçirdi. Ancak Abbasi halifesi Nasır'ı yönetici olarak tanımayı sürdürdü. Bu nedenle İsmail de kardeşini tanıdı, ancak Nasır tümüyle güçsüzdü ve 892'de öldü.

İsmail, 893'te, Karlukların topraklarını ele geçirerek, Talas'ı aldı. 900 yılında artık halife onu tüm Karasan ile Güney Sakeli'nin yöneticisi olarak tanıdı. 900'de, Muhammed ibn Harun el Saraksi yönetiminde, Tapureli (Taberistan) ile Kürken'in (Gorgan) Zeydi hanı Muhammed ibn Zeyd'e karşı bir ordu gönderdi. Saldın başarılı oldu. Muhammed ibn Zeyd öldürüldü ve Tapureli ele geçirildi. Bu dönemde Samanlılar batıda Kazvin'den, doğuda Peşaver'e kadar topraklarını genişletti. Bu arada Karahanlılar ve diğer hanlıklar sürekli olarak saldırıyordu. İsmail 907'de

ölünce, yerine oğlu Ahmet (907-914) geçti. 992’de, Karahanlı hanı Satuk Buğra Han’ın torunu Harun Buğra Han, Samanlı başkenti Buhara’yı ele geçirdi. Samanlı toprakları, Karasan ve Afganistan’ı alan Gazneliler ile Güney Sakeli’ni alan Karahanlılar arasında bölündü. Böylece Samanlı Hanlığı ortadan kalkmış oldu.

Gazneliler

Gaznelilerin kurucusu sayılan Alp Tegin, Samanlıların ordu komutanlarından idi. Samanlıların gücü 10. yüzyılın ikinci yarısında parçalanmaya başlayınca, 962’de Samanlıların Karasan (Horasan) ordusunun komutanı Alp Tegin, Gazne’yi ele geçirerek Gazneli Hanlığı’nın temellerini attı. Ancak Sebük Tegin Samanlı ilteberi (vâlisi) olarak yönetmeyi sürdürdü. Sebük Tegin daha sonra Ceyhun’un güneyindeki tüm illerin denetimini ele geçirerek Gazneli Hanlığı’nı kurdu. Alp Tegin, 963 yılında Hindistan’a akınlar düzenlemeye başladığı sırada öldü. Alp Tegin’in ölümünden sonra Gazne’de yönetim kısa bir süre elden çıksa da yerine geçen oğlu Ebu İshak İbrahim, Samanlı harunun da yardımıyla kenti yeniden ele geçirdi. Ebu İshak İbrahim’in oğlu olmadığından, 12 Kasım 966’daki ölümünden sonra onun yerine Türk komutanlarından Bilge Tegin seçildi. Bilge Tegin, Samanlı Hanlığı’na bağlılığını bildirmişti. Buhara’daki Samanlı komutanlarından Fâik, bağımsız kalmış olan bu Türk topluluğunu tabınlık (hâkimiyet) altına almak için bir ordu gönderse de, yenildi ve bir daha Buhara’dan Gazne’ye saldırı olmadı.

Bilge Tegin’in 975’te ölmesi üzerine, tahta Alp Tegin’in diğer bir kölesi olan Böri Tegin geçti. Böri Tegin, toplumla

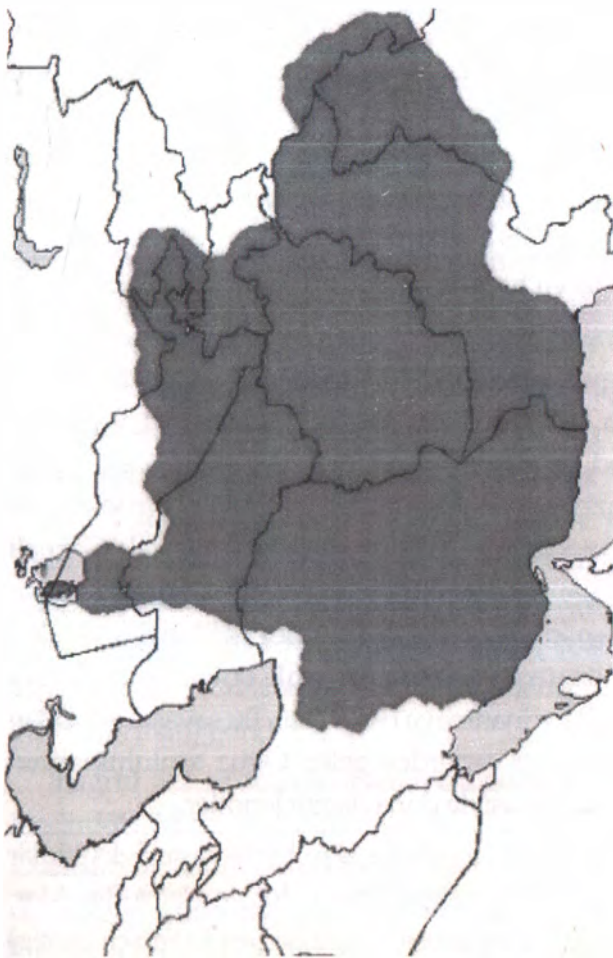
ters düşünce, 977’de tahttan indirilerek yerine Türk komutanlarının seçtiği Sebük Tegin geçti. Sebük Tegin, görünüşte Samanlıların bir ilteberi (vâlisi) olarak davranmasına karşın, bağımsız Gazne Hanlığı’nın temeli onun döneminde atıldı. Çok geçmeden Türklerin etkisi, Gazne’den Doğu Afganistan’daki Zabulistan bölgesine kadar yayıldı. Sebük Tegin Topraklarını Toharistan, Zemindaver ve Belucistan’daki Kusdar bölgesine kadar genişletti. Hindu Racası’nı yenerek Kabil Irmağı boyunca Peşaver’e kadar ilerledi.

Türk komutanlarından Ebu Ali Simcûrî ve Fâik bağlaşına (ittifakına) karşı Samanlı Emiri I. Mansur, 994’te Sebük Tegin’i yardıma çağırdı. Sebük Tegin ve oğlu Mahmut’un Karasan’a gelip bulgakçıları yenmesi üzerine Samanlı emiri, Mahmut’a “Seyf el Devle” (devletin kılıcı) sarı ve Karasan ordu komutanlığı verdi. Gazneli tabınlığını Toharistan, Zabulistan, Kur ve Belucistan’a kadar taşıyan Sebük Tegin 997’de öldü.

Sebük Tegin ölmeden önce küçük oğlu İsmail’in tahta geçmesini istemesinden dolayı İsmail, babasının öldüğünü duduktan sonra Balık’a (Belh) gelerek hanlığını ötügedi. Ne Çapar’da (Neşabur) bulunan Mahmut ise güç ve deneyim bakımından İsmail’den üstündü. Mahmut, İsmail’e kendisinin yaşça büyük olduğunu ve tahta geçmesi gerektiğini, İsmail’e de Balık ile Karasan bölgelerinin yönetimini bırakmayı önerdiyse de, İsmail bunu istemedi. İki kardeş arasında 998 yılında yapılan savaşı Mahmud’un ordusu kazandı.

Mahmut döneminde hanlığın sınırları Ceyhun’dan İndus Irmağı’na kadar uzanıyordu ve Arığ (Rey) ile Ekbatana’yı (Hamedan) da kapsıyordu. Mesut (1031-1041) döneminde Gazne topraklarının bir kesimi yitirildi. Batı

bölgelerinin neredeyse tümü Dandanakan Savaşı sonrasında Selçukluların tabınlığına geçince, geriye Afganistan, Belucistan ve Pencap bölgeleri kaldı. Gurlular, 1151'de Gazne'yi ele geçirdiler. Bundan sonra tabınlıklarını Lahor'a çekilerek sürdüren Gaznelilerin son hanı Hüsrev Melik'i Gurlular 1186'da tutsak aldıktan sonra Gazne Hanlığı ortadan kalktı.

Gazne Hanlığı

Selçuklu Hanlığı

Selçuklu soyu, Hazar Kağanlığı'nın sübaşısı olan Selçuk Bey ile başlar. Eski Türklerde sübaşı, günümüzün ordular komutanı anlamına gelir. Daha önce Hazar ve Türi boylarıyla birlikte Yahudiliğe geçmiş olan Kınık boyunun şadı (boy beyi) Selçuk Bey, Hazar Kağanı Aron ile anlaşmazlığa düşünce, Kınık boyunu alarak doğuya göç etti ve oradaki Kuçan ("Hocend" ya da "Cend") kenti çevresine yerleşti. 990-991 yılları arasında, 90 yaşlarındayken İslâma geçti. Selçuk Bey öldükten sonra Kınık boyunun beyliğine geçen oğlu İsrail Arslan Bey, Karahanlılara karşı Samanlılara yaptığı yardım karşılığı onlardan Nur bölgesini alarak Samanlıların yabgusu oldu. Daha sonra Gazneliler, İsrail Arslan Yabgu'yu tutuklayarak türmeye (hapse) attı.

İsrail Arslan Yabgu türmede öldükten sonra, Kardeşi Musa Yabgu önderliğindeki Kınıklının Gaznelilerle olan düşmanlığı sürdü. Musa Yabgu, Selçukluları yeğenleri Muhammed Tuğrul ve Davud Çağrı beyler ile birlikte yönetiyordu. Gazne sultanı Mesud, 1035 yılında 17 bin kişilik bir orduyu Selçukluların üzerine gönderdi. Ancak Gazneli ordusu, yapılan savaşta büyük bir bozguna uğradı. Ardından banş yapıldı. Bu yengiyle (zaferle) birlikte Selçuklular, büyük bir özgüven kazanarak artık bölgede bir hanlık kurabileceklerine inanmaya başlamıştı. Bu savaşın ardından Selçuklular, çeşitli yerlerden gelen Oğuz topluluklarının kendilerine katılmasıyla daha da güçlendiler.

Gazneliler, 1038 yılında yapılan bir savaşta Selçuklular karşısında ağır bir yenilgiye daha aldı ve Çağrı Bey Mar, Tuğrul Bey Ne Çapar, Musa Yabgu da Serek (Farsça: *Serahs*) kentine girdi. Mar'da Çağrı Bey adına "melik el muluk"

(melikler meliki) sarıyla hutbe okundu. Ardından da Ne Çapar'da Tuğrul Bey adına "sultan el muazzam" (büyük sultan) sarıyla hutbe okundu. Gazneli sultanı Mesud, Selçuklu sorununa son vermek için 50 bin kişilik bir orduyla 1040 yılında Dandanakan dolayında Selçuklulara saldırdı. Ancak savaş sırasında, Gazne ordusundaki kölemenlerden bir bölümünün Selçuklulara katılmasının ardından Gazneli ordusu bozguna uğrayarak dağıldı. Üç gün süren savaş sonucunda Selçuklular büyük bir yengiş kazanmıştı. Sultan Mesud, içinde kardeşi ve oğlu da olmak üzere yanındaki yüz kişiyle birlikte kaçıp carını zor kurtarabildi. Selçuklular, 1043 yılında Oğuz Hanlığı'nın Kürken kentini ele geçirdi. Ardından son Oğuz hanı Şah Melik yakalandı ve daha sonra türmede öldü. Şah Melik'in ölümünden sonra Oğuz Hanlığı'nın yönetici kesimi bir daha belini doğrultamadı ve 1050'lerin başlarında Kıpçakların saldırıları sonucunda Oğuz Hanlığı ortadan kalktı. 1042 yılında, Tuğrul Bey'in anadan kardeşi ve amcaoğlu İbrahim Yinal komutasındaki ordu Anğ (Rey) kentini ele geçirdi. 1043 yılında Anğ'a gelen Sultan Tuğrul, kenti başkent yaptı. 1045'te Kermen ve Ekbatana'ya (Hamedan) yeni bir akın düzenleyen Selçuklular, Bağdat akınuna timenmeye (hazırlanmaya) başladı. Bunun üzerine Abbasi halifesi El Kaim, 1046'da Tuğrul Bey'e Karasan üzerindeki Selçuklu tabınlığını tanıyan bir yarlık (ferman) gönderdi.

Tuğrul Bey'in Azerbaycan'ın ele geçirilmesiyle görevlendirdiği Musa Yabgu'nun oğlu Hasan Bey, Pasin ve Erzurum ovalarını ele geçirerek, Van bölgesine girdi. 1048'de Selçuklu ordusuyla Roma ordusu Büyük Zap Suyu kıyısında karşılaştılar. Selçuklu ordusu burada ağır bir yenilgiye uğrarken, Hasan ile komutanlarının çoğu öldürüldü.

Tuğrul Bey, öldürülen Hasan'ın öcünü almak için Azerbaycan ilteberliğine (vâliliğine) atadığı İbrahim Yınal'ı yeni bir Anadolu akınıyla görevlendirdi. Diğer amcaoğlu Kutalmuş'a da onunla birleşmesini bildirdi. İbrahim ile Kutalmuş, 100 bin kişilik güçlü bir Selçuklu ordusuyla 1049 yılında Doğu Roma topraklarına girdi. Pasin Ovası'nda yapılan yoğun bir savaş sonucunda yenilen Roma ordusu, Van ile Ani kentlerine çekilmek zorunda kaldı. İbrahim Yınal, 100 bin tutsak ve on bin deve yükü yağma alarak Arığ'a döndü. Balkanlar'daki Peçenek saldırıları karşısında zor durumda kalan Doğu Roma ise, Selçuklularla barış yapmak zorunda kaldı. Ertesi yıl Selçuklular bugünkü İran'ın güney batısını ele geçirdiler.

Tuğrul Bey, 1055 yılında halifeliğin başkenti Bağdat'a girdi ve kendi adına hutbe okuttu. Ayrıca kendi adına yarmak (sikke) bastırttı. Halifenin, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile evlendirilmesiyle de bir bağ kuruldu. 1058 yılında Halife Kaim'den "Maşrik ve Mağrib meliki" (Doğunun ve Batının yöneticisi) sanını alan Sultan Tuğrul'a "Rükneddin" (Dinin temel direği) sanı da verildi. Halife, Tuğrul'a kaftan giydirerek kılıç kuşattı. Artık yögesel (siyâsî) güç tümüyle Selçukluların eline geçmiş, halife ise yalnızca dinsel bir ataka (temsilci) durumuna gelmişti.

Tuğrul Bey 1063'te ölünce, Selçuklu ülkesinde taht kavgaları başladı. Oğlu olmayan Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in oğullarından Süleyman'ın tahta geçmesini istemişti. Selçuklu başbakanı (veziri) Amid el Mülk bu tutruyu (vasiyeti) yerine getirerek, Arığ kentinde Süleyman'ı sultan olarak tahta çıkardı. Ancak Çağrı Bey'in öteki oğlu Alp Arslan ile Arslan Yabgunun oğlu Kutalmuş, Süleyman'ın sultanlığını tanımadı. Alp Arslan, Kazvin kentinde kendi adına hutbe

okuttu. Kutalmış Arığ kentini kuşatınca, Amid el Mülk, Alp Arslan'dan yardım isteyerek onun adına hutbe okuttu. Ardından Kutalmış ile Alp Arslan'ın orduları, 1064'te Damgan yakınlarında karşı karşıya geldi. Kutalmış bu savaşta ölünce, Alp Arslan Arığ kentinde tahta çıktı. Daha sonra başbakanlığa, Amid el Mülk'ün yerine Nizam el Mülk'ü atadı.

Alp Arslan, tahta çıktıktan sonra ilk akınını Doğu Roma'nın elinde olan Ermen bölgesine yaptı. Kars ile Ani bölgelerine kadar ilerleyerek buraları ele geçirdi. Bu tutyağından (fethinden) sonra halife Kaim, Alp Arslan'a "Ebu Feth" (Tutyakların babası) sanını verdi. O yıl Alp Arslan, Yıpar'a bir akın düzenleyerek, Tublu (Tiflis) ile Çoruh Irmağı arasındaki bölgeyi ele geçirdi. Yıpar beyi IV. Buğra ("Bagra") Selçuklulara cizye vermeyi onayladı, ancak 1065 yılında antlaşmayı bozdu. Alp Arslan 1068'de yeniden Yıpar'a saldırarak Tublu'yu ele geçirdi ve IV. Buğra'yı boyunduruk altına aldı. Daha sonra Yıparlılar, 1073-1074 dolayında kendilerini Selçuklu yönetiminden kurtardı.

Alp Arslan, 1065'te Üst Yurt ile Mangışlak'a bir akın düzenleyerek, bölgedeki Oğuzlarla Kıpçakları yönetimi altına aldı. 1067 yılında Kermen beyi olan kardeşi Kavurt ayaklanınca, onun üzerine yürüdü. Ordusu yenilen Kavurt, Kermen kalesine çekilerek Alp Arslan'dan bağışlanmasını istedi. Alp Arslan kardeşinin bu isteğini onaylayarak, Kermen beyi olarak kalmasına boşu (izin) verdi. Ancak Kavurt 1068'de yeniden ayaklandı.

Alp Arslan, Fatımleri ortadan kaldırmak ve Mısır'ı ele geçirmek amacıyla bir akın düzenleyerek, Doğu Roma topraklarına girdi. İlk olarak Malazgirt ile Erciş'i ele geçirdi. Ardından, Amat (Diyarbakır) bölgesinde birçok kaleyi ele

geçirdi. 1071 yılında Urfa'yı kuşattıysa da başarılı olamadı. Ardından Haleb'i kuşatarak Arap Mirdasoğullarını boyunduruk altına aldı. Şam'a doğru yürüdüğü sırada Doğu Roma imparatoru IV. Romanos, Kıpçak, Frank ve Norman paralı çerilerinin de katıldığı büyük bir orduyla Ermen'e doğru ilerledi. Hızla geri dönen Alp Arslan, Malazgirt ovasında Roma ordusuyla karşılaştı. Roma ordusundaki Kıpçak çerileri Selçukluların yanına geçince, savaşın gidişi değişti. Savaş sırasında Roma komutanı Andronikos Dukas, imparator Romanos'un öldürüldüğünü duyurarak, ordunun bir bölümüyle birlikte kaçtı. Bundan sonra Roma ordusu bozguna uğradı ve Romanos tutsak alındı. Alp Arslan, barış koşulları üzerinde anlaşmaya varıldıktan sonra, çok iyi davrandığı Romanos'u özgür bıraktı.

Alp Arslan, Karahanlıların Selçuklu topraklarına yaptıkları baskınları önlemek üzere 1072 yılında 200 bin kişilik büyük bir orduyla Ceyhun kıyısına geldi. Burada bir kaleyi kuşatarak ele geçirdi. Kale komutanı Yusuf, üzesine (huzuruna) çıkarıldığında çizmesine sakladığı bir hançerle Alp Arslan'ı ağır yaraladı. Alp Arslan dört gün sonra aldığı yaralardan öldü. Yerine oğlu Melik Şah tahta çıktı. Ancak Melikşah'ın tahta çıkmasından hemen sonra amcası Kavurt, tahtı istedi. Melik Şah ile Kavurd arasında 1073'te Ekbatana (Hamedan) yakınlarında üç gün süren bir savaş oldu ve Kavurt bu savaşta yenilerek yakalandı. Daha sonra bir yay kirişiyle boğularak öldürüldü.

Melikşah daha sonra Soğud'a (Bakriya) saldıran Karahanlılara yönelerek onları püskürttü ve Termez'i ele geçirdi. Ardından kardeşi Tekiş'i Soğud ile Balık bölgelerinin beyliğine atadı. O sıralarda Gazneli sultanı İbrahim, Kuzey Karasan'daki Selçuklu topraklarını ele geçirmişti. Melikşah

Gaznelilere saldırarak bu toprakları geri aldı. Batı Karahanlı yönetimiyle ulema arasında çatışmalar ortaya çıkınca, Batı Hanlığı Selçuklulardan koruma istedi. 1089'da Selçuklular Samarkent'e girdi ve bundan sonra Batı Karahanlığı Selçuklulara bağlandı. Selçukluların Talas ve Yedisu'ya yaptıkları bir akın sonucunda Doğu Karahanlığı da Selçuklu koruması altına girdi. Melikşah, 1092'de avlanırken öldü.

Melik Şah'ın ölümünden sonra oğulları Ahmet Sancar, Muhammet Tapar, Muzaffer Berkayaruk ve Melik Şah arasında taht kavgası başladı. Selçuklu toprakları dört oğul arasında bölündü. Anadolu'yu yöneten Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan bağımsızlığını ötüngedi. Melik Şah'ın kardeşi Tutuş Suriye'yi aldı. Kardeşlerden en güçlüsü olan Tapar, babası öldükten sonra Bağdat'ta Selçuklu tahtına çıktı. Sancar'ı da Karasan ilteberliğine (vâliliğine) atadı. Tapar 1118'de öldüğünde, oğlu Mahmud tahta çıktı. Sancar daha sonra ordusuyla Bağdat'a kadar yürüyerek, burada kızlarından birinin Mahmud'la evlenmesi ve Mahmud'un kuzeydeki bölgelerden vazgeçmesi konusunda anlaştı. Selçuklular 1141'de Kara Kıtaylarla yaptıkları Katvan Savaşı'nda büyük bir yenilgi alarak, Seyhun Irmağı'nın doğusundaki tüm topraklarını yitirdi.

Sancar 1153'te, kendi aralarında bağlaş (ittifak) kurarak vergi ödemeyen bir Oğuz birliğine karşı akın başlattı. Ancak, yapılan savaşta yenilerek Oğuz birliğine tutsak düştü ve 1156 yılına kadar tutsak kaldı. Kaçarak kurtulduktan sonra ertesi yıl Mar'da öldü. Ölümünden sonra Karasan ile Güney Sakeli (Maveraünnehir), daha önce Selçukluların yönetimi altında olan Harezmi Şahların eline geçti. Büyük Selçuklu Sultanlığı böylece sona erdi. Selçuk avulunun (âilesinin) üyeleri yönettikleri bölgelerde bağımsız davranmaya başladılar. Bağımsızlıklarını ötüngeyen sultanlıklardan

yalnızca Anadolu Selçuklu Sultanlığı yüz yılı aşkın bir süre daha ayakta kalabildi.

Selçuklu Sultanlığı

Kanzma (Harezm) Hanlığı

Selçuklu Sultanlığı çökerken, Seyhun Irmağı'ndan Basra Körfezi'ne, Hindistan'dan Irak'a ve Azerbaycan'a kadar uzanan Harezm Hanlığı, Selçukluların yıkıntıları üstünde yükseldi. Nuş Tegin bir Türk kölemendi. Eski Türkçe *noş / nuş*, 'iksir' / 'nektar' demektir ve Eski Uygur belgelerinde kişi adı olarak geçer. Orta Asya'daki Müslüman Türk hanlıkları, Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve doğusundaki Tengrici Türk boylarına yaptıkları saldırılarda tutsak aldıkları çocukları eğiterek, ordularına alır ve içlerinden yetenekli olanlara özgürlüklerini vererek bir bölgeye ilteber (vâli) olarak gönderirdi. Nuş Tegin, Selçuklu komutanlarından Gümüş Tegin Bilge Bey'e satıldıktan sonra, Selçuklu Hanlığı'nın çamaşır leğenlerinin bekçiliği görevine getirildi. Kanzma'dan (Harezm) elde edilen gelirler bu görevin giderlerini karşılamak için kullanılıyordu.

Selçuklu sultanı Melik Şah, Gümüş Tegin'i Nuş Tegin'le birlikte Gazneli sultanı İbrahim'in ele geçirdiği kuzey Karasan'daki toprakları geri almak için gönderdi. Bu iki görevli Gaznelileri yendikten sonra, Nuş Tegin 1077'de Kanzma ilteberliğine atandı. Nuş Tegin, çeril ilteber demek olan "şişne" sarının yanında, geleneksel olan "Harezm Şah" sarını da taşıyordu. Kanzma, Oğuz hanı Şah Melik'in 1042'de yenilmesinden beri Selçukluların yönetimi altındaydı. Selçuklu sultanları Kanzma ilteberliğini genellikle kölemen komutanlara verirdi. Nuş Tegin, 1097'de öldükten sonra, ilteberliğe bir süre Ekinci adlı bir Selçuklu komutan getiridi.

Kodun ve Yaruk Taş adlı iki Selçuklu komutanı ayaklanarak 1231'de Ekinci'yi öldürdü. Ayaklanma bastırıldıktan sonra bölgenin denetimini ele geçirmek isteyen Ekinci'nin

oğlu Tuğrul Tegin'i engelleyen Nuş Tegin'in oğlu Kutbeddin Muhammed, Kanzma ilteberliğine atandı. Kutbeddin Muhammed, yaşamı boyunca Selçuklu sultanı Ahmed Sancar'a bağlı kaldı. 1114'te, Selçuklu uyruğu olan Karahanlı Arslan Han'a karşı yapılan ulema ayaklanmasının bastırılmasına yardım etti. 1119'da bugünkü Batı İran ile Irak'ı yöneten Selçuklu sultanı Mahmut'a karşı Sancar'ın yanında yer aldı. Kutbeddin Muhammed 1127'de ölünce, yerine oğlu Atsız geçti.

Atsız, yönetiminin ilk yıllarında Selçuklulara bağlı kalarak, Kanzma'yı Türkmen saldırılarına karşı korudu. 1138'de Selçuklulara karşı ayaklandı, ancak yenildi ve kaçmak zorunda kaldı. Sancar, ardından yeğeni Süleyman Şah'ı Kanzma'ya ilteber olarak atadı. Atsız geri dönünce, Süleyman Şah bölgede tutunamadı. Atsız 1141'de Buha-ra'ya saldırdı. Yenilince, Sancar'a boyun eğdi. Sancar da onu bağışlayarak, Kanzma'nın ilteberliğini geri verdi. O yıl Kara Kıtaylar, Katvan Savaşı'nda Selçukluları yendi. Atsız, yenilgiden yararlanarak Karasan'a girip, Mar ile Ne Çapar kentlerini ele geçirdi. Ancak Kara Kıtaylar bir ordu gönderince, Atsız onlara yıllık artut (haraç) ödemeye başladı.

Ertesi yıl Selçuklular Karasan'a girdi ve Atsız yeniden Selçuklu yönetimi altına girdi, ancak Kara Kıtaylara artut ödemeyi sürdürdü. Sancar, 1147'de Atsız'ın yeniden ayaklanması üzerine bir akın daha düzenleyerek ayaklanmayı bastırdı. Sancar, 1153'te Oğuz boylar birliğine yenilip tutsak alındıktan sonra, Karasan kargaşa içine sürüklendi. Selçuklu ordusunun Oğuz birliğine katılmak istemeyen kesimi ise, Karahanlıların eski hanı Mahmut'u kendilerine han olarak ötüngedi. Atsız 1156'da ölünce, yerine oğlu İl Arslan geçti.

İl Arslan da babası gibi, hem Selçuklulara hem de Kara

Kıtaylara artut ödemeyi sürdürdü. Birkaç ay sonra Selçuklu sultanı Sancar ölünce, Selçuklu Sultanlığı dağılarak Karasan bağımsızlaştı. İl Arslan, bölgedeki Selçuklu yönetiminin çökmesine karşın ilk yıllarda pek başarılı olamadı. Ancak 1158'de Karluklar İl Arslan'dan yardım isteyince, Buhara'yı alarak Samarkent'i kuşattı. Kara Kıtaylar, 1172'de yıllık artut ödemeyi bırakan İl Arslan'a karşı bir akın başlattı. Kanzma ordusu yenildi ve kısa bir süre sonra İl Arslan öldü. Ölümünün ardından, oğulları Tekiş ile Sultan Şah arasındaki taht kavgası sırasında ülke kısa bir süre kargaşa içine girdi. Tekiş, Karızma tahtına çıkınca, Sultan Şah Karızma'nın bir kesimini elinde tuttu. Sultan Şah 1193'te ölünce, toprakları Tekiş'in eline geçti. Tekiş, halife El Nasır ile bağlaş (ittifak) kurarak 1194'te Ekbatana (Hamedan) Selçuklu sultanı III. Tuğrul'u yenerek topraklarını ele geçirdi. Halife Tekiş'i 1198'de sultan olarak tanıdı. Tekiş, 1200'de öldükten sonra yerine oğlu Alaaddin Muhammed geçti.

Alaaddin Muhammed, 1204'te Karı, 1206'da Balık, Gözgen, Sogud, Sakeli, 1207'de Samarkent ve 1210'da Tapureli ile Güney Sakeli'ni (Maveraünnehir'i) ele geçirdi. Kurlular (Gurlular) ile savaş 1210'da başladı ve o yıl Kurlu Hanlığı ortadan kaldırıldı. 1211'de Taşkent, Bargan (Fergana), Bakaeli (Mekran), güneyde Belucistan, batıda Kazvin ve Azerbaycan ele geçirildi. 1212'de ise, Karahanlılar ortadan kaldırılarak tüm toprakları alındı. Bu topraklardan (fetihlerden) sonra Alaaddin Muhammed kendine "Şah" sanı verdi.

Tatar Kağanlığı'nı kuran Cengiz Han, Karızma'dan gelen mallar karşılığında Kanzma'ya mal satmak istiyordu. Bu nedenle Kanzma'ya bir arkış (kervan) gönderdi. Ancak Otrar ilteberi (vâlisi), bu malları ele geçirmek için

Muhammed Şah'a, Cengiz Han'ın çaşıtlarının ködücü kılığında geldiklerini söyleyince, Muhammed de öldürün diye buyruk verdi. İlteber de ködücüleri öldürterek malların üstüne oturdu. Cengiz Han, Kanzma üzerine yürümeden önce Muhammed'e bir elçi göndererek, özür dilemesini ve Otrar ilteberini kendisine vermesini istedi. Ancak Muhammed, Cengiz Han'dan özür dilemek yerine elçiyi öldürttü.

Cengiz Han kurultay toplayarak, Muhammed ile savaşma arkusu (kararı) aldı ve 1219'da Kanzma üzerine yürüdü. Tatar ordusu, Otrar önlerine geldiğinde Muhammed, Cengiz Han'ın karşısına çıkmadan yanındakilerle birlikte Samarkent'i terk etti. Ardından Cengiz Han Kanzma'yı ele geçirdi. Muhammed kaçarak Hazar Denizi'ndeki Abaskun yakınlarındaki bir adaya sığındı ve orada öldü. Muhammed öldükten sonra oğlu Celaleddin ise, Tatarlara karşı büyük bir direnç gösteremedi. Tatarlar, Kanzma Hanlığı'nı yıkarak tüm topraklarını aldı.

Harezm Hanlığı

İl Hanlığı

Külegü (Farsça: *Hulagu*), 1215 yılında Cengiz Han'ın oğullarından Tuluy'un oğluydu. Tatar kağanı Mengü Han 1251 yılında büyük han seçilmişti. Mengü, Külegü'yü Güneybatı Asya'da kalan Müslüman ülkelerini ele geçirmek için büyük bir Tatar ordusuna komuta etmekle görevlendirdi. Külegü, yaptığı akınlarla bugünkü Güneybatı İran'daki Lorlara boyun eğdirdi, Nizari İsmaili ülkesini (Haşhaşiler) yıktı, Bağdat Abbasi Halifeliği'ni ele geçirdi ve Suriye'deki Eyyubi Hanlığı'nı ortadan kaldırdı.

Mısır'daki Kıpçak Kölemen Hanlığı'nı de ele geçirmek isteyen Külegü, Kölemen Sultanı Kutuz'a kentini evirmesi (teslim etmesi) için bir biti (mektup) gönderdi. Daha sonra, Ketboğa komutasında 20 bin kişilik bir ordu bırakarak geri çekildi ve oradan, Mengü Han'ın ölümünden sonra yapılacak olan büyük kağan seçimi için Karakurum'a gitti. Bölgede küçük bir Tatar ordusunun kaldığını öğrenen Kutuz, 1260 yılında Ayn Calut'ta Tatar ordusuna saldırdı. Bu savaşta Tatar ordusunun neredeyse tümü öldürüldü ya da tutsak alındı. Kardeşi Kubilay büyük kağan seçildikten sonra Külegü, 1262 yılında topraklarına geri döndü. Kölemenlere saldırmak ve Ayn Calut'taki yenilginin öcünü almak için ordularını topladığında, bunun yerine amca oğlu Altun Orda hanı Berke ile iç savaşa sürüklendi.

Altun Orda'nın 1263 yılında Kafkasya'nın kuzeyine saldırısı sırasında Külegü, ağır bir yenilgiye uğradı. Bu olay, Tatarlar arasındaki ilk açık iç savaşı ve Tatar Kağanlığı'nın parçalanmasının başlangıcı oldu. Külegü Han, Ocak 1265 yılında hastalanarak öldü. Külegü'den sonra tahta çıkan Abaka da babası gibi bir Tengriciydi. Tebriz'i başkent yapan

Abaka, tımar ve ilteberlikleri (vâlilikleri) yeniden düzenledi. İl Hanlığı ile Altın Orda Hanlığı arasındaki savaş, Abaka döneminde de sürdü. Abaka tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Kölemenlerle bağlaşıp olan Altın Orda Hanlığı, İl Hanlığı'na saldırdı. İslâma geçmiş olan Berke Han, Kölemenlerin elindeki Suriye'yi ele geçirmesini önlemek için Abaka'nın ömesini (dikkatini) onun topraklarına saldırarak dağıtmaya çalışıyordu. Çatışmalar, 1267 yılında Berke'nin ölümüne kadar sürdü. Bu sırada büyük olan Han Kubilay, iç savaşı durdurmak için uğraşıyordu. Kubilay'ın etkisi nedeniyle yeni Altın Orda hanı Mengü Temir, Abaka'ya büyük bir saldırı başlatamadı. Ögedey'in torunu Kaydu, Batu'nun torunu Mengü Temir ve Çağatay Hanı Barak, Talas'ta büyük han Kubilay Han ve Abaka'ya karşı bağlaşıp (ittifak) kurarak, Kaydu'yu büyük han olarak seçtiler. Kaydu-Kubilay savaşı onlarca yıl sürdü. 1270 yılında Çağatay hanı Barak, Karı (Herat) kentinde Abaka'ya karşı yeni bir savaş başlatarak İl Hanlığı'nı ele geçirmeye çalıştı. Ancak Abaka başarılı bir savunmayla karşılık verdi. Ayrıca Barak'ın amca oğlu Tegüder'i Yıpar'da yendi. Abaka, ertesi yıl Çağatay Hanlığı'na bir ordu göndererek karşılık verdi ve Buhara ile çevresini yağmaladı. Abaka Han 1281 yılında Burat'ı (Fırat'ı) geçip Halep'i ele geçirdi ve Humus'a kadar ilerledi. Ardından 1281 yılında Kölemenlere karşı bir saldırı başlattı, ancak Kölemen sultanı Kalavun onu geri püskürttü. Abaka, 1282 yılında Ekbatana'da öldü.

Teginlerin ve noyanların çoğunun desteklediği Abaka'nın kardeşi Tegüder, İl hanı seçildi. Tegüder bir süre sonra İslâma geçerek Ahmed adını da aldı. Küçük kardeşi Kongurtay'ı Anadolu ilteberliğine atadı. Tengrici olan Abaka'nın oğlu Argun'un hoşnutsuzluğu artınca Tegüder'e karşı

ayaklandı. Argun, Tegüder'in öldürülmesinin ardından 1284'te tahta çıktı. Argun da Altın Orda ile sık sık çatışmalara girdi. 1288'de bir Altın Orda saldırısını püskürttü. 1289'da Darbent'e yönelik bir saldırıyı daha önledi. İki hanlık arasındaki savaş, 1290'da sona erdi. Argun'un hanlığı sırasında Kölemenler Suriye'deki durumlarını sürekli olarak güçlendirdi. Kölemen Sultanı Kalavun, Trablus gibi kimi İlhanlı uyruk devletleri olan Haçlı topraklarını geri aldı. Kölemenler kuzeydeki Margat kalesini 1285'te, Lazkiye'yi 1287'de, Trablus'u da 1289'da ele geçirdi. Argun, 1291'de öldü.

Argun'dan sonra tahta geçen Abaka Han'ın oğlu Kayaktu, 1291 yılında Konya'yı kuşatan Karamanlılara saldırmak üzere bir orduyla Anadolu'ya gitti. Ardından Eşref Oğulları Beyliği'ne saldırdı. Kayseri'ye döndükten sonra, Selçuklu orduları eşliğinde Kuzey Anadolu'daki eski Kılıç Arslan yandaşlarını kıymak (cezalandırmak) için bir ordu gönderdi. Bu durumu değerlendiren Karaman Oğulları ile Eşref Oğulları yine Konya'yı kuşattılar, ancak Kıbrıslı II. Henri, Alanya'yı 15 gemi ile kuşatınca ordularını geri çektiler. Kayaktu Denizli'yi ele geçirerek, kenti üç gün boyunca yağmaladı. Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud, Kastamonu'daki Çobanlıların yanı sıra Kılıç Arslan'a karşı savaşmayı sürdürdü, ancak tutsak düştü. Bunun üzerine Kayaktu, komutanları Göktay, Giray ve Anıf'ı gönderdi. Giray ile bir Türkmen beyi olan Demir Yaman Candar, Mesud'u kurtardılar. Ancak Kayaktu'nun amca oğlu Baydu, noyanların bir kesiminin desteğiyle ayaklanarak Kayaktu'yu öldürdü ve tahta çıktı.

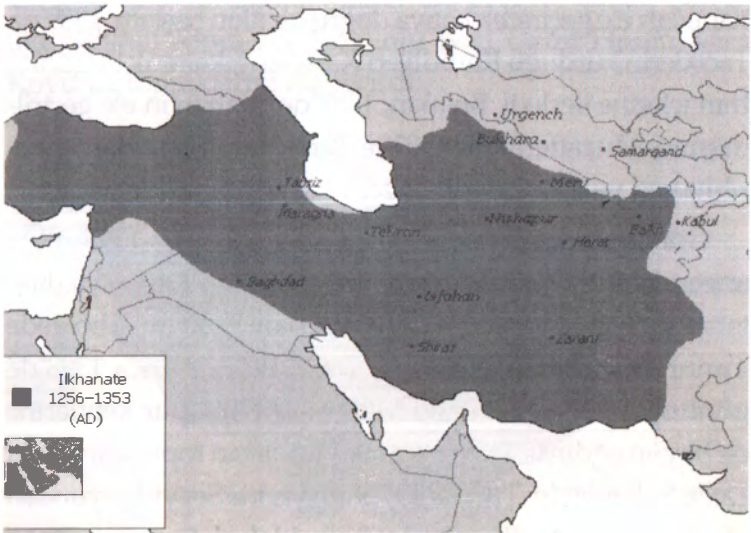
Buna karşı çıkan Külegü'nün torunlarından Kazan, 1295 yılında Baydu'yu devirerek tahta geçti. İslâma geçmiş olan

Kazan Han döneminin ilk başlarında, başta Tengriciler olmak üzere diğer dinlerden olanlara büyük bir baskı başladı. Birçok bey öldürüldü. Kazan Han, Altın Orda ile yaşanan sıkıntıları gevşetti, ancak Orta Asya'daki Ögedeyliler ile Çağataylılar, hem İl Hanlığı hem de İl Hanlığı'nın bağlaştığı (müteffiki) olan Büyük Hanlık için büyük bir keynem (tehdit) oluşturmayı sürdürdü. Kazan Han, Büyük Hanlık ve Altın Orda ile iyi ilişkilerini sürdürdü. 1331 yılında, diğer hanları büyük han Temir Han'ın altında birleşmeye çağırıldı. Ülkeyi düzene sokmak için bir dizi önlemler aldı. Kazan Han, İslâma geçtikten sonra Mahmud adını da almıştı ve İslâm onun döneminde hanlık topraklarında hızla yayıldı. Daha sonra, başta Tengricilik olmak üzere diğer dinlere hoşgörü gösterdi. Cengiz Han'ın Ulu Yasası'nı korudu. Tengrici kamlar onun hanlığı süresince yögesel (siyasi) olarak etkili kaldı. Kazan Han, 1304 yılında eşi Karamun'un ölümünden sonra depresyona girdi. Daha sonra kendi oğlu olmadığı için kardeşi Ölceytü'yü terken tegin olarak aday gösterdi ve o yıl öldü.

Kardeşi Kazan ile birlikte Sünni Müslüman olan Ölceytü, Muhammed adını da aldı. Kaynatası ve amcası İrinçin'i 1305'te Anadolu genel ilteberliğine(vâliliğine) atadı. O yıl Büyük Hanlık, Çağatay Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı'ndan büyük elçileri ağırladı ve Tatar iç barış sağlandı. 1306 yılında Kartid emiri Fahreddin'e karşı Karı'ta (Herat'a) bir akın yaptı. 1307 yılında Gilan'a doğru ikinci bir akın başladı. Ölceytü, 1316'da öldü ve yerine oğlu Ebu Said geçti. Altın Orda hanı Öz Beg, 1319'da Ölceytü'ye bağlılık sözü veren ancak 1319'da ayaklanan Çağatay tegini Yasağur ile birlikte 1319'da Azerbaycan'a saldırdı. Ebu Said, Öz Beg'le savaşmak için Azerbaycan'a yürüterek Öz Beg'i yendi. Ebu

Said, 1335 yılında Öz Beg'in ikinci bir saldırısına uğradı. Savaşmaya giderken yolda Karabağ'da öldü.

Ebu Said bir oğlu olmadan ölünce, başbakarı (veziri) Gıyaseddin, Tuluy soyundan olan Arpa Keğün'ü tahta aday gösterdi ve 5 gün sonra Arpa Keğün Karabağ'da han ötüngendi (ilân edildi). Arpa Keğün tahta geçer geçmez hemen Öz Beg Han'ın saldırısıyla uğraşmak zorunda kaldı. Öz Beg Han'ın ordusunu yenilgiye uğrattı. Daha sonra Ebu Said'in kız kardeşi Satı Beg ile evlendi. Dindar bir Müslüman olmayan Arpa Keğün, daha çok Cengiz Han'ın Ulu Yasası'ndan yana oldu. Arpa Keğün'ün hanlığını, Oyratların bir kesimi ile onların önderi olan Bağdat ilteberi Ali Padişah onaylamadı. Ali Padişah, Ebu Said'in amcasıydı ve tahtta gözü vardı. 1336'da Arpa ile savaşmaya başladı. Arpa yenilerek yakalandı ve o yıl öldürüldü. Arpa'nın öldürülmesinin ardından İl Hanlığı dağılma sürecine girdi.

İl Hanlığı

Timurlu Hanlığı

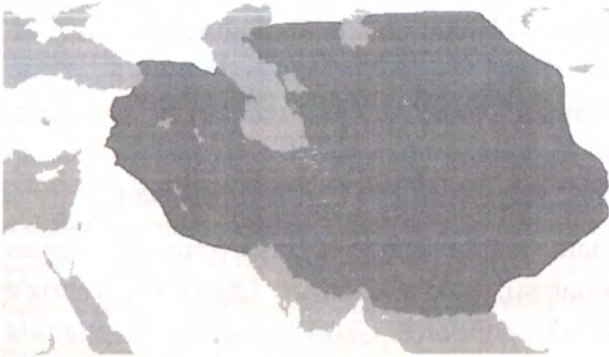
Emir Timur (Temir Küregen), 1363 yılından başlayarak çeşitli bağlaşırla (ittifaklarla) Orta Asya'daki toprakların büyük bölümünü ele geçirerek, 1370 yılında bölgenin yöneticisi olarak ortaya çıktı. Çağatay hanı Ögedey soyundan Soyur Katmış adına davranarak sonraki yıllarda Güney Sakeli ile Kanızma'yı tabınlığı altına aldı. Ancak Han yalnızca törensel biriydi ve Timur, ülke içindeki tüm gücü elinde tutuyordu. Soyur Katmış'ın 1384 yılında ölümü üzerine Timur, yerine onun oğlu Sultan Mahmud'u getirdi. Mahmud'un kızı Urun Sultan, Timur'un oğlu Miran Şah ile evlendi.

Timur, 1360'larda Batı Çağatay Hanlığı'nın denetimini de ele geçirmişti ve emir olarak sözde hana bağlı iken, gerçekte yalnızca kukla yöneticiler durumuna gelen hanları seçiyordu. Timur, 1380'de İl Hanlığı'nın ardılı olan küçük hanırları ele geçirerek batıya doğru bir akın başlattı. 1389'da Taciklerin kurduğu Kartidlileri Karı'tan çıkararak bugünkü İran içlerine ilerledi. Bu akın, 1387'de İsfahan'ın ele geçirilmesine, Muzafferlielerin 1393'te Taras'tan (Şiraz'dan) çıkarılmasına ve Calayirlerin Bağdat'tan sürülmesine yol açtı.

Gürcistan'daki başarılı akının ardından 1394-1395 yılları arasında Altın Orda'yı yendi ve ardından Kafkasya'daki tabınlığını güçlendirdi. Altın Orda hanı Toktamış, bölgede Timur'un en büyük çeriğiydi (rakibiydi). Ayrıca 1398'de günümüz Pakistan'ındaki Multan ile Dipalpur kentlerine de boyun eğdirdi. Timur, kuzey Hindistan topraklarındaki Delhi Sultanlığı'nı Tuğluk soyunun yerine Seyyid soyundan Hızır Han'a verdi. 1400-1401'de Halep, Şam ve Doğu Anadolu'yu ele geçirdi, 1401'de Bağdat'ı ele geçirdi ve 1402'de Ankara Savaşı'nda Osmanlıları yendi. Devleti

Aliyye (Osmanlılar) iç savaşa sürüklenirken, Timur da dönemin en büyük kağanı oldu. Bu arada, Samarkent'i büyük bir başkent durumuna getirdi.

Timur, oğullarını ve torunlarını hanlığının değişik bölgelerinin ilteberliklerine (vâililiklerine) atadı. 1405'teki ölümünden sonra, avul (âile) kısa sürede içinde anlaşmazlıklar ve iç savaşların içine düşerek, ilteberliklerin çoğu bağımsızlaştı. Bununla birlikte, Timurlu yöneticiler Orta Asya, bugünkü İran, Mezopotamya, ve Azerbaycan'ın büyük bir kesimini, bugünkü Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın da küçük kesimlerini yönetmeyi sürdürdüler. Ancak Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarını 1430'larda Kara Koyunlular'a yitirdiler. Timurluların dördüncü sultanı Şahruh Mirza, topraklarını genişletmeyi amaçlayan Kara Koyunlularla savaştı. Ancak Kara Koyunlu beyi Cihan Şah, 1447'den sonra Timurluları bugünkü Doğu İran'a sürerek, 1458'de kısa süreliğine Karı'tı ele geçirdi. Cihan Şah'ın ölümünden sonra Ak Koyunlu Beyi Uzun Hasan Kara Koyunlu topraklarını ele geçirdi.

Timurlu Hanlığı

Akkoyunlu Hanlığı

Oğuzların Bayındır boyundan olan Akkoyunlu Türkmenleri, 13. yüzyıl sonlarında Karasan'dan Azerbaycan'a geldi ve 14. yüzyılda Azerbaycan, Harput ve Diyarbakır yörelerini yurt edindi. 1340'tan sonra Tur Ali Bey'in önderliğinde Anadolu, Suriye ve Irak içlerine akınlar düzenlediler. Trabzon İmparatorluğu topraklarını yağmaladılar. Trabzon İmparatoru bu saldırılardan korunmak için kızını Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'le evlendirdi. Akkoyunlu Hanlığı'nın kurucusu, Kutlu Bey'in küçük oğlu Kara Yülük Osman Bey'dir. 1398'de Kadı Burhaneddin'i yenerek öldüren Kara Yülük Osman Bey, daha sonra Kölemen sultanının uduğuna (hizmetine) girdi. 1400'de Timur'un Anadolu'ya girişine destek verdi ve buna karşılık Malatya'yı, 1402'de Ankara Savaşı'ndaki desteğine karşılık da Diyarbakır bölgesini aldı. 1403'te de Diyarbakır'da hanlığını ötüngedi. Osman Bey 1435'te Karakoyunlular'a karşı savaşırken öldü.

Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra, oğulları arasında taht kavgası başladı ve Akkoyunlu Hanlığı eski gücünü yitirdi. Kara Yülük Osman Bey'in torunu Uzun Hasan, 1453'te Diyarbakır'ı ele geçirerek taht kavgasına son verdi. Akkoyunlu Hanlığı'nı, sınırları doğuda Karasan'dan batıda Burat (Fırat) Irmağı'na, kuzeyde Kafkaslar'dan güneyde Umman Denizi'ne kadar uzanan bir kağanlığa dönüştürdü. Karakoyunluları yenerek bu hanlığı ortadan kaldırdı ve başkenti Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıdı.

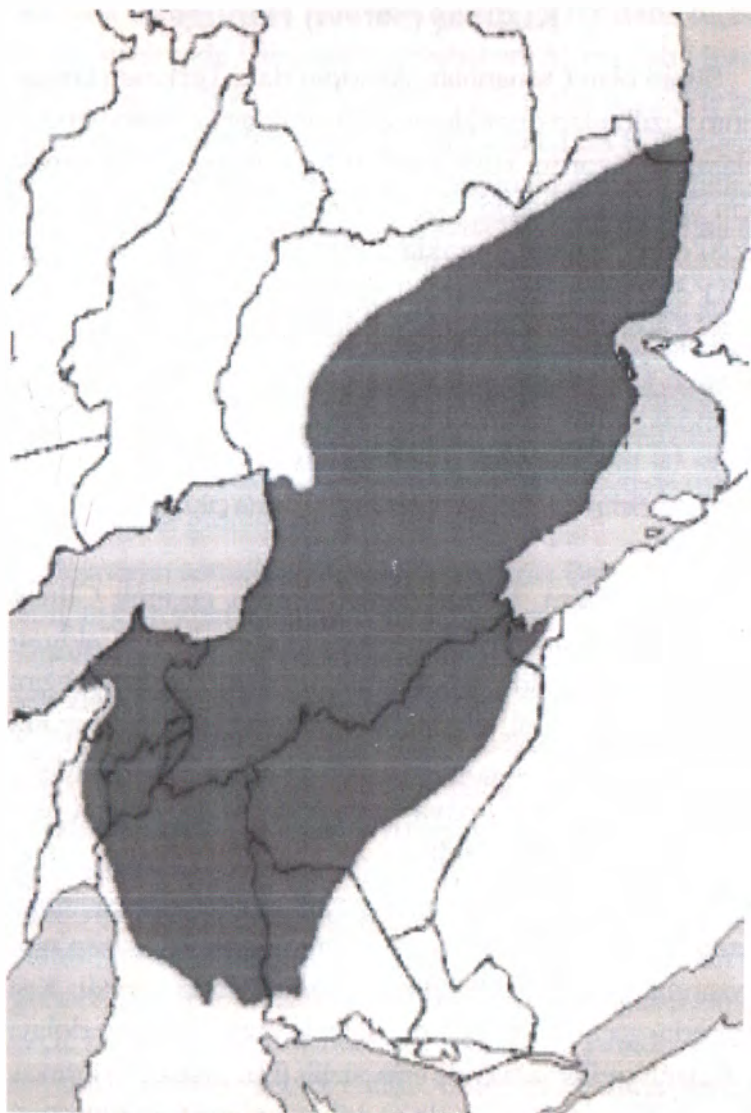
Osmanlılara karşı savaşında bağlaşıklık (müttefik) arayan Venedik Senatosu, 1463'te Lazzaro Querini'yi Tebriz'e büyükelçi olarak gönderdi. Uzun Hasan da karşılığında Venedik'e kendi büyükelçisini gönderdi. Ancak Venedik büyükelçisi, Uzun Hassan'ı Osmanlılara saldırmaya kandı-

ramadı (ikna edemedi). Venedik Senatosu, Querini'nin yerine Caterino Zeno'yu 1471'de Akkoyunlulara elçi olarak atadı. Karısı Uzun Hassan'ın karısının yeğeni olan Zeno, Hasan'ı Türklere saldırmaya kandırmayı başardı. Uzun Hasan, 1471'de Erzincan yakınlarındaki savaşta Osmanlılarla saldırarak Akşehir'e kadar ilerledi ve Tokat'ı yağmaladı. 1473'te Erzincan yakınlarındaki Tercan'da Osmanlılarla yeniden savaştı. Venedik o yıl Akkoyunlulara Giosafat Barbaro'yu elçi olarak gönderdi. Barbaro, Uzun Hasan ile iyi geçinmesine karşın, onu yeniden Osmanlılara saldırması için kandıramadı. Kısa bir süre sonra Hasan'ın oğlu Uğurlu Muhammed ayaklanarak kentini ele geçirdi, ancak 1477'de yakalanarak öldürüldü. Uzun Hasan ise, 1478'de öldü.

Uzun Hasan'dan sonra tahta en büyük oğlu Halil çıktı. Ancak altı ay sonra kardeşi Yakup, onu öldürerek yerine tahta geçti. Yönetiminin ilk yıllarında, ve İsfahan'da Bayındır ayaklandı, ancak Yakup her iki ayaklanmayı da bastırdı. Yönetimi sırasındaki en büyük ayaklanma, Uzun Hasan'ın damadı ve Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar Safevi'nin ölümüyle sonuçlanan ayaklanma oldu. Safeviler Şii idi. Safevilerin büyük bir kesimini, Doğu Anadolu ile Azerbaycan'daki Türkmen boyları oluşturuyordu ve taktıkları kızıl börklerden dolayı Kızılbaşlar olarak biliniyorlardı. 1480'de Mısır Kölemen sultanı Kayıtbay, Peçenek komutanı Yaş Bey komutasındaki bir orduyu Diyarbakır'a saldırmak için gönderdi. Bunun üzerine Yakup bir ordu gönderdi. O yılın sonunda yapılan savaşta Akkoyunlular Kölemen ordusunu yendi. Akkoyunlular yine o yıl, Diyarbakır'ı ele geçirmeye çalışan Balış Bey komutasındaki ikinci bir Kölemen ordusunu da yendi. Yakup 1490'da hastalanarak Karabağ'da öldü.

Yakup'un yerine oğlu Bay Sungur geçti. Ancak kardeşi Rüstem 1491' de onu devirerek Tebriz' den sürdü. Bay Sungur 1493'te öldürülmeden önce birkaç kez Rüstem'i devirme girişiminde bulundu. Rüstem, Şeyh Haydar Safevi'nin oğullarının 1492'de Erdebil'e dönmesine boşu (izin) verdi. Ancak Safeviler iki yıl sonra Akkoyunluları yeniden kenediğinden (tehdit ettiğinden) tutuklandılar. Safevi destekçileri, en küçük oğulları yedi yaşındaki İsmail'i kaçıarak sakladılar. İsmail, Uzun Hasan'ın kızının oğluydu.

Akkoyunlu beylerinin desteğiyle Uğurlu Muhammed'in oğlu Ahmet Bey, 1497'de amcasının oğlu Rüstem'i devirerek tahta çıktı. Ahmet'in annesi, Fatih Sultan Mehmet'in kızıydı. Babası öldürüldükten sonra İstanbul'a gönderilmiş ve orada büyümüştü. Rüstem bir iki ay sonra Gence bölgesinde Kaçarların yardımıyla tahtını geri almaya çalıştı, ancak yakalanarak öldürüldü. Ahmed Bey tahta çıktıktan sonra tüm desteklere karşın iç kanşıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. İsfahan'daki bir ayaklanmayı bastırmaya çalışırken tahta çıktığı yıl öldürüldü. Yönetimi bir yıl kadar süren Ahmed'in ölümü, Akkoyunlu Hanlığı'nı parçalanma sürecine soktu ve Akkoyunlu beyleri ayrı ayrı bağımsızlıklarını ötüngediler. 1501 yılında geniş bir Türkmen savaşçı kitlesi toplayan İsmail Safevi, 1503 ile 1508 yılları arasında tüm Akkoyunlu topraklarını ele geçirdi.

Akkoyunlu Hanlığı

Kızılbaş (Safevi) Hanlığı

Sünni olan Osmanlılar, Anadolu'daki Türkmen boylarının Kızılbaşları desteklemesini büyük bir keynem (tehdit) olarak görüyordu. Yükselen Kızılbaş gücüne karşı koymak için Sultan II. Bayezid 1502'de birçok Şii Müslümanı Anadolu'dan Osmanlı topraklarının diğer bölgelerine sürdü. 1511'de Osmanlılara karşı, Tekeli oymağından Karabıyık-oğlu Şahkulu önderliğinde Kızılbaş yanlısı bir ayaklanma başladı. Osmanlılar kısa süre sonra Nur Ali Halife komutasındaki Kızılbaşların Doğu Anadolu'ya geniş çaplı bir akını ile karşı karşıya kaldı. Bu olay, II. Bayezid'in oğlu Sultan I. Selim'in 1512'de Osmanlı tahtına çıkması sırasında olmuştu.

Sultan Selim, 1514'te Safevi sınırını geçerek Güney Azarbaycan'daki Hoy kenti yakınlarında bulunan Çaldıran ovasına ulaştı. Çaldıran Savaşı bir gün sürdü ve yenileceğini anlayan Şah İsmail, elinde kalan son birlikleri de Osmanlı ordusunun üzerine gönderdi. Şah İsmail, savaşın sonunda Safevi ordusu dağılmaya başlayınca savaş alanını terk ederek Dergezin'e çekildi.

Osmanlı Ordusu bu savaşta son yasıncı (teknolojiyi) kullanmıştı. Savaşı kazanan I. Selim, Osmanlı Ordusu'nun başında Safevi Devleti'nin başkenti Tebriz'e girdi. Kışı burada geçirmek istiyordu, ancak yorgunluktan dolayı Osmanlı çerileri arasında erinçsizlik (huzursuzluk) artınca, İstanbul'a geri dönerek ele geçirilen yerlerin bir bölümünü geri bırakmak zorunda kaldı. Böylece Safeviler, Doğu Anadolu dışında yitirdikleri toprakları savaşmadan geri almış oldu.

İsmail, Çaldıran Savaşı'ndan sonra içine kapanarak

kendini içkiye verdi. Sarayına çekildi ve bir daha hiçbir akına katılmadı. Ülke işlerini başbakanı Mirza Şah Hüseyin'e bıraktı. Mirza Şah Hüseyin'in gücü artınca, 1523'te bir Kızılbaş komutanları onu öldürdü. İsmail, 1524'te 36 yaşındayken öldü. Türkmen boyları arasındaki anlaşmazlıklar, İsmail'in ölümünden sonra yeniden ortaya çıktı ve İsmail'in oğlu Şah Tahmasp'ın ülkenin denetimini ele geçirmesine kadar süren on yıllık iç savaşa yol açtı. Tahmasp, babası öldüğünde on yaşındayken tahta çıkmıştı. Ülkenin gerçek yöneticisi ise, Tahmasp'ın lalası Rumlulardan Dev Sultan'dı. Rumluların yönetimde olması, başta Tekeliler olmak üzere diğer Türkmen boylarının tepkisine yol açtı. 1526'da başlayan kavgalar giderek bir iç savaşa dönüştü.

İçsavaşın sonunda Tekelilerden Ulema Bey oymağıyla birlikte Osmanlılara sığındı ve daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ı Kızılbaşlara saldırması yönünde etkiledi. 1534 yılında Osmanlı ordusu Azerbaycan sınırlarını geçerek Kızılbaş topraklarına girdi. Bunun üzerine Şah Tahmasp Kazvin'e çekildi ve Osmanlılarla barış yapmak için elçisi gönderdi. Ancak Sultan Süleyman bunu üznedi (reddetti). Kışın yaklaşması üzerine Sultan Süleyman Azerbaycan'dan çekilerek Bağdat'ı ele geçirdi. Şah Tahmasp buna karşılık olarak Van ile Kars'ı kuşattı. Sultan Süleyman'ın Van'a gönderdiği ordu yenilince, Van ile Kars Kızılbaşların eline geçti. Bunun üzerine Sultan Süleyman 1535 yılında Azerbaycan'a girerek Tebriz'i aldı. Osmanlılar daha sonra Azerbaycan'dan çekildi.

Sultan Süleyman 1548 yılında yeniden Kızılbaşlara saldırarak Tebriz'i ele geçirdi. Ancak sonra yine geri çekildi. Şah Tahmasp, Sultan Süleyman'a elçi göndererek barış önerdi. Sultan Süleyman ise bu barış önerisini geri çevirerek

savaşı sürdürdü. Bu kez Şah Tahmasp 1552’de Van ile Kars’ı ele geçirdi. Oğlu Şehzade İsmail, Erzurum yakınında İskender Paşa’yı yenerek Erzurum’u aldı. Buna karşılık olarak Sultan Süleyman 1554’te Nahçıvan’a saldırdı. 1555 yılında Osmanlılarla Kızılbaşlar arasında Amasya Barış Antlaşması yapıldı. Antlaşmaya göre Doğu Anadolu ile Mezopotamya’nın çoğu Osmanlılara geçti. Tahmasb 52 yıl tahtta kaldıktan sonra, 1576 yılında öldü. Yerine oğlu Haydar tahta çıktı, ancak bir gün sonra devrilerek öldürüldü ve ardından Tahmasp’ın ikinci oğlu İsmail tahta geçti.

II.İsmail, daha önce babasına baş kaldırdığı için 19 yıl türmede (hapiste) yatmıştı. Bir buçuk yıldan az bir süre tahtta kaldığı sırada Sünni yanlısı bir yöнге (politika) uyguladı ve Şiiliği ortadan kaldırmaya çalıştı. Kendisine karşı çıkanları yokatmaya (idam etmeye) başladı. Altı erkek kardeşinden beşini ortadan kaldırdı. Sonunda, onu desteklemiş olan kız kardeşi Perihan Hatun’u da kendine düşman etti. İsmail 1577’de birden bire ve herhangi bir kötü sağlık belirtisi göstermeden öldü. Perihan Hatun onu ağıılamıştı (zehirlemişti). Tahta, İsmail’in yerine kardeşi Muhammed geçti. Geçirdiğı bir hastalık nedeniyle Muhammedin gözleri iyi görmüyordu. Yönetimi döneminde ülkede ikinci bir iç savaş başladı. Muhammed tahta çıktıktan sonra ülkenin dizginleri Perihan Hatun’un eline geçmişti. Daha sonra başbakan Mirza Salman bir pusu ile Perihan Hatun’u 1578’de yokattı. Bu kez gerçek yönetim, Muhammed’in karısı Hayrunisa Begüm’ün eline geçti. Ancak 1579’da Hayrunnisa Begüm de udak (iktidar) kavgasında yenik düşerek öldürüldü. Bundan sonra Türkmen oymakları ve saray ileri gelenleri Şah Muhammed’in oğullarını tutarak ülke içinde büyük bir bölünmeye neden oldular. 1578-1590

yılları arasında süren Osmanlı-Kızılbaş savaşları sırasında henüz daha 16 yaşında olan oğlu Abbas, Muhammed'i 1587'de tahttan indirerek yerine geçti.

Şah Abbas, Türkmen boyları arasındaki kanlı çatışmaları önlemek, ülkede barışı sağlamak ve ortunal (merkezî) bir yönetim kurmak için ilk iş olarak güçlü bir ordu kurdu. Çünkü daha önceki Kızılbaş ordusu Türkmen beylerinin ordularından oluşuyordu. Osmanlı ordusundakine benzer biçimde, 10 bin çeriden oluşan bir de devşirme ordusu oluşturdu. 1590 yılında Osmanlılarla barış yaptı. Daha sonra utruk (muhalif) Türkmen beylerini yavaş yavaş ortadan kaldırdı. 1603 yılına gelindiğinde, ordusunu yeniden yapılandırmış, Şeybanilerden Horasan'ı geri almış ve bölge gelirlerinin büyük bölümünü kaznağa (hazineye) çekmişti. Şah Abbas, Uzakdoğu ködü (ticaret) yollarının geçtiği Bağdat, Musul ve Basra bölgelerini ele geçirmek istiyordu. Bu sırada, Osmanlı topraklarında karışıklık baş göstermişti. Bu durumu değerlendiren Şah Abbas, 30 bin kişilik bir ordu ile 1623'te Bağdat üzerine yürüyerek kenti ele geçirdi. Ardından Kerbela, Necef ve Kufe'yi de aldı. Şah Abbas, 1629 yılında bir ardıl bırakmadan öldü. Çünkü, kendisini tahttan indirecekleri kuşkusuyla oğullarının tümünü öldürmüştü. Yerine torunu Safî tahta çıktı.

17. yüzyılın başlarında Kızılbaşların gücü büyük ölçüde azaldı. Kızılbaşlar, 17. yüzyıl boyunca Osmanlılar ve Şeybanlılarla savaşmak zorunda kaldı. Altın Orda Hanlığı yıkıldıktan sonra Ruslar, sınırlarını Kafkasya ve Orta Asya'ya kadar genişletmişti. Kızılbaş sınırına yakın olan Astrahan Hanlığı, Rus boyunduruğu altına girdi. Doğuda Baybarlılar, Kandahar'ı alarak Kızılbaş toprakları olan Karasan'a kadar genişledi. Hollanda Doğu Hindistan Ürelgesi (Şirketi) ve

daha sonra İngiliz Doğu Hindistan Ürelgesi, batı Hint Okyanusu'ndaki ködü (ticaret) yollarını denetim altına aldı. Bunun sonucunda, Kızılbaşların Doğu Afrika, Arap yarımadası ve Güney Asya ile denizaşırı bağlantıları kesildi. Bununla birlikte Kızılbaşlar, 17. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey ve Orta Avrupa ile olan kara yolu ködüsünü koruyabildiler.

Ancak Abbas'ın ölümü, Kızılbaşların sonunun başlangıcı oldu. Düşen gelirlere ve çiril keynemlere karşın, sonraki şahlar seprık (müsrif) yaşam biçimlerini sürdürdü. Rusya, 1722'de Kızılbaşlara saldırarak Darbent, Şeki, Bakü, Gilan, Mazenderan ve Astrabad içinde olmak üzere Kafkasya topraklarının çoğunu ele geçirdi. O yıl, Mahmud önderliğindeki bir Paştun ordusu Kızılbaş topraklarına girerek İsfahan'ı aldı ve Mahmud kendini şah olarak ötüngedi. Bu arada, Osmanlılar ile Ruslar, ülkedeki kargaşadan yararlanarak Kızılbaş topraklarının bir kesimini ele geçirdi.

Karasan'daki Afşar Türkmenlerinden bir köylü çocuğu olan Nadir, 15 yaşındayken Karasan ilteberi (vâlisi) altında çeriliğe başlamıştı. Kısa süre sonra ülgüsü (rütbesi) yükselerek, ilteberin sağ kolu oldu. Kızılbaş şahı Hüseyin'in, Kandahar'da Gilzai Paştunlarının ayaklanmasını bastırmak için gönderdiği Yıpar (Gürcistan) beyi Gürgen Han (XI, Giorgi) öldürüldü. Ardından ayaklanmanın önderi Melik Mahmut, İsfahan'ı ele geçirdi. Şah Hüseyin tahttan çekilerek udağı (iktidarı) Mahmut'a bıraktı. Bu karışıklık sırasında Nadir, Karasan'da ayaklanarak kendi küçük ordusunu kurdu. Bu sırada Sultan Hüseyin'in oğlu kendini Şah II. Tahmasp olarak ötüngedi. Ancak çok az destek bulunca, onu destekleyen Kacar boyu ile birlikte davranmaya başladı. Nadir daha sonra, Karasan'daki Kalat kentini yönetmek

için Mahmut'la bir anlaşma yaptı. Ancak Mahmut, kendi adına yarmak (sikke) basmaya başlayıp herkesin kendine baş eğmesini isteyince, Nadir buna karşı çıktı.

Tahmasp ile Kacar beyi Fatih Ali Han, Nadir'e kendilerine katılıp Paştunları Karasan'dan sürmesini isteyince, Nadir bunu onayladı. Ancak Nadir daha sonra, Fatih Ali Han'ın Melik Mahmut ile gizli bir işbirliği içinde olduğunu öğrenince, bunu şaha bildirdi. Tahmasp da Fatih Ali Han'ı yokattı (idam etti) ve onun yerine Nadir'i ordusunun başkomutanı yaptı. Nadir daha sonra Tahmasp Kulu sanını aldı. 1726'nın sonlarında Nadir, Meşhed'i Paştunlardan geri aldı. 1729'da Herat yakınlarında Paştunların Abdali boyunu yendi. Abdali Paştunlarının çoğu daha sonra Nadir'in ordusuna katıldı. Gilzai Paştunlarının yeni şahı Eşref, Nadir'e saldırınca, Nadir onu önce Damgan'da, sonra da Murçahort'ta yendi. Eşref kaçınca, Nadir İsfahan'a girerek burayı Tahmasp'a evirdi (teslim etti). Bu başarısı nedeniyle Tahmasp, Nadir'i Karasan ve doğu illerinin ilteberi (vâlisi) yaptı ve kız kardeşini Nadir'in oğluyla evlendirdi. Nadir daha sonra Eşref'i yakalayıp öldürerek, Kandahar yakınlarında Nadirabad adını verdiği yeni bir kent kurdu.

Nadir 1730'da Osmanlılara saldırarak, kargaşa sırasında yitirilen toprakların çoğunu geri aldı. Bu sırada Abdali Paştunları ayaklanarak Meşhed'ikuşattı. Nadir bu ayaklanmayı bir yıl içinde bastırdı. Ancak Nadir'in başarıları arttıkça, Tahmasp'ın kıskançlığı nedeniyle aralarındaki ilişkiler de kötüleşmeye başladı. Nadir doğudayken, Tahmasp Eri van'ı geri almak için Osmanlılara saldırdı. Ancak yenilerek, Tebriz karşılığında Osmanlılara Yıpar ve Doğu Ermen bölgelerini bıraktı. Buna öfkelenen Nadir, Tahmasp'ın yaptığı bu antlaşmayı kınayarak, Osmanlılara karşı bir savaş için

destek aramaya başladı. Nadir, 1732’de Tahmasp’ı tahttan indirerek yerine şahın bebek oğlu III. Abbas’ı tahta çıkardı. 1730-1735 yılları arasındaki Osmanlı Kızılbaş savaşları sırasında Ruslarla bağlaş (ittifak) kurarak Bağdat ile Gence’yi aldı. 1735’te Doğu Ermen ile Yıpar bölgelerini yeniden ele geçirdi. O yıl Gence’de Ruslarla, Rusların Kızılbaş topraklarından tüm birliklerini geri çekmeyi onayladığı bir antlaşma yaptı. 1736’da Mugan ovasında toplanan kurul-tayda boy beyleri bir Sünni olan Nadir’i yeni şah olarak seçti ve ardından Nadir tahta çıkarak taç giydi.

Kızılbaş Hanlığı

Afşar Hanlığı

Nadir, Kızılbaş Şiiliğinin Sünni Osmanlılar ile çatışmayı yoğunlaştırdığına inanıyordu. Ordusu Şii ve Sünni Müslümanların bir karışımıydı. Bu nedenle ülkesinin, Sünni Müslümanların da onaylayabileceği bir din biçimini benimsemesini istiyordu. Altıncı Şii imamı Cafer el Sadık'ın onuruna "Caferi" adını verdiği bir Şiilik biçimi oluşturdu. İlk üç halifenin kargışlanması (lânetlenmesi) gibi özellikle Sünnilere karşı saldırgan olan kimi Şii uygulamalarını yasakladı. Caferiliğin, Sünni İslâmın beşinci mezhebi olarak onaylanacağını ve Osmanlıların, kendi topraklarında bulunan Mekke'ye hacca gitmelerine boşu (izin) vereceğini umuyordu. Ancak yapılan barış görüşmelerinde Osmanlılar, Caferiliği beşinci Sünni mezhebi olarak onaylamayı üznedi (reddetti). Buna karşın, Şiilerin hacca gitmesine boşu verdiler.

Nadir Şah, 1738'de Paştunların son kalesi olan Kanda-har'ı tutyadı (fethetti). Bu sırada Hindistan'daki Baybarlı Hanlığı parçalanma süreci içindeydi. Nadir, Baybarlı sultanı Muhammed Şah'tan Paştun bulgakçıların (isyancıların) kendisine geri verilmesini istedi. Muhammed Şah nu üzneyince (reddedince), Nadir, Baybarlılara saldırarak onları Hayber Geçidi'nde yendi ve Gazne, Kabil, Peşaver, Sind ve Lahor'u ele geçirdi. Nadir Şah, sayıca çok üstün olmasına karşın, 1739'daki Karnal Savaşı'nda Baybarlı ordusunu bozguna uğratarak, Muhammed Şah'ı tutsak aldı ve Delhi'ye girdi.

Nadir'in öldürüldüğüne ilişkin bir söylenti çıkınca, Hintliler Nadir'in birliklerine saldırarak yaklaşık bin kişiyi öldürdü. Nadir bunun üzerine kenti yağmalayarak, bir gün içinde 30 bine yakın Hintliyi öldürdü ve 10 bin kadar kadın

ve çocuğu da köle olarak aldı. Muhammed Şah kayra (merhamet) dileyince, Nadir Şah Delhi'den çekilmeyi onayladı. Ancak Nadir, yedi yüz milyon rupi değeriindeki Baybarlı kaznağı (hazinesin) ile Tavus Kuşu tahtını aldı. Afşar ordusu, 1739'un başında Delhi'den ayrıldı ve İndus'un doğusundaki toprakları Baybarlılara bıraktı.

Nadir Şah, 1740 yılında Hiva Hanlığı'nı tutyadı (fethetti). Ardından Buhara Hanlığı'nı boyunduruk altına aldı. 1741'de Dağıstan'daki Lezgilere saldırmak için Mazanderan ormanından geçerken, bir pusucu (suikastçı) ona ateş etti. Yarası ağır olmayan Nadir, bu pusunun arkasında oğlu Rıza Kulu'nun olduğundan kuşkulananarak onu türmeye (hapise) kapattı. Dağıstan'daki saldırısı pek başarılı olmayınca, bir kaç yıl sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Rıza Kulu suçsuz olduğunu ileri sürmesine karşın, Nadir oğlunun gözlerini kör ettirdi.

Nadir daha sonra, Hindistan'da elde ettiği barımla (servetle) bir donanma kurdu ve Bahreyn adasını Araplardan geri aldı. 1743'te Umman'ı tutyadı (fethetti) ve o yıl Osmanlılara karşı bir savaş başlattı. 1746'da, Osmanlılardan Necef'i aldı. Savaşlar için çok vergi toplamasının bir sonucu olarak ülkede ayaklanmalar patlak verdi. Bu ayaklanmalar sırasında komutanlarından ve saray ileri gelenlerinden kimileri, Nadir'in kendilerini yokatacağından (idam edeceğinden) korkarak pusu kurdular. Nadir Şah, 1747'de Karasan'daki Kuçan'da öldürüldü.

Nadir Şah'tan sonra tahta, daha önce ölen kardeşi İbrahim'in oğlu Ali Kulu çıkarak Adil Şah sanı aldı. Adil Şah tahta çıktıktan sonra, Nadir Şah'ın oğullarının çoğu ile torunlarını öldürttü. Nadir Şah'ın iki oğlu Nasrullah Mirza

ile İmam Kulu Mirza ve Nadir Şah'ın torunu Şahrüh ise kaçmayı başardı. Ancak kısa süre sonra Mar kenti yakınlarında yakalandılar. Adil Şah, Şahrüh dışındakileri yokattı. Şahrüh'u ise Kalat'ta türmeye kapattı. Meşhed'de eğlenceye dalan Adil Şah, küçük kardeşi İbrahim Mirza'yı İsfahan ve çevresinin ilteberi (vâlisi) olarak atadı. Kısa süre sonra İbrahim bağımsızlığını ötüngeyerek (ilân ederek), bölesi (kuzeni) Azerbaycan ilteberi Amir Aslan Han ile güçlerini birleştirdi. Bunun üzerine Adil Şah kardeşinin üzerine yürüdü, ancak ordusundaki çerilerin kaçması nedeniyle ordusunun önemli bir kesimini yitirdi.

Adel Şah kardeşi İbrahim Mirza ile savaşırken, bundan yararlanan Türkmen boyları, 1747'de Rıza Kulu'nun oğlu Şahrüh'u tahta çıkardı. Kardeşiyle yaptığı savaşta yenilen Adil Şah Tahran'a kaçtı. Orada ilteber (vâli) Mirza Muhsin Han, Adil Şah'ı yakalayarak gözlerini kör etti. Adil Şah, Şahrüh'un isteği üzerine yokatıldı. Şahrüh'un tahta geçmesine karşı çıkan İbrahim Mirza ile 1749'da yapılan savaşta, İbrahim Mirza yenilerek kaçtı. Ancak kısa süre sonra yakalanarak kör edildi. Daha sonra İbrahim, Meşhed'e gönderilirken yolda öldü. Ancak Şahrüh, Türkmen boy beylerinin elinde bir kukla gibiydi. Bu boy beyleri kısa süre sonra Mir Seyyid Muhammed'in çevresinde toplandılar ve 1750'de Mir Seyyid Muhammed'i tahta çıkararak Şahrüh'u türemeye attılar. Daha sonra da gözlerini kör ettiler. Ancak bir süre sonra Mir Seyyid Muhammed'den hoşnut olmayınca, onu tahttan indirerek Şahrüh'u yeniden tahta çıkardılar. Bu sıralarda güçlenmiş olan Kacar beyi Ağa Muhammed Han, Şahrüh'u ele geçirerek, Nadir Şah'ın zenginliklerini almak için ona işkence etti. Şahrüh, gördüğü işkenceler nedeniyle bir süre sonra öldü.

Bundan sonraki 10 yıl boyunca Afşar yönetimi çerik (rakip) Türkmen boy beyleri arasındaki savaştan ve Kandahar'lı Ahmed Şah Durrani'nin saldırılarından büyük ölçüde kora (zarar) gördü. Bu dönemde Kacar beylerinden Muhammed Hasan, hanlığın batı kesimi üzerinde tabınlık kurmak için Paştun önderi Azad Han ile Zendlerden Kerim Han'a karşı savaştı. Ancak 1759'da bir Zend ordusuna yenildi. Ardından eski çeriği Muhammed Han onu öldürdü. Bu sıralarda Ağa Muhammed Han bozkırlara kaçtı. Daha sonra güç yavaş yavaş Ağa Muhammed Han'ın eline geçti.

Afşar Hanlığı

Kacar Hanlığı

Adil Şah'ın daha önce tutuklayarak iğdiş ettirmiş olduğu Ağa Muhammed Han, 1789'da şah olarak tahta çıktı. Daha sonra ülkedeki tüm ayaklanmaları bastırarak, tabınlığını (hâkimiyetini) pekiştirdi. Torluk (resmî) olarak 1796'da taç

giydi ve Kaçar Hanlığı'nı kurdu. Ancak, Ağa Muhammed Han'ın yönetimi kısa sürdü, çünkü 1797'de Karabağ hanlığının başkenti Şuşa kentindeki çadırında, kenti ele geçirmesinden üç gün sonra bir pusuyla öldürüldü. Enük (hadım) olduğundan dolayı çocuğu olmadığı için, yerine yeğeni Fatih Ali tahta çıktı.

Fatih Ali Şah'ın ilk döneminde Rusya, Gürcistan'ı (Yıpar'ı) ele geçirdi. Yıpar beyi II. Erikli Rusya ile bağlaş (ittifak) kurmuştu. Fatih Ali Şah 1804'te Rusya'ya savaş açarak, Gürcistan'ı geri almak için saldırdı. Savaş önceleri iyi gitti, ancak Rusya daha sonra ilerlemeye başladı. Rus birlikleri 1813'te Tebriz'e saldınnca, Kacar Hanlığı Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı yapmak zorunda kaldı. Bu antlaşma ile tüm Kafkasya toprakları Rusya'ya bırakıldı. Bu topraklar günümüzdeki Gürcistan'ı, Güney Dağıstan'ı ve bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çoğunu içermekteydi.

Fatih Ali Şah 1826'da, Gülistan Antlaşması'ndan 13 yıl sonra İngiliz çarşılarının kışkırtmasıyla yitirdiği toprakları geri almak istedi. O yıl 35 bin kişilik bir orduyla Güney Kafkasya'ya saldırdı. Savaşın ilk yılı çok başarılı geçti ve Kacarlar yitirdikleri toprakların çoğunu geri almayı başardılar. Ancak kıştan sonra işler tersine döndü ve 1827'de Ruslar bu toprakları geri alarak Tebriz'e girdiler. Ruslar 1828'de Urmiye Gölü kıyılarına ulaştıklarında, terken tegin (veliaht prens) Abbas Mirza 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı yapmak zorunda kaldı. Bu antlaşma ile tüm Kafkasya toprakları Rusya'nın tabınlığı altına girdi. Kacar Hanlığı Rusya'ya ayrıca 10 Milyon altın töleş (tazminat) ödeme sözü verdi. Antlaşma bunun dışında, güneyde yaşayan Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesini de koşul altına koymuştu.

Fatih Ali Şah, en sevdiği oğlu terken tegin Abbas Mirza 1833'te ölünce, torunu Muhammed Mirza'yı terken tegin olarak atadı. Bir yıl sonra da öldü. 1837'de Kirman'da Nizari İsmaililerin önderi I. Ağa Han'ın yönettiği bir ayaklanma patlak verdi. Bunun üzerine Muhammed Şah, Ağa Han'ın üzerine bir ordu gönderdi. Kacar ordusu, Ağa Han'ın çekildiği Bem kentini kuşattı. Ağa Han sekiz ay sonra yakalanarak türmeye atıldı. Muhammed Şah, Herat'ı ele geçirmek istiyordu. Kacar ordusu 1837'de Herat'a yürüdü. İngiltere buna karşı çıkınca, Kacar ordusundaki İngiliz subaylar ordudan atıldı ve İngiliz büyükelçiliği kapatıldı.

Herat yöneticisi Kamran Şah, Sünni İslâm bayrağı altında Aymak, Özbek ve Türkmen boylarıyla bir bağlaş (ittifak) kurdu. 1838'de Herat kuşatıldı. İngilizler, kuşatmayı sürdürürlerse Kacarlara savaş açacaklarını bildirdi. Bunun üzerine Kacarları destekleyen Ruslar, desteğini geri çekti. Böylece Muhammed Şah, kuşatmayı kaldırarak geri çekildi. Bu sırada güneybatıdaki Lorlar ayaklanarak İsfahan kentini ele geçirdi. Muhammed Şah, ayaklanmayı bastırmak için Herat'tan dönüşte 60 bin çeriyle İsfahan'a yöneldi. Kente ulaştığında, toplananlar İsfahan'ı bombalama buyruğu verdi. Bunun üzerine Lorlar korkarak kentten kaçtı.

Muhammed Şah, 1848 yılında ölünce, yerine oğlu Nasreddin Şah tahta çıktı. Bu sırada ülkedeki mollalar ile boy beyleri oldukça özerk bir durumdaydı. Nasreddin, toplum üzerinde tam bir denetim kuramadı. Yerel Türkmen beylerinin kendi çerileri bulunuyordu. Nasreddin tahta çıktığında, ordusunda yalnızca 3 bin kadar çeri vardı. Büyük bir orduya gerek duyduğunda, yerel ordulardan çeri alıyordu. Nasreddin 1856'da Herat'ı ele geçirdi. Buna karşılık olarak İngiltere, Kacar Hanlığı'na savaş açınca, Kacarlar

Herat'tan çekilerek Afgan Hanlığı'nı tanıdı. Nasreddin 1890'da İngilizlerle ülke tütün uzgusunu (endüstrisinin) barklığını (mülkiyetini) onlara veren bir sözleşme yaptı. Ancak daha sonra Ayetullah Mirza Hasani'nin tütün ködüsünün (ticâretinin) ve tüketiminin haram olduğunu bildiren bir yarlık (fetva) yayınlaması üzerine sözleşmeyi yubatmak (iptal etmek) zorunda kaldı. Avrupalılara ködül (ticarî) ödünler vermeye doymayan Nasreddin, ardından İngiliz yatırımcı Paul Julius Reuter'e ülkenin bağ (gümrük) gelirlerinin barklığını (mülkiyetini) verdi. İslâmcı Cemaleddin Afgani'nin yoltarı (müridi) Mirza Rıza Kermani, Nasreddin'i 1896'da Şah Abdul Azim Türbesi'ni ömelgerken (ziyaret ederken) öldürdü. Babasının yerine tahta geçen Muzaffereddin Şah, babasının yöngelerinin (politikalarının) bir sonucu olarak yıllık giderlerinin gelirleri çok aştığı bir başkaral (mali) bunalımla karşı karşıya kaldı. Yönetimi sırasında Muzaffereddin kaznakta (hazinede) onargalar (reformlar) yapmaya çalıştı. Ancaksarayın hem İngiltere'ye hem de Rusya'ya olan borçları bu çabayı önemli ölçüde baltaladı. İngiltere, Fransa ve Rusya'dan daha çok borç alarak, bu borçları daha da artırdı. Alınan borçlar, daha önceki borçları ödemek için kullanıldı.

1908'de Kacar topraklarında petrol bulundu. Ancak Muzaffereddin, 1901'de İngiliz William Knox D'Arcy'ye ülkenin çoğundaki petrol çıkarma yetkisini vermişti bile. Bunun dışında, yabancılara çeşitli uzgular (endüstriler) ve pazarlar üzerinde tekel yetkileri dağıttı. Muzafereddin Şah'ın yabancılara tanıdığı tekeller ve ayncalıklar, toplumun tepkisine yol açmıştı. 1906'da protestolar başladı. Bu protestolar sonucunda Muzaffereddin Şah, 1906 sonunda bir meclis kurulmasını onayladı. Yapılan anayasa ve Ulusal

Danışma Meclisi, Şah'ın yönetimini kısıtlıyordu. Muzaffereddin Şah bu anayasayı onayladıktan 40 gün sonra 3 Ocak 1907'de öldü.

Tahta çıkan oğlu Muhammed Ali Şah, babasının yönetimi sırasında onaylanan 1906 Anayasası'na karşıydı. 1907'de Ulusal Danışma Meclisi'ni kapattı ve İslâm yasalarına (hukukuna) aykırı olduğu gerekçesiyle anayasayı ortadan kaldırdı. Rusya ile İngiltere'nin desteğiyle Ulusal Danışma Meclisi'ni bombaladı. 1909'da, Anayasa yanlısı güçler Tahran'a yürüyerek Şah'ı devirdi ve anayasayı yeniden yürürlüğe koydu. Ardından meclis, 16 Biçim (Temmuz) 1909'da Muhammed Ali Şah'ın 11 yaşındaki oğlu Ahmed Şah'ı tahta geçirmek için oy kullandı. Meclis ayrıca seçim düzenini (sistemini) demokratikleştirdi ve oy kullanma yaşını yirmi beşten yirmiye indirdi.

Ahmed Şah 16 yaşındayken, 21 Biçim 1914'te taç giydi. Bulabildiği en iyi bakanları atayarak babasının verdiği korayı (zararı) gidermeye çalıştı. Ülke artık İngiltere'nin boyunduruğu altına girmeye başlamıştı. Kacar yönetimi anık (zayıf) olduğu için, meclis de etkisiz durumdaydı. İngiltere, 1917'deki Boşevik Devrimi'ni engellemek üzere Rusya'ya bir saldırı yapmak için Kacar Hanlığı'nı bir üs olarak kullandı, ancak başarısız oldu. Sovyet Rusya, Güney Azerbaycan'ı ele geçirerek Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni (1920-1921) kurdu. Tahran'a yürüyen Sovyet birlikleri, Kacarlardan ödünler alarak ülkenin kuzeyine çekildi.

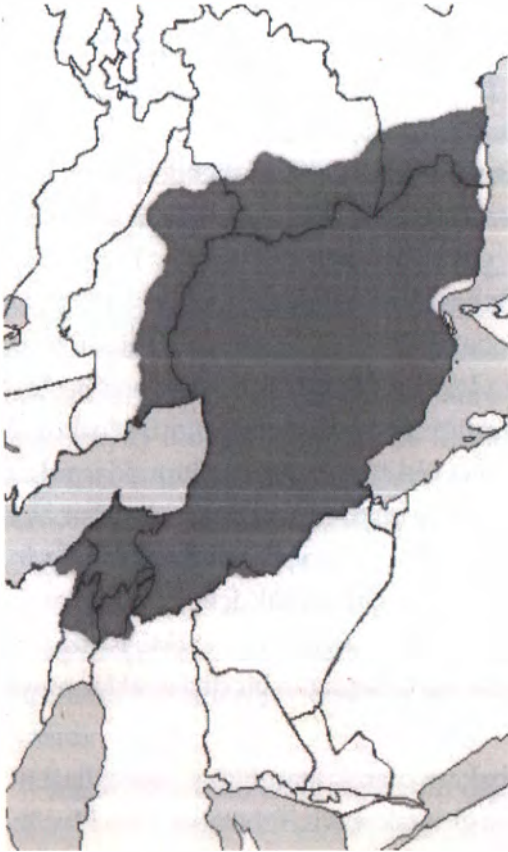
Kacar yönetimi, artık başkent dışındaki tüm gücünü yitirmişti. İlmîliler ile Demokratlar çatışma içindeydi. Bu iki parti arasındaki tartışmalar sertliğe ve pusulara (suikastlara)

yol açmıştı. Ülkenin kötü başkaral (ekonomik) durumu, Ahmed Şah'ı ve yönetimini artık yabancıların kayrasına (merhametine) bırakmıştı. Ayrıca yönetim, İngilizlerle yapılan antlaşma uyarınca, Kacar-İngiliz petrol ürelgesinin (şirketinin) elde ettiği gelirin yalnızca küçük bir bölümünü alıyordu. Öte yandan Kızıl Ordu, kırsal kesimin çoğunu yönetiyordu. Ahmed Şah, 21 Güçük (Şubat) 1921'de Kacar Kazak Tugayı komutanı Rıza Han'ın yaptığı urasla (darbeyle) tahttan indirildi. Gerçekte bu urası, Rıza Han'ı kullanarak İngiltere yapmıştı.

14 Ocak 1921'de Kacar Hanlığı'ndaki İngiliz ordusu komutanı General Edmund Ironside, Kazak Tugayı'nın Tebriz taburuna komuta eden Rıza Han'ın ülgüsünü (rütbesini), tüm Kazak Tugayı'na komuta edebilmesi için albaylıktan tuğgeneralliğe yükseltti. Yaklaşık bir ay sonra Rıza Han, İngiliz yönetimi altında Kazak Tugayı ile Tahran'a yürüyerek başkenti ele geçirdi ve başbakanlığa Seyyit Ziyaeddin Tabatabaî'nin getirilmesini sağladı. Rıza Han'ın yeni yönetimdeki ilk görevi, Kacar Ordusu Başkomutanlığı ile birleştirdiği Savaş Bakanlığı oldu. Moskova'daki Kacar elçisi, Sovyet birliklerinin Kacar topraklarından çekilmesi için Bolşeviklerle bir antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre Sovyet birlikleri çekilecek, ancak yabancı birliklerin burayı Sovyet topraklarına saldırmak için bir üs olarak kullanmaları durumunda yeniden geri gelecekti. Rıza Han 1921'de, yeni yönetime karşı başlayan bir dizi ayaklanmayı bastırdı.

Rıza Han savaş bakanı olarak atandıktan sonra, başbakan Tabatabaî ile arası giderek açıldı. Tabatabaî, Rıza Han'ın savaş bakanı olduktan sonra Kazak Tugayı Komutanlığı görevinden ayrılarak, yaşamını sivil olarak sürdürmesini

istiyordu. 1923'e gelindiğinde, Rıza Han tüm gücü ele geçirerek, meclisin kendisini başbakan olarak atamasını sağladı. 28 Ekim 1923'te meclisten diktatörlük yetkileri alarak yeni bir yönetim (hükümet) kurdu. Ekim 1925'te, Ahmed Şah'ı görevden alıp sürgüne göndermesi ve kendisini yeni şah olarak seçmesi için meclise baskı yaptı. Meclis, 31 Ekim 1925'te Rıza Han'ı şah olarak seçti. Tüm yetkileri elinden alınan Ahmed Şah, avuluyla (âilesiyle) birlikte Avrupa'ya sürgüne gitti.

Kacar Hanlığı

İran Şahlığı ve Farslaştırma süreci

Rıza Han kendisini meclise şah olarak seçtirdikten sonra Pehlevi soy adını aldı. Pehlevi, İngilizlerin uydurduğu bir addır. Bu adı, Part adından *Partavî* => *Pahlavî* biçiminde dönüştürdüler. İngilizler, ülkenin Farslaştırılması için bir de “alt yapı” oluşturdu. Büyük Britanya adına çalışan İngiliz doğubilimcileri, “Pers İmparatorluğu” dedikleri Elam Kağanlığı döneminde konuşulmuş olan Eski Türkçeyi “Eski Perçe” (Eski Farsça), “Part İmparatorluğu” dedikleri I. Part Kağanlığı ve “Sasanlı İmparatorluğu” dedikleri II. Part Kağanlığı dönemlerinde konuşulmuş olan Eski Türkçeyi de “Orta Persçe” (Orta Farsça) ya da “Pehlevice” olarak adlandırdılar. Ancak bu eskili, ortalı uydurma dile ilişkin hiçbir belge bulunmamaktadır. Belge diye öne sürdükleri Elamlılardan ve Partlardan kalan tüm yazıtlar Eski Türkçedir.

Eski kaynaklarda Elam ve Part kağanlıklarını kuran toplulukların Orta Asya’dan geldikleri belgelendiği için, İngiliz doğubilimcileri Sakların (“İskitlerin”) bir “Hint-Avrupalı” topluluk olduğu yalanını uydurdular. Sözde bilim adamı Mariya Gimbutas ve Viktor Sarianidi gibi kişiler de, “Kurgan Kuramı” ve “Oksus Uygarlığı” gibi “buluşlarla” buna bilimsel bir çerçeve uydurmaya çalıştılar. Ne var ki bu yalan dikiş tutmuyor ve neresinden tutulsa dökülüyor. Çünkü Esik kurganında ortaya çıkanları Saklardan kalan tek yazıt, tartışmasız Türkçedir ve tek başına bile bu yalanı çürütmektedir.

Fârisî toplulukları, eski Part topraklarında hep azınlık olarak kalmıştır. Daha önce anadili Farsça olan bir Fârisî topluluğu, bugün İran olarak adlandırılan ülkenin hiçbir yerinde yoktu. Çünkü Farça, Türk seçkinlerinin (elitlerinin)

yalnuzca yazın (edebiyat) ve koşuk (şiiir) alanlarında kullandığı bir dildi. Tat, Talış, Lor, Soran gibi Fârisî toplulukları, o dönemde kendi Fârisî dillerini konuşuyordu. Ülkedeki ortak dil ise Türkçeydi ve tüm ülke toplumu Türkçe biliyordu. Bugün İran olarak adlandırılan ülkede Farsça konuşan topluluk, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra oluşturulmaya başlandı.

Kacar Hanlığı 1925 yılında İngilizlerin eliyle yıkarak, yönetim Rıza şah'a geçti. Rıza şah, 1930 yılında İngilizlerin tasarısıyla (planıyla) Farsçayı torluk (resmî) dil ötüngedi (ilân etti). Bundan sonra torluk kurumlarda, eğitimde ve basın yayında Farsça dışında başka bir dilin kullanılması yasaklandı. Türkçe eğitim veren okullar ve Türkçe yayın yapan basın yayın kuruluşları kapatıldı. Eğitim dili olarak Türkçe yasaklandıktan sonra topluma Farsça öğretilmeye başlandı ve bundan sonra değişik Fârisî toplulukları hızla Farslaştı. Kırsal ve dağlık bölgelerde yaşayan ve eğitim görmeyen Fârisî toplulukları ise, konuştukları dilleri korudu. Bu süreçte milyonlarca Türk de Farslaştı.

Farslaştırma döneminde, İngiliz tankçılarının (tarihçilerinin) yardımıyla Fars ulusalcılığına (milliyetçiliğine) dayanan Pan-Farsist bir tank (tarih) yazıldı. Ahmed Kesrevî, Ahmed Kavyanpur, Muhammed Maşkur gibi dönek Türk düşünürleri, geçmişte Azerice adında bir İran dilinin konuşulmuş olduğunu, ancak süreç içinde Türkçenin bu dilin yerini aldığını ve Talışçanın Azericenin bir kalıntısı olduğunu savunarak Pan-Farsist ideoloji doğrultusunda yeni bir düşünce geliştirmeye başladılar. Aslında bu tür düşünceleri ilk ortaya atanlar Vladimir Minorski (d. 1877 – ö. 1966), Vasili Bartold (d. 1869 – ö. 1930) gibi Rus doğubilimcileriydi ve Sovyet Rusya'nın Türkleri özümseme

yöngesinin (asimilasyon politikasının) başarıya ulaşması için çabalayan sözde bilim adamlarıydı. Bizim dönek Türk düşünürleri de onlardan esinlenmişti.

Bu arada İngiliz dilbilimcileri, Türkçe ‘arı’ / ‘soylu’ anlamına gelen *arya* sözünden dönüştürülen “Aryan” sözünden “İran” diye bir ülke adı uydurdu. Rıza Şah, ilk kez 21 Yelin (Mart) 1935’te yine İngilizlerin yaptığı tasarı (plan) sonucu, uluslararası toplumdan ülkesinin İran olarak adlandırılmasını istedi ve o yıl 22 Yelin’den (Mart) sonra bu ad geçerli oldu. Rıza Şah döneminde ülkede hızlı bir Farslaştırma yöngesi (siyâseti) yürütüldü. İlk Farslaşanlar, kentlerde yaşayan ve değişik Fârisî dilleri konuşan Araptan dönme topluluklar oldu. Bunların Farslaşması oldukça kolay olmuştu, çünkü konuştukları diller Farsçaya benziyordu. Bunların yanında, kentlerde Fârisî topluluklarıyla birlikte yaşayan Türklerin bir kesimi de Farslaştı. Fars olduğunu söyleyen Türkten dönme bu kesim, bugün bile çok iyi Türkçe bilir. Bir de ana babasının Türk olduğunu, ancak Türkçe bilmediğini söyleyen Farslar vardır. Bunlar da, Farslaşan yeni kuşaklardır.

Daha sonraki adı Mazenderan olan Tapureli’nde bir köylü çocuğu olarak doğan Rıza, aslında bir Türktü ve anadili Türkçeydi. Rıza Şah’ın eşi Tac el Mülk de Türktü ve Tugay komutanı Aynmılı Temir Han’ın kızıydı. Aynmılılar, Azerbaycan’daki Türk oymaklarından biridir. 1878 yılında doğan Rıza, henüz sekiz aylıkken babası Abbas Ali ölmüş ve annesi, Tahran’daki kardeşinin evine taşınmıştı. Annesi 1879’da yeniden evlenince, Rıza’yı dayısına bıraktı. Dayısı da Rıza’yı 1882’de dört yaşındayken bir dostu olan Kacar Kazak Tugayı’ndaki subaylardan Kâzım Han’a gönderdi. Rıza on altı yaşına geldiğinde Kazak Tugayı’na katıldı.

Rıza yörölgesine (kariyerine), Kacar tegini Abdül Hüseyin Ferman Ferma'nın komutasında er olarak başladı. Abdül Hüseyin, Rıza'yı çeri okuluna göndererek topçu çavuş ülgüsü (rütbesi) almasını sağladı. Rıza, 1911'de üsteğmenliğe, 1912'de yüzbaşılığa, 1915'te de albaylığa yükseldi. Daha sonra İngilizlerle birlikte Gilan'daki sosyalist Cengellerle ve Azerbaycan'daki Türkiye yanında savaşan gönüllülerle yapılan çatışmaların komutanlığını yaptı. İngiliz yarkanlık (istihbârat) birimleri, Rıza'ya iki yıllık bir eğitim vermiş ve onu İngiliz yandaşı olarak yetiştirmişti. İngilizler sonra da, tüm Kazak Tugayı'na komuta edebilmesi için 1921'de Rıza'nın ülgüsünü albaylıktan tuğgeneralliğe yükselterek, son Kacar hanı Ahmed Şah'ı devirmesini sağladılar.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Rıza Şah'ın Almanya'dan yana davranması sonucunda, 25 Ağustos 1941'de Sovyetler Birliği ile İngiltere İran'a girdi. Kızıl Ordu Güney Azerbaycan'ı, İngiliz ordusu da bugünkü Orta ve Güney İran'ı ele geçirdi. İngilizlerle Ruslar o yıl Rıza Şah'ı devirerek sürgüne gönderdi ve yerine oğlu Muhammed Rıza'yı tahta çıkardı. Muhammed Rıza, Rıza Şah'ın Tac el Mülk'ten doğan oğluydu. Dolayısıyla Muhammed Rıza da hem babadan hem de anadan Türktü. Muhammed Rıza'nın ilk eşi Fevziye, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torununun torunu Mısır Sultanı Faruk'un kızıydı. Dolayısıyla Türktü. İkinci eşi Ferah da Gilaklı bir Azerbaycan Türküydü.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği'nin 1946 yılında bölgeyi terk etmesi üzerine İran, ABD'nin denetimi altına girdi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında petrol yataklarının yabancı ürelgelerin (şirketlerin) denetimine verilmesi sonucunda, bir Türk olan Muhammed Musaddık

önderliğinde Ulusal Cephe kuruldu. 1951’de İngiliz Petrol Ürelgesi’nin (şirketinin) İran’daki mal varlığını ulusallaştırmaya ilişkin bir yasayı meclisten geçirmeyi başaran Musaddık hızla güçlenmeye başladı. O yıl Muhammed Rıza Şah, Muhammed Musaddık’ı başbakanlığa atamak zorunda kaldı. 1953’te Musaddık’ı başbakanlıktan uzaklaştırma girişimi başansız olunca, Muhammed Rıza İran’dan kaçtı. Ancak kısa süre sonra güç dengesi ABD’nin desteğiyle Muhammed Rıza’nın yararına değişti. ABD’nin desteklediği Musaddık karşıtlarının yarattığı kanışıklıkların ardından geri dönerek yeniden yönetimi ele geçirdi ve Musaddık’ı tutuklattı. Ardından Musaddık’ın ulusallaştırma yönmesine (siyâsetine) son vererek, Batı ülkeleriyle bir dizi kölelik antlaşması yaptı.

Muhammed Rıza, ülkenin geçmişini Arap tabınlığından (hâkimiyetinden) önceki “Pers İmparatorluğu” (Elam Kağanlığı) dönemine benzettiği bir biçimde kutlamaya başladı. Ekim 1971’de, “2500 yıllık Pers yönetiminin” yıldönümünü kutladı. Bu kutlamayla eşdönemli olarak, Hicrî sakışı (takvimi) başlangıcı “Pers İmparatorluğu’nun” kuruluşu ile başlayan bir sakışla değiştirdi. 1971’de türke (antik) Bar kentindeki kutlamada görkemli bir çatapat gösterisi yaptı. Ertesi gün, “Agamanidlilerden” “Pehlevilere” kadar her hanlığın üniformasını giymiş 6 bin çerinin katıldığı büyük bir geçit töreni yaptırdı. Türk olmasına karşın o da babası gibi Emperyalistlerin uşaklığını yaparak Türk düşmanı bir Fars ulusalcılığını göklere çıkardı.

Baba oğul Pehleviler, İngilizlerin Fars kimliğini oluşturmada büyük bir rol oynamıştı. Ancak Muhammed Rıza döneminde ülkenin ABD’nin sömürgesi durumuna gelmesi, radikal Şii İslâmcılarla sosyalistlerin büyük tepkisini

çekmişti. Humeyni'nin önderliğinde 1979'da gerçekleşen İslâm devriminden sonra udağa (iktidara) gelen Şii İslâm-cılar, Pehlevilerin Fars ulusalcılığını benimseyerek, İngilizlerin başlattığı ve daha sonra Amerikalıların sürdürdüğü Fars ulusal kimliğinin güçlendirilmesini sürdürdüler. Böylece Türk düşmanlığı üzerine kurulmuş olan Fars ulusal kimliği ve Fars ulusalcılığı, İran İslâm Cumhuriyeti döneminde de bir baskı unsuru olarak kullanılmayı sürdürdü.

Bugün İran İslâm Cumhuriyeti'nin ülkedeki değişik diller konuşan topluluklar üzerine herhangi bir torluk (resmî) verisi bulunmuyor. İslâm Cumhuriyeti öncesinde de olmadı. İran yönetimi bunu özellikle belirtmiyor. ABD yarkanlık (istihbarat) örgütü CİA'nın verileri ise örüye (ciddiye) alınmayacak kadar gerçek dışıdır. CİA verilerine göre Farsların oranı %60, Türklerin oranı ise %17'dir. CİA'nın bu verileri oğraklıdır (kasıtlıdır) ve Türkleri bir azınlık gibi gösterme çabasıdır. Dünya Bankası Ülke Profilleri veri tabanına göre ise, İran nüfusunun %42'sini Türkler, %37'sini Farslar, %10'unu Soranlar, %6'sını Lorlar, %2'sini Araplar, %2'sini Beluclar ve %1'ini de Ermeniler, Yahudiler, Talışlar, Gürcüler, Çerkezler ve Süryaniler oluşturmaktadır. Ancak bu oranlar da sağlıklı değildir ve uylapsaldır (taminidir). İran Türklerine göre ise, Türkler toplumun en az %60'ını oluşturmaktadır. İran'ı en iyi tanıyanlar İran Türkleridir, dolayısıyla onların verileri en güvenilir olanıdır.

Türkçeden Farsçaya Geçen Sözcükler

Buradaki sözcükler Türkçeden Farsçaya geçen tüm sözcükleri değil, yalnızca dilimizde kullanılan ve Farsça olduğu sanılan sözcüklerin bir bölümünü içermektedir.

Kısaltmalar:

Fa	Farsça
KTü	Kıpçak Türkçesi
OTü	Osmanlı Türkçesi
DLT	Divanı Lügat el Türk
ETa	Eski Tatarca
EUy	Eski Uygur belgeleri
EOğ	Eski Oğuzca

A

AMBAR/YAMBAR 1. depo 2. tüm, bütün, oldukça

[Türkçe *yam* kökünden]

OTü *yambar, yampar*

Fa *anbār*

ASAYIŞ / ASAYİŞ düzen, güvenlik [Türkçe *as(mak)* kökünden]

OTü *asayış, asayiş*

Fa *āsāyiş*

ASTAR içlik [Türkçe *as(mak)* kökünden]

KTü *astar*

OTü *astar*

Fa *astar*

AŞINA / ÂŞİNA tanıdık, bildik [Türkçe *aş(mak)* kökünden]

OTü *aşına, aşna* tanıdık, bildik

Fa *âşinā*

AŞKAN / AŞIKAN / ÂŞİYAN yuva, kuş yuvası

[Türkçe *aş(mak)* kökünden]

OTü *aşikan, aşkan* 1. bildik, bilinen 2. aşılarmış yer, kalınan yer,

yuva

Fa *âşiyān* kuş yuvası

AŞKAR / ÂŞİKÂR açık, belin, görünen [Türkçe *aş(mak)* kökünden]

OTü *aşkar*

Fa *âşkār*

ATAŞ / ATEŞ od, atas, ateş [Türkçe *od/ot* kökünden]

EOğ *ataş, ateş*

OTü *ataş, ateş*

Fa *âtaş*

AVARA / AVÂRE avlanmış, asılı, sallak, boşta, boş gezen, aylak

[Türkçe *av* kökünden]

OTü *avara*

Çağ *avara*

Fa *āvāra*

AVAZ ses [Türkçe *ava* kökünden]

OTü *avaz*

Çağ *avaz*

Fa *āvāz*

AZAR sert sözler [Türkçe *az* kökünden]

OTü *azar*

Çağ *azar*

Fa *āzār*

B

BACA baca, hava deliği, delik, pencere [Türkçe *bıç/biç* kökünden]

EOğ *baca*

Çağ *baca*

OTü *baca*

Fa *bāca*

BAÇ / BÂC bağ, vergi, gümrük [Türkçe *bıç/biç* kökünden]

EOğ *baç*

OTü *baç*

Far *bāc*

BADAM/BADEM badem ağacı ve yemişi [Türkçe *bad* (bağlamak) kökünden]

OTü *badam*

Çağ *badam*

Fa *bādam*

BAĞ 1. üzüm asması 2. üzüm yetiştirilen toprak parçası
ya da

yemiş bahçesi [Türkçe *bağ* kökünden]

EOğ *bag*

DLT *bag*

EUy *bag*

Fa *bāğ*

BAĞANA/BAHANE 1. gerçek amacı gizlemek için ileri
sürülen neden 2. düşük, gelişmeden düşen bebek
[Türkçe *bağ*

kökünden]

OTü *bağana, bahana*

Fa *bahāne*

BAĞÇA/BAHÇE yemiş, sebze yetiştirilen alan [Türkçe
bağ

kökünden]

OTü *bağça, bahçe*

Fa *bāğça*

BAĞIŞIŞ / BAHŞIŞ bir iş görene verilen artık para
[Türkçe *bağ*

kökünden]

EOğ *bahşış*

OTü *bahşış*

Fa *bakħşıř*

BAĞIT / BAĞT / BAHT çiyin, ereş, ülük, uğur, şans, talih,

kısmet [Türkçe *bağ* kökünden]

EOğ *bağt, baht*

OTü *baht*

Fa *bakht*

BARI / BÂRİ 1. hiç olmazsa, hiç değılse, öyle ise 2. bütünü,

tümü, hepsi [Türkçe *bar/var* kökünden]

OTü *barı*

Fa *bāri*

BARUT barut [Türkçe *bur* kökünden]

DLT *burut* buğıulandırmak, kokutarak yellenmek

OTü *barut*

Fa *bārūt*

BEL tanımlaleti [Türkçe *bel* kökünden]

OTü *bel*

Far *bil*

BELKİ olaki, hattâ (Ar) [Türkçe *bel* kökünden]

OTü *belki*

Fa *bal ki*

BESTE 1. leke, benek 2. bir müzik yapıtını oluşturan ezgiler

bütünü 3. bağılı, düzenli [Türkçe *bas/bes* kökünden]

EOğ *beste*

OTü *beste*

Fa *beste*

BES yeterli, berkli, düzenli [Türkçe *bas/bes* kökünden]

OTü *bes*

Fa *bes*

BET kötü, yaman, yavuz [Türkçe *bat(mak)* kökünden]

EUy *bat*

KTü *bad*

Çağ *bat, bet*

OTü *bet*

Fa *bad*

BETER pek kötü, çok aşırı, pek yaman, pek yavuz, çok yoğun,

çok ağır [Türkçe *bat(mak)* kökünden]

OTü *beter*

Çağ *beter*

Fa *badtar*

BİREBİR / BERABER birlikte, bire bir [Türkçe *bir* kökünden]

OTÜ *beraber*

Fa *berabar*

BORAN / BARAN çok sert yel, şimşek ve gök gürültüsü, dolu

ve sağanak biçiminde yağmurla ortaya çıkan hava olayı [Türkçe

bor kökünden]

KTü *borgan*

OTü *borağan*

Çağ *boran*

Fa *bārān*

BOSTAN bahçe [Türkçe *bos* (boy, pos) kökünden]

OTü *bostan*

Fa *būstān*

BUĞ koku, buğu [Türkçe *buğ* (buğ, buğu, buğar) kökünden]

DLT *bu*

OTü *buğ*

Fa *buy*

C

CADI büyücü [Türkçe *cada/yada* kökünden]

OTü *cadu*

Çağ *cadu*

Fa *cādū*

CAM sırça [Türkçe *çam* kökünden]

EUy *çam* parlaklık

EOğ *cam*

OT *cam*

Ar *cām*

CAN özüt, tın (ruh) [Türkçe *can* kökünden]

EUy *çan*

EOğ *can*

OTü *can*

Çağ *can*

Fa *cān*

CANAVAR çanvar, canlı varlık, yabani hayvan [Türkçe *can*

kökünden]

EUy *çanvar*

OTü *canavar*

Fa *cānvar*

CENK savaş [Türkçe *çang/çeng* kökünden]

OTü *ceng*

Çağ *ceng*

Fa *cang*

CIVA gümüş renginde bir element [Türkçe *cıvık* sözünden]

OTü *cıva*

Fa *cīva*

CİĞER bağır (karaciğer), öyken (akciğer)

[Türkçe *céğ/yéğ* kökünden]

EOğ *ciğer*

KTü *ciğer*

OTü *ciğer*

Çağ *ciğer*

Fa *cigar*

CİMRİ soysuz, alçak, dilenci, eli sıkı, saran

[Türkçe *çum/çüm* kökünden]

OTü *çümürü, çimri, cimri*

Fa *cimrī*

COŞMAK taşmak, azmak, kaynamak, kabarmak, çağlamak

[Türkçe *çuwşa* (kaynamak, köpüklenmek) sözünden]

OTü *coş*

Çağ *coş*

Fa *cōş* kaynama < *cōşīdan* kaynamak

Ç

ÇAKAL köpekgillerden bir hayvan [Türkçe *çagıla/şagıla* (çağlamak, bağırmak) sözünden]

EOğ *çakal*

Fa *şağal*

ÇAMAŞIR giysi [Türkçe *çam* kökünden]

EUy *çama*

OTü *çamaşır*

Fa *çāmeşūr*

ÇARA/ÇARE yol, kolaylık, önlem, umar, çözüm

[Türkçe *çar/çığır* (yol) sözünden]

OTü *çara, çare*

Çağ *çara, çare*

Fa *çāra*

ÇARK çıkık [Türkçe *çar/çığır* (yol) sözünden]

EUy *çark*

EOğ *çark*

OTü *çark*

Çağ *çark*

Fa *çarkh*

ÇALTIK/ÇELTİK kabuklu pirinç [Türkçe *çalmak/çelmek* kökünden]

OTü *çaltık, çaltuk, çeltik*

Fa *çaltuk*

ÇEMBER değrek [Türkçe *çöm* kökünden]

OTü *çember*

Çağ *çember*

Fa *çanbar*

ÇENE enek (EUy), sakak (DLT) [Türkçe *çeng* (çan) kökünden]

EOğ *çenge*

KTü *çene*

OTü *çene, çenge*

Çağ *çene, çenge*

Fa *çāna*

ÇENGEL ucu eğri demir [Türkçe *çeng* (çan) kökünden]

DLT *çengel* kötü adam

EOğ *çeng* harp (müzik aleti)

OTü *çengel*

Çağ *çengel*

Fa *çangak* çengel < *çang* tırnak

ÇENGİ çalgıcı [Türkçe *çeng* (çan) kökünden]

OTü *çengi*

Fa *çangi*

ÇEREZ kuru yemiş [Türkçe *çer* kökünden]

OTü *çerez*

Çağ *çerez*

Fa *çarar* esrar reçinesi

ÇEŞME bulak, pınar, kaynak [Türkçe *çeş* kökünden]

OTü *çeşme*

Fa *çaşma*

ÇEŞNİ tadı [Türkçe *çeş* kökünden]

OTü *çeşni*

Fa *çāšnī*

ÇINAR çarın, çünük [Türkçe *çar* kökünden (metatezle

çarın-

çanır-çınar)]

OTü *çınar*

Far *çanār*

ÇIRA tutuşturmaya yarayan nesne, kav, kibrit

[Türkçe *sır*(1) kökünden; *sırag*=>*çırag*]

OTü *çıra*

Fa *çirāğ*

ÇİFT koş, koşa, ikiz [Türkçe *cüt/çift* kökünden]

OTü *cüt, cüft, çift*

Çağ *cüt*

EUy *çu* ekin tarlası

DLT *çufga* at

Fa *cuft*

ÇİNGENE Roman [Türkçe *çıgan* sözünden]

OTü *çingen, çingene*

Fa *çingāna*

ÇİRKİN 1. gösterişsiz, yakışıksız 2. pis, kirli

[Türkçe *çir/çirk* kökünden]

OTü *çirkin*

Çağ *çirkin*

Fa *çirkīn*

ÇOBAN hayvan güden kimse [Türkçe *çoban* sözünden]

EUy *çoban, çopan*

EOğ *çoban*

DLT *çupan*

OTü *çoban*

Çağ *çupan*

Fa *çuban*

ÇORAP ayağa giyilen giyecek [Türkçe *çor* kökünden]

OTü *çorap*

Fa *curāb*

ÇORBA bün [Türkçe *çor* kökünden]

OTü *çorba*

Çağ *çorba, şorba*

Fa *çurbā*

ÇÖP tortu [Türkçe *çöp/çöbik* sözünden]

EOğ *çöp*

DLT *çöp, çöpik, şöpik*

EUy *çöbik, çubik*

Fa *çub*

ÇUBUK çubuk [Türkçe *çubuk* sözünden]

DLT *çıbık*

EUy *çubik*

Fa *çub*

ÇUL kaba dokuma [Türkçe *çul* sözünden]

KTü *çul*

OTü *çul*

Çağ *çul*

Fa *cûl*

ÇÜNKİ/ÇÜNKÜ için ki, üçün ki, bu nedenle

[Türkçe *için ki* sözünden]

OTü *çünkü*

Fa *çûn ki*

DAMAT güvey [Türkçe *dam* (ev) kökünden]

KTü *damad*

OTü *damat*

Fa *dāmād*

DAVLUMBAZ bugün (OTü)

Tü *davul*+ *baz* davul çalan

DERE 1. iki dağ arasında bulunan geçit, vadi (Ar)

2. küçük akarsu [Türkçe *der/ter* kökünden]

EOğ *dere*

OTü *dere*

Fa *dara*

DERT kaygı, sıkıntı, tasa [Türkçe *der/ter* kökünden]

KTü *dart*

OTü *derd*, *terd*

Çağ *terd*

Fa *dard*

DERYA çay, ırmak, deniz [Türkçe *der/ter* kökünden]

OTü *terya*, *derya*

Çağ *terya*

Fa *deryā*

DESTAN mitoloji, sarçak (Çağ) [Türkçe *des/tes* kökünden]

EOğ *destan*

OTü *destan*

Fa *dastān*

DESTE demet, tutam, çuğ, dürek [Türkçe *des/tes* kökünden]

EOğ *tesde, deste*

OTü *tesde, deste*

Fa *dasta*

DESTEK dayak, dayanak [Türkçe *des/tes* kökünden]

OTü *tesdek, testek, destek*

Çağ *testek*

Fa *dastak*

DEV öykülerdeki büyük yaratık [Türkçe *deve* sözünden]

OTü *dev, div*

Fa *dev*

DİĞER 1. öbür, öteki 2. başka, özge [Türkçe *dek* kökünden]

OTü *diğer*

Fa *dīgar*

DOLAP 1. dolap 2. su çarkı [Türkçe *dol* kökünden]

OTü *dola*

Çağ *tolap*

Fa *dūl* kova < *dūlāb* su çarkı

DOST sevilen ve güvenilen yakın arkadaş [Türkçe *tusu* kökünden]

EOğ *dost*

Fa *dust*

DUT dut ağacı ve yemişi [Türkçe *tut* kökünden]

EOğ *tut*

OTü *tut*

Fa *tūt*

DÜRÜST doğru, düz [Türkçe *dur/tur* kökünden]

EOğ *durust*

KTü *durust*

OTü *durust, düriüst*

Fa *durust*

DÜŞMAN yağı [Türkçe *tuş* kökünden]

EOğ *düşmen*

KTü *tuşman*

OTü *düşman, düşmen, tüşman*

Far *duşman*

E

EĞER abang (DLT) [Türkçe *ağır* kökünden]

ETü (KB) *agar*

KTü *agar*

OTü *eger, eğer*

Fa *agar*

F

FER ışık, parlaklık [Türkçe *par* (parlak) sözünden]

OTü *fer*

Fa *far* ocak

FERİŞTAH melek (Ar) [Türkçe *ber/ver* kökünden]

EUy *beriştî*

EOğ *ferişte*

Fa *firişta*

FİL yağan [Türkçe *pil* sözünden]

EOğ *pil*

OTü *fil, pil*

Fa *pil*

G

GERDEK gelin ile güveyin düğün gecesi yalnız kaldıkları oda

[Türkçe *ger* kökünden]

KTü *kerteg*

OTü *gerdek, girdek*

DLT *keregü* çadır

EUy *kerekü* çadır

Fa *girdak*

GÜL gül çiçeği [Türkçe *gülmek* kökünden]

EOğ *gül*

OTü *göl*

Çağ *köl*

Fa *gul*

GÜLLE top mermisi [Türkçe *kul* kökünden]

OTü *gülle*

Fa *gole*

GÜYA sanırsın ki, sanki, sözde, sözümona

[Türkçe *gü/kü* (ses) sözünden]

OTü *güya*

Fa *gūyā*

GÜZERGÂH gezelge, geçelge, geçilecek yer

[Türkçe *gez* kökünden]

OTü *güzergah*

Fa *guzargāh*

H

HALI sık bir biçimde dokunmuş olan kalın yaygı

[Türkçe *kal(mak)* kökünden]

EOğ *kalı*

OTü *kalı*

Çağ *khali*

Fa *qalī*

HÂNE han, konut, ergi (EUy) [Türkçe *han* sözünden]

OTü *hana*

KTü *hana*

Fa *khāna*

HARMAN tanelerin başaklarından ayrılması işi

[Türkçe *kar(mak)* kökünden, bkz. *kar-karman/harman*]

EOğ *karman, harman*

OTü *karman, harman*

Fa *khirman*

HASTA sayrı, sökel, iğli, kemli [*kas/kes* kökünden]

EOğ *kaste, haste*

OTü *hasta, kasta, haste*

Fa *khasta* yorgun, bitkin, yaralı > *khastan* yaralamak

HAVAN dibek (EOğ), soku (DLT) [Türkçe *kav* kökünden]

EOğ *kavan, havan*

OTü *havan*

Fa *havan*

HER ...-in hepsi, birer birer olarak, teker teker

[Türkçe *er(mek)* kökünden]

EOğ *her*

OTü *her*

Fa *har*

HIŞIM öfke, kızgınlık [Türkçe *kıç* kökünden]

EUy *kıçır* kınamak, ayıplamak

OTü *haşm, hişm*

Fa *khaşm, khişm*

HIYAR hıyar, salatalık [Türkçe *kıy(mak)* kökünden]

EOğ *hıyar*

OTü *hıyar*

Fa *khiyār*

HIZ tezlik, ivme [Türkçe *kıs* kökünden]

OTü *hız*

Çağ *hız*

Fa *khīz*

HİÇ hiç [Türkçe *eç* sözünden]

EUy *eç*

ETü (KB) *hiç*

OTü *heç, hiç*

Fa *heç*

HOCA yaşlı, bilge, öğretici [Türkçe *koca* (yaşlı, bilgili) sözünden]

EOğ *koca*

OTü *koca, hoca*

Çağ *hoca*

Fa *khoca*

HOR 1. soğukkanlı, çirkin, sevimsiz 2. hiçbir değeri ve önemi

olmayan, aşağı, değersiz, önemsiz [Türkçe *kor* sözünden]

OTü *hor, kor*

DLT *kor* zarar, ziyan

EUy *kor* zarar, ziyan

Fa *khor*

HOROZ tavuğun erkeği [Türkçe *or* kökünden]

OTü *horuz*

Çağ *horuz*

Fa *khurōs*

HOŞ duyguları okşayan, güzel duygular uyandıran,
zevk veren, beğenilecek yönleri bulunan [*koş(mak)*
(türkü düzmek, şiir yazmak) kökünden]

ETü (KB) *khoş*

EOğ *hoş*

KTü *hoş*

Çağ *hoş*

Fa *khoş*

HURDA kırıntı, ufak tefek değersiz nesneler
[Türkçe *kır(mak)* kökünden]

EOğ *hurde*

OTü *hırda, hurda*

Fa *khurda*

HURMA hurma ağacı ve yemişi

[Erken Türkçe *hurmada* (armut) sözünden]

Süm *hurmada* armut

EOğ *hurma*

OTü *hurma*

Fa *khurmā*

HUY yaratılış, özellik [*kud/kut/kıv* kökünden]

EOğ *huy*

OTü *huy*

Çağ *huy*

Fa *khūy*

İ

İBRİŞİM barçın (DLT), torku (DLT), ipek

[Türkçe *ibrişim* sözünden]

EOğ *ibrişim*

OTü *ibrişim*

Fa *ibrişm*

İNCİR yumuşak odunlu bir yemiş ağacı ve bu ağacın yemişi

[Türkçe *yin* kökünden]

EUy *yinçür* eğilmek, baş eğmek, saygı göstermek

EOğ *incir*

EOğ *incir*

Fa *ancîr*

İŞKEMBE genişgetirenlerin ilk ve en büyük karn bölümü

[Türkçe *iç* kökünden]

OTü *içgenbe, işkembe*

Fa *şikem*

İŞKENCE 1. emek, zorluk 2. kızgıt [Türkçe *iç* kökünden]

EOğ *işkence, işkence*

OTü *işkenç, işkence*

Çağ işkence

Fa şikenç

K

KAĞIT kâğıt [Türkçe *kak(mak)* kökünden]

EUy *kagda, kegd, kegde, keged*

EOğ *kağid*

OTü *kağıt, kağız*

Fa *kâğaz*

KAKÜL kakül, bürçek [Türkçe *kak/kağ* kökünden]

ETa *kakal*

OTü *kakiül*

Çağ *kakil*

Fa *kâkul*

KALLEŞ batakcı, kelekçi [Türkçe *kal* kökünden]

OTü *kallaş, kalles, kellaş*

Fa *qallâş* esrik, sarhoş

KÂR kazanç, ası [Türkçe *kar(mak)* kökünden]

EOğ *kâr*

OTü *kâr*

Fa *kâr iş, emek*

KAVAK kavak ağacı [Türkçe *kav* kökünden]

EUy *kavık* çalı çırpı, kav

OTü *kavak*

Çağ *kavak*

Fa *kāvak*

KEL seyrek, dazlak, çıplak (Bu söz yalnızca Oğuz lehçelerinde

bulunmaktadır.) [Türkçe *kal* kökünden]

EOğ *kel*

OTü *kel*

EUy *kalı* artık, arta kalan

DLT *kal* yaşlı, eski

Fa *kel*

KELEPÇE bukağı (DLT) [Türkçe *kal* kökünden]

OTü *kalapça, kelepçe*

Fa *kalābça*

KELLE baş, toparlak, yuvarlak [Türkçe *kal* kökünden]

OTü *kalla, kelle*

Far *kelle*

KEMAN 1. eğri, bükük 2. yay 3. yayla çalına bir çalgı

[Türkçe *kam/kem* kökünden]

OTü *kaman, keman*

Fa *keman*

KEMENT ilmikli ip, ukruk (DLT) [Türkçe *kam/kem* kökünden]

EOğ *kamant, kemend*

OTü *kement*

Fa *kamand*

KEMER kemer [Türkçe *kam/kem* kökünden]

OTü *kamar, kemer*

Fa *kamar*

KENAR kıyı, yan, yaka [Türkçe *kin/ken* kökünden]

EUy *kin, ken* son, sonra, sonraki

EOğ *kenar*

OTü *kenar*

Çağ *kenar*

Fa *kanār*

KENE sakırğa [Türkçe *ken[g]* kökünden]

EOğ *gene, kene*

KTü *kene*

OTü *kene*

Fa *kene*

KEŞKE dilek anlatan sözlemlerin başına gelir

[Türkçe *keş* kökünden]

KTü *keşke*

OTü *keşke*

Fa *kāş ki*

Kİ bağlaç, ilgi bağlacı; öyle, o denli, o kadar, eğer

[Türkçe *kim* sözünden]

EOğ *ki, kim*

EUy *ki, kim*

Fa *ki*

KİL kir, çamur, balçık

KTü *kil*

OTü *kil*

Fa *gil*

KİN (1) öç, intikam (Ar) [Türkçe *kın* kökünden, *kin* sözünden]

EOğ *kin*

OTü *kin*

Çağ *kin*

Fa *kīn*

KİREÇ kalsiyum oksit [Türkçe *kür* kökünden]

OTü *kireç*

Fa *girac*

KOZ yağak, ceviz (Ar) [Türkçe *köz* sözünden]

EOğ *koz*

EUy *koz*

Fa *guz*

KÖR gözleri görmeyen [Türkçe *kür* kökünden]

EUy *kür* hile, al, aldatma, kandırma

OTü *kör* gözleri görmeyen

Fa *kūr*

KÖSE köse, sakalsız [Türkçe *kos* kökünden]

EOğ *köse*

OTü *kosa, köse*

Fa *kūsa*

KÖŞE köşe, bucak [Türkçe *köşe* kökünden]

OTü *köşe*

ETü *köşi* kapatmak, örtmek

Fa *gōşa*

KÖY küçük, kırsal yerleşim birimi [Türkçe *kuy* kökünden]

EOğ *köy, köye*

OTü *köy*

DLT *kuy* kuytu yer, dip

Fa *kūy*

KURNAZ becerikli, yetenekli, uyanık [Türkçe *kur* kökünden]

OTü *kurnaş, kurnaz*

Fa *gor boz*

KÜNBET / KÜMBET kubbe, tepe, yığıntı

[Türkçe *gün/kün* kökünden]

EOğ *günbet*

OTü *künbet*

Fa *gunbad*

KÜSPE küspe [Türkçe *küs* kökünden]

OTü *küspe*

Fa *kusba*

KÜSTAH değersiz, utun, saygısız, arsız

[Türkçe *küs(mek)* kökünden]

OTü *küstah*

Fa *gustākh*

L

LAL yakut, kırmızı, dilsiz [Türkçe *lal* sözünden]

EUy *lal, nal*

ETa *nal*

Fa *lal*

LAF boş söz [Türkçe *lav* sözünden]

OTü *laf*

Fa *lāf*

LAVAŞ yassı, yuvarlak ekmek [Türkçe *lav* kökünden]

OTü *lavaş*

Fa *lavaş*

LEĞEN kap, çanak, yulak, tekne [Türkçe *leğen* sözünden]

OTü *legen*

Fa *lagan*

LEŞ 1. anga (hayvan) ölüsü 2. pis kokan nesne

[Türkçe *leş* sözünden]

OTü *leş*

DLT liş balgam, salya

Fa *lāş*

M

MALA harç alıp sürmekte kullanılan duvarcı ve sıvacı aracı

[Türkçe *bal* (parça) kökünden]

OTü *mala*

Fa *māla*

MAŞA kızgın bir nesneyi tutma kısıkaçı; közgülü (ETü)

[Türkçe *bas* kökünden]

OTü *başa, maşa*

Fa *māşa*

MAYA yiyecek ve içeceklerin mayalanmasını sağlamada

kullanılan ed (madde) [Türkçe *bay/bey* kökünden]

ETü (KB) *maya*

OTü *maya*

DLT *mayak* gübre < *mayıl* aşırı olgun, çürümeye yaklaşmış

yemiş

Fa *māye*

MELEZ alaca, kırma [Türkçe *melez* sözünden]

OTü *meles, melez*

DLT *meldek* keçeleşen, sölpüyen, gevşeyen, pörsülen nesne

Fa *malas*

MERCİMEK yasmık, baklagillerden bir bitki

[Türkçe *mercimek* sözünden]

EOğ *mercümek*

KTü *mercimek*

OTü *mercimek*

Fa *marcumak*

MEŞE meşe ağacı [Türkçe *meşe* sözünden]

KTü *meşe*

OTü *meşe*

Çağ *meşe*

Fa *mīša*

MIH çivi [Türkçe *mih* sözünden]

OTü *mih*

Fa *mikh*

MUM mum [Türkçe *mum* sözünden]

EOğ *mum*

KTü *mom*

OTü *mum*

Fa *mum*

MUMYA mumya [Türkçe *mum* kökünden]

OTü *mumya*

[Bu söz Farsça ve diğer dillere benzer biçimlerde geçmiştir.]

MUŞTU/MÜJDE iyi salık, iyi haber

[Türkçe *bus/buş* kökünden]

TTü *muştı*

Fa *mujda*

MÜHÜR damga [Türkçe *mudur* sözünden]

EUy *mudur*

OTü *mühür*

Fa *muhr*

N

NAR nar yemişi [Türkçe ve Erken Türkçeden]

EUy *nara*

Fa *nār*

NEY kamıştan yapılan, kaval biçiminde ve yanık sesli
bir

üflemeli çalgı [Türkçe *nay* sözünden]

EUy *nay*

OTü *ney*

Fa *ney*

NIŞADIR çatır, nişadır (DLT, EUy, EOğ)

[Türkçe *çatır/nişadur* sözünden]

EUy *nişadur, nuşadir*

DLT *çatır*

EOğ *çatır*

Fa *nuşādir*

NIŞAN el işareti, iz, imge [Türkçe *noş/nuş* (iksir)
sözünden]

EUy *nişan*

ETa *nişan*

Fa *nişan*

NOHUT nohut [Türkçe *nohut* sözünden]

EOğ *nohud*

EUy *nuhut*

Fa *nukhūd*

P

PAK arı, temiz (Ar) [*ak* sözünden; *ak pak, akça pakça*]

ETü (KB) *pak*

KTü *pak*

OTü *pak*

TTü *pak*

Fa *pāk*

PARA 1. parça 2. ağca, akça [Türkçe *bar/par* kökünden]

EOğ *pare*

OTü *para*

Çağ *para*

Fa *pāra*

PARÇA bütün, hep; parça [Türkçe *bar/par* kökünden]

DLT *barça*

EUy *barça, parça*

OTü *parça*

Çağ *parça*

Fa *pārça*

PAZAR 1. uzak yerlerden gelen yabancıların / satıcıların belirli

günlerde mallarını sergileyip sattıkları alışveriş yeri

2. cumartesiden sonraki gün [Türkçe *baz* (yabancı) kökünden]

EOğ *bazar*

KTü *bazar*

OTü *bazar*

Fa *bāzār*

PEÇE yaşmak, duvak [Türkçe *bıç/biç* kökünden]

OTü *peçe, piçe*

Fa *piçeh*

PEMBE pamuk [Türkçe *pamuk* sözünden]

EOğ *pamuk, pamuk, panbık*

OTü *penbe, pembe*

Fa *panba* pamuk

PERÇİN burçın, kıvrık, çengel [Türkçe *bur* kökünden]

OTü *burçın, perçin*

Fa *parçin*

PERDE köşek (DLT, EUy), örtü [Türkçe *bert(mek)* kökünden; *berte*=>perde]

EOğ *perde*

OTü *perde*

Çağ *perde*

Fa *parda*

PERİ peri [Türkçe *ber/ver* kökünden]

EOğ *peri* 1. peri 2. kilidin kapanmasını sağlayan dil

EUy *berişti* peri, melek

Fa *parī*

PES yenilgiyi kabul ettiğini belirtmek için kullanılan söz

[Türkçe *bas/bes* kökünden]

ETü (Or) *bes* basmak

Erken Türkçe *pes* basmak

Fa *past* alçak

PEYNİR peynir [Türkçe *beyin* sözünden; beyin=>beyinir

/

beynir / peynir]

EOğ *beynir*

KTü *penir*

OTü *peynir*

Fa *panīr*

PİÇ 1. yivli çivi 2. pis, eğri, kırık buruk 3. (Mec.) babası belirsiz

çocuk [Türkçe *bıç/biç* kökünden]

OTü *piç* yivli çivi

Çağ *piç* pis, eğri, kırık buruk

Fa *piç* sürgü

PİDE pide [Türkçe *but* kökünden]

OTü *pide*

Arn *pita*

PİRİNÇ (1) döğü, tuturgan (EUy) [Türkçe *bür* kökünden]

EOğ *birinc*

KTü *pirinç*

OTü *pirinç*

EUy *bürünçük* kılıf, örtü

DLT *bürünçük* örtü

Fa *birinc*

PİRİNÇ (2) sarı bakır [Türkçe *bir* kökünden]

EUy *birinc*

Fa *birinc*

PİS pis, çöküntü, tortu [Türkçe *pis* sözünden]

DLT *pis* dağar ve tulum gibi nesnelerin dibinde kalan çöküntü,

tortu

Fa *pis*

PUL 1. posta pulu 2. balık pulu 3. yassı ve yuvarlak metal levha

4. para, sikke [Türkçe *bal* (parça) kökünden]

EOğ *pul*

OTü *pul*

Fa *pul*

R

RENK öng (DLT, EUy), önge (ETA), eng (EOğ), reng (EOğ),

tüs (DLT)

(Az. *reng*, Tm. *renk*, Öz. *reng*, Uy. *reng*, Kaz. *tüs*, Kır. *tüs*, Ta. *tös*)

[Bu söz Eski Oğuzcada, *eng* sözünün başına *r* sesi alarak türemiştir.]

DLT *öng*

EUy *öng*

ETa *önge*

EOğ *eng, reng, renk*

OTü *reng, renk*

Çağ *reng*

Fa *rang*

S

SAMUR samur [Türkçe *sam* kökünden]

OTü *samur*

Çağ *samur*

Fa *sammūr*

SANDALYE sandalye [Türkçe *san* kökünden]

OTü *sandalye*

Fa *sandali*

SARAY saray [Türkçe *sar* kökünden]

EOğ *saray*

OTü *saray*

Çağ *saray*

Fa *saray*

SAZ 1. her türlü müzik aracının ortak adı, çalgı 2. otsu bitki

[Türkçe *saz* sözünden]

OTü *saz*

Çağ *saz*

Fa *sāz*

SERKEŞ haydut, asi, yağı, azgın [Türkçe *ser* kökünden]

OTü *serkiş*

Çağ *serkeş*

Far *sarkaş*

SERSEM sepelek, sersem [Türkçe *ser* kökünden]

OTü *sersem*

Çağ *sersem*

Fa *sarsām*

SERSERİ kabadayı, delibaş [Türkçe *ser* kökünden]

OTü *serseri*

Çağ *serseri*

Farsçaya *sarsar*

SERVİ/ SELVİ servi ağacı [Türkçe *ser* kökünden]

OTü *serv, servi, selv, selvi*

Çağ *serv*

Fa *sarv*

SENG 1. ilgi, ek 2. ağır olan nesne [Türkçe *seng* kökünden]

EUy *seng*

OTü *seng*

Fa *sang* taş

SİLLE tokat [Türkçe *sil* kökünden]

OTü *sille, silli*

Çağ *silli*

Fa *sili*

SİM 1. sınır, bölge, etki alanı 2. tel, sırma, ip

[Türkçe *sim* kökünden]

EUy *sim* sınır

OTü *sim* tel, sırma, ip

Çağ *sim* tel, sırma, ip

Fa *sīm* gümüş

SİMİT 1. halka biçiminde ve genellikle üzerine susam konulmuş çörek 2. denizde kullanılan, halka biçiminde cankurtaran [Türkçe *sim* kökünden]

OTü *simit*

Far *samīd* beyaz ekmek, büküm

SİPER korunulacak, arkasına, altına, içine saklanılacak yer

[Türkçe *sı* kökünden]

OTü *siper*

Çağ *siper*

Fa *sipar*

SÜTUN yapılarda kullanılan taşıyıcı direk [*sı* kökünden]

OTü *sutun*

KTü *sutun*

Fa *sutūn*

Ş

ŞAD mutlu, sevinçli [Türkçe *şat* sözünden]

OTü *şad*

Çağ *şat*

Fa *şād*

ŞAL şal [Türkçe *çal(mak)* kökünden]

OTü *şal*

Çağ *şal*

Fa *şāl*

ŞALVAR pantolon [Türkçe *çal(mak)* kökünden]

EOğ *şalvar*

OTü *şalvar*

Çağ *şalvar*

Fa *şalvār*

ŞAMDAN tünşü (DLT) [Türkçe *çam* kökünden]

OTü *şamdan*

Fa *shamdān*

ŞAR/ŞEHİR şar, kent [Türkçe *şar* sözünden]

ETü *şar*

KTü *şar*

Fa *şahr*

ŞEKER şeker [Türkçe *şakar/çakır* sözünden]

ETü (KB) *şakar*

EOğ *şeker*

EUy *şeker*

[Bu söz Farsçaya ve diğer dillere benzer biçimlerde geçmiştir.]

ŞİR/ŞİR katı, sert, sıkı

EUy *şır, şir*

Fa *şir* arslan

ŞİŞE çamdan yağılmış kap [Türkçe *şiş(mek)* kökünden]

EOğ *şişe*

OTü *şişe*

Çağ *şişe*

Fa *şişe*

T

TAB/TAV tabmak, tavmak, vurmak, ezmek

[Türkçe *tab/tap* kökünden]

EOğ *tap*

DLT *tap, taw, tew*

EUy *tab, tap, tep*

Fa *tāb/tāw* güç, ısı

TAÇ taç [Türkçe *tac / taç / taj* sözünden]

EOğ *tac*

EUy *taç, taj*

Fa *tāc*

TAHT taht [Türkçe *tak* kökünden]

DLT *taht*

EOğ *taht*

OTü *taht*

Fa *takht*

TAHTA tahta [Türkçe *tak* kökünden]

KTü *takta*

EOğ *tahta*

OTü *tahta*

Fa *takhta*

TAMBUR bir çalgı [Türkçe *tam* kökünden]

EUy *tambur*

Fa *tanbur*

TANE tane [Türkçe *tan/ten* kökünden]

DLT *tene*

EUy *tana*

EOğ *dane*

Fa *dāna*

TAR (mak) dağıtmak, yaymak, bir yere toplamak
[Türkçe *tar* kökünden]

DLT *tar*

EUy *tar*

Fa *dār* tutma, eldiven

TAR bir çalgı, saz [Türkçe *tar* kökünden]

OTü *tar*

Çağ *tar*

Uy *tar*

Az *tar*

Fa *tar*

TARÇIN tarçın baharatı [Türkçe *tar* kökünden]

OTü *tarçın*

Çağ *tarçın*

Fa *dârçin*

TASA kaygı, sıkıntı [Türkçe *tas/taz* kökünden]

OTü *tasa*

Çağ *tasa*

Fa *tāsa*

TAZE bayatlamamış, bozulmamış, yeni

[Türkçe *tas/taz* kökünden]

EOğ *taze*

OTü *taza, taze*

Çağ *taza*

Fa *tāze*

TAV 1. sıra 2. kat 3. satır [Türkçe *tab/tav* kökünden]

OTü *tav*

DLT *tew*

Fa *taw* güç

TAVA tava, sac [Türkçe *tab/tav* kökünden]

EOğ *tave*

OTü *tava*

Çağ *tava*

Fa *tāba/tāwa*

TAVLA 1. yan yana, arka arkaya olanların yığını 2. otuz pulla

ve iki zarla, iki kişinin karşılıklı oynadığı bir oyun 3. köstek

4. davarların yerleştiği oda [Türkçe *tab/tav* kökünden]

EOğ *tavla*

OTü *tavla*

Çağ *tavla*

Fa *tawla*

TAZE bayatlamamış, bozulmamış, yeni [Türkçe *tez* kökünden]

EOğ *taze*

OTü *taza, taze*

Çağ *taza*

Fa *tāze*

TAZI bir köpek türü [Türkçe *tez* kökünden]

KTü *tazı*

OTü *tazı*

Fa *tāzī*

TEMBEL yatık (DLT), keslen (OTü) [Türkçe *tan/ten* kökünden]

OTü *tenbel*

Fa *tanbal*

TEN gövde [Türkçe *tan/ten* kökünden]

EOğ *ten*

DLT *ten*

EUy *tan*

Fa *tan*

TENCERE yemek pişirmekte kullanılan kap

[Türkçe *tan/ten* kökünden]

EOğ *tencire*

OTü *tencere*

Fa *tangīra* kazan

TENHA yalnız, tek, kalabalık olmayan, ıssız

[Türkçe *tan/ten* kökünden]

OTü *tenha*

Çağ *tenha*

Fa *tanha*

TERAZİ terazi [Türkçe *tar/ter* kökünden]

EUy *tarazuk*

EOğ *terazu*

OTü *terazi*

Fa *tarāzū*

TERE yenilebilir bir ot [Türkçe *ter(mek)* kökünden]

EOğ *tere*

Fa *tara* yaş, taze, taze soğan, taze sanımsak

TERKETMEK bırakmak, ayrılmak [Türkçe *tar/ter* kökünden]

EOğ *terk et*

DLT *terk*

KTü *terk*

Ar *tark* damlama, atma, vaz geçme, yatma, terk etme

TERSE Hristiyan [Türkçe *ter(mek)* kökünden]

EOğ *terse*

Fa *tarsā*

TERZİ dikişçi, işlemeci, süslemeci [Türkçe *ter(mek)* kökünden]

OTü *terzi*

Fa *darzī*

TESD takım, set, kat [Türkçe *tes/tesd* kökünden]

EOğ *tesd*

OTü *tesd*

Fa *dast el*

TESTİ bukaç, közeç, kirek [Türkçe *tes/tesd* kökünden]

EOğ *desti, testi*

OTü *desti, testi*

Fa *destī*

TEZ / TİZ 1. tez, çabuk, hızlı 2. keskin, ince, sivri, ince uçlu 3. âni

4. çok keskin acı, ekşi ve kokulu 5. yoğun, şiddetli

[Türkçe *tez/tiz* kökünden]

EOğ *tez, tiz*

Fa da *tez/tiz*

TIMAR bakım, hazırlık [Türkçe *timer* (hazırlık) sözünden]

OTü *tımar*

Fa *tīmār*

TIRAŞ yontuk, yonga, kırpıntı, kırıntı; kırkma, kesme
[Türkçe *tar* kökünden]

OTü *tarāş*

Çağ *tarāş*

Fa *tarāş*

TOHUM tohum, tane [Türkçe *doğ(mak)* kökünden]

EUy *togum, tokhum* doğum < *tog* (doğmak)

EOğ *tohm*

KTü *tohm*

Fa *tukhm*

TORBA torba [Türkçe *tor* (ağ, kapı) kökünden]

OTü *torba*

Çağ *torba, tobra*

Fa *tobra*

TURŞ ekşi, sert, çirkin [Türkçe *tur* kökünden]

EOğ *turş*

OTü *turş*

Çağ *turş*

Fa *turş*

TURUNÇ turunç yemişi [Türkçe *tur* kökünden]

EOğ *turunc*

OTü *turunc*

Fa *turunc*

TUTİ/TUTİ dududu, papağan (Ar) [Türkçe *tut* kökünden]

DLT *tutı*

KTü *tutı*

OTü *tuti*

Fa *tuti*

U

USTA / ÜSTAD yetenekli, becerikli [Türkçe *us* kökünden]

OTü *usda, usta*

Çağ *usta*

EUy *usdacı* kurtarıcı

Fa *usta/ustad*

USTURA 1. yiğitlik, baturluk 2. gerey, yülgü, ustura
[Türkçe *us* kökünden]

OTü *ustura*

Fa *ustura*

Ü

ÜMIT umut [Türkçe *umut* sözünden]

OTü *umu, umut*

DLT *umunç*

EUy *umug, umunç, umuş*

OTü *umu, umut*

Fa *umīd*

V

VİRAN ören, harabe (Ar) [Türkçe *ör* kökünden]

EOğ *ören*

OTü *ören, viran, virana*

Çağ *ör, virana*

Fa *vīrān*

Y

YABAN kır, çöl, kentten uzak, ıssız yer, çıplak yer

[Türkçe *yaba* kökünden]

EOğ *yaban*

OTü *yaban*

Çağ *yaban*

Fa *yābān*

YAD 1. anı, bellek, hatıra (Ar) 2. yabancı 2. uzak yer

[Türkçe *yad* kökünden]

EOğ *yat*

DLT *yat*

EUy *yat*

Fa *yād* anma, hatırlama

YAR yardımcı, dost, sevgili [Türkçe *yar* kökünden]

DLT *yar*

EUy *yar*

EOğ *yar*

OTü *yar*

Fa *yār*

Z

ZENCEFİL/ ZENCEBİL bir bitki

EUy *şangabır*

OTü *zencefil*

Fa *zancabıl*

ZENGİN ağır olan her nesne, ağır, yüklü, bay, varlı,
zengin,

taşlık [Türkçe *seng* kökünden]

EOğ *sengin, zengin*

OTü *sengin, zengin*

Çağ *sengin*

Fa *sangīn* taştan

ZİNCİR zincir [Türkçe *seng* kökünden]

DLT *sengir*

EUy *sengir*

EOğ *zencir*

Fa *zancir*

ZİYAN kora, zarar (Ar) [Türkçe *sığan* sözünden]

EUy *sığan* güç

EOğ *ziyan*

OTü *ziyan*

Fa *ziyān*

ZOR çetin, güç, kuru, takır [Türkçe *soğ(mak)* kökünden,
soğur

sözünden]

DLT *sor*

EUy *sor*

OTü *zor*

Çağ *zor*

Fa *zōr*

ZURNA üflemeli bir çalgı [Türkçe *surna* sözünden]

DLT *sur sur* dudağın çıkardığı ses

EOğ *surna*

KTü *surna*

OTü *surna, zurna*

Fa *surna*

Kaynakça

Abu Muslim Khurasani, Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia.

Algaze, Guillermo, The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, University of Chicago Press, 2005.

Axworthy, M. The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant. I.B. Tauris. 2009.

Balkan, K. Relations Between the Language of the Gutians and Old Turkish. Yakın Doğu'nun Erken Tarihinin Temel Soruları. II. Türk Tarih Kongresi. Devlet Basımevi. İstanbul. 1937.

Beckwith, Christopher I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton University Press. 2009.

Boyle, J. A. The Cambridge History of Iran Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1968.

Bryce, T. The Kingdom of the Hittites. Oxford University Press. 2005.

Bivar, A.D.H.. The Political History of Iran. Cambridge University Press. 1983.

Brinkman, J. A. Materials for the Study of Kassite History, Vol. I. Oriental Institute of the University of Chicago. 1976.

Bournoutian, G. A History of the Armenian People: Pre-history to 1500 A.D. 1995. ISBN 978-0-939214-96-9.

Braund, D. Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562. New York: Oxford University Press, 1994.

Briant, P. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Eisenbrauns. 2002.

Brosius, M. A History of Ancient Persia: The Achaemenid Empire. Wiley-Blackwell. 2021.

Burrell, B., Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperor, Brill Academic Publishers, 2004.

Carter E. and Stolper M. W. Elam: surveys of political history and archaeology. University of California Press, 1984.

Cary, M.; Scullard, H. H., A History of Rome. 1979.

Cernenko, E. V. The Scythians 700–300 BC. Bloomsbury Publishing. 2012.

Chahin, M. The Kingdom of Armenia. A History. Psychology Press. 2001.

Cook, J. M. The Persian Empire. Barnes & Noble. 2006.

Çığ, Muazzez İlmye, Sümerli Ludingirra, Kaynak Yayınarı, 1996.

Dabrowa, E. "The Arsacid Empire". In Daryaee, Touraj. The Oxford Handbook of Iranian History. Oxford University Press. 2012.

Dandamaev M. A., Lukonin V. G., Kohl P. L., Dadson D. J. The Culture and Social Institutions of Ancient Iran. Cambridge University Press. 2004.

Daryaee, T. Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire. I.B.Tauris. 2014.

Diakonoff, I. M. Media. The Cambridge History of Iran. Cambridge University Press. 1985.

Dogan, S. and others. Paternal lineages of the Kurds. <https://doi.org>. 2017.

Encyclopaedia Iranica, Columbia University.

Encyclopædia Britannica Online. Encyclopædia Britannica, Inc. Retrieved 2014.

Errington, R. M. A History of Macedonia. University of California Press. 1990.

ETCSL. The Sumerian King List Archived 2010-08-30 at the Wayback Machine. Accessed 19 Dec 2010.

Frye, R. N. The History of Ancient Iran. C.H.Beck. 1984.

Frye, R. N. The Sassanians, Cambridge University Press. 2005.

Frye, R. N. The Sāmānids. Cambridge University Press. 1975.

Goetze, A. The Kassites and Near Eastern Chronology, *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 18, No. 4. 1964.

Grugni, V. and others. New Clues from the Y-Chromosome Variation of Modern Iranians. *PLOS ONE*. 7 (7): e412.

Herodotus. The Histories. Knopf Doubleday Publishing Group. 2015.

Jacobson, E. The Art of the Scythians: The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World. BRILL. 1995.

Kuhrt, A. The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period. Routledge. 2013.

Lubotsky, Alexander. Scythian Elements In Old Iranian (PDF). *Proceedings of the British Academy*. Oxford University Press. 2002.

Malandra, William W. "Zoroastrianism i. Historical review up to the Arab conquest". *Encyclopaedia Iranica*. 2005.

Martin, T. Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times. New Haven: Yale University Press. 2013.

Matthee, R. The Safavid World. Abingdon, Oxon: Routledge. 2021.

McDonough, S. "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography". *Journal of Late Antiquity*. Johns Hopkins University Press. 1: 127–140. 2008.

Minorsky, V. *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, 1957.

Potts D. T. Elamites and Kassites in the Persian Gulf. *Journal of Near Eastern Studies*. 2006.

- Potts D. T. *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge University Press. 2016.
- Sauer, E. *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia*. Edinburgh University Press. 2017.
- Peacock, A. *Great Seljuk Empire*. Edinburgh University Press, 2015.
- Perry, J. R. *Karim Khan Zand: A History of Iran, 1747-1779*. University of Chicago Press. 1979.
- Potts, D. T. *Elamites and Kassites in the Persian Gulf*, *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 65. 2006.
- Potts, D. T. *ARABIA. The Sasanians and Arabia*. *Encyclopaedia Iranica*. 2012.
- Pumpelly, R. *Explorations in Turkestan*. Carnegie Intitution of Washington. 1905.
- Roemer, H. R. *TheSafavid Period*. *Cambridge History of Iran*, Vol. VI, Cambridge University Press 1986.
- Sigrist, M., Figulla, H. H. and Walker, C. B. F. *Catalogue of Babylonian Tablets in the British Museum, Volume II*. British Museum Press. 1996.
- Sommerfield, W. *The Kassites of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics, and Culture*, vol 2 of J. M. Sasson ed. *Civilizations of the Ancient Near East*, Charles Scribner's Sons, 1995.
- Strabo. *The Natural History*. Translated by Hamilton, H. C.; Falconer, W. George Bell & Sons. 1903.
- Suny, R. G. *The Making of the Georgian Nation*. Indiana University Press. 1994.
- Tacitus. *The Annals. The Histories*. <http://penelope.uchicago.edu>
- Tarih-i Taberi. Çeviren M. Faruk Gürtunca. Sağlam Yayınları. 2007.

Zerjal, T. and others. Y-Chromosomal Insights into Central Asia. *American Journal of Human Genetics*. 71 (3): 466–482.

唐舒 Tang Kitabı.

Kaynak Sözlükler

Abu Hayyan, *Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak*, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.

Abuşka Lugatı / Çağatay Sözlüğü, haz. Besim Atalay, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.

Bahşayış Lugatı (Eski Oğuzca), haz. F. Turan, Mücellit Matbaası, İstanbul, 2001.

Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 1968. İstanbul.

Cameron, George C., *Persepolis Treasury Tablets*, The University of Chicago Press.

Codex Cumanicus, ed. M. Argunşah, G. Güner, Kesit Yayınları, 2015.

Çağatayca Sözlük, *Lûgât-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, Bey Hadi, Tebriz, 2005.

Gharib, B. *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Farhangian Publications. Tehran, 1995.

Hinz, W., Koch H. *Elamisches Wörterbuch*. Verlach von Dietrich Reimer in Berlin. 1987.

Erman, A. C., *Türk Dilinin Köken Sözlüğü*, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2019.

Halloran, Joh A., *Sumerian Lexicon*, Version 3.0, 1999.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanı Lugat-it-Türk*, çeviren Besim Atalay. 1986. Ankara.

Köbler, Gerhard. *Gotisches Wörterbuch*. 4. Auflage, 2014.

Meredow, A., Magtymgulyynın Düşündirişli Sözlüğü, Günbed Kabus, 1997.

Stolper, M. W., Elamite. The Cambridge Encyclopedia of the Worlds Ancient Languages. Ed by Roger D. Woodard.

Şemseddin Sami, Kamusi Türki, Bey Hadi, Tebriz, 2008.

The Pennsylvania Sumerian Dictionary, <http://psd.museum.upenn.edu>

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Mustafa Kaçalın, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, isbn 978-975-17-3359-7.

Ammian History, <https://lexundria.com>

Batılılar tarih yazarken biz Türklere de özel bir yer ayırdılar. Bu tarihe göre biz neredeyse hiç yokuz. Orta Asya'da mantar gibi bir gecede bittik. Tarımın ne olduğunu bilmezdik ve hiç uygar değildik. Barbar göçebe bir toplumduk ve beslediğimiz sürüler nereye giderse biz de arkalarından giderdik. Tek özelliğimiz, çok iyi at binmekti. Bunu da at beslediğimiz için bilirdik. At beslemeyi ise, bozkırlarda yaşadığımız için zorunlu olarak öğrenmiştik. Ancak üzeniyle bile biz bulmamıştık, çünkü uygarlıkla ilgili ne öğrendiysek hep Çinlilerden, Farslardan, Araplardan ya da Romalılardan öğrenmiştik. Çok iyi at bindiğimiz için de, tarih boyu hep bu uygar toplumlara saldırmıştık. Onları yenmemize karşın, daha sonra onların yüksek kültürü altında ezilmiş ve onlardan uygarlık öğrenmiştik.

Tümüyle Türk düşmanı olan bu düzmece tarihe karşı Mustafa Kemal Atatürk'ün çabalarıyla Türk Tarih Tezi oluşturuldu.

Atatürk, uygarlığı aslında biz Türklerin kurduğunu öğretti bize. Ancak onun ölümünden sonra iş başına gelen Amerikan mandacıları, ABD'nin isteğiyle Türk Tarih Tezi'ni geri çekti. Sonra da bize, Batılıların yazdığı Türkleri aşağılayan ve küçümseyen tarih öğretili. Bu düzmece tarih bize öyle belletildi ki, içimizden birçok kişi artık iyice mankurtlaşıp Türkleri Batılıların tanımladığı gibi görmeye başladı. Bu düzmece tarihe karşı çıkanları ise, "Bütün dünyayı Türk yapmakla" suçladılar. Çünkü Türküm demek ve Türk tarihine sahip çıkmak faşistlikten başka bir şey değildi!

Bugün İran olarak adlandırılan bölgenin tarihinde de Türkler neredeyse yoktur. Selçuklular bile Türk sayılmaz. Onlar İran'a girer girmez Persleşmiştir. İlhanlılar ise Türk değil, Moğoldur. Moğollar Türk değildir, ancak Türkler gibi geri bir toplumdur. Eski kaynaklar Moğolların Tatarlar olduklarını yazsa da, Batılı Tarihçilere göre bu doğru değildir. Safeviler, Afşarlar, Kacarlar gibi daha sonraki yöneticiler de ya Farstır ya da Kürt. En kötü olasılıkla Persleşmiş Türklerdir.

www.sarmalkitabevi.com

9 786258 349306

